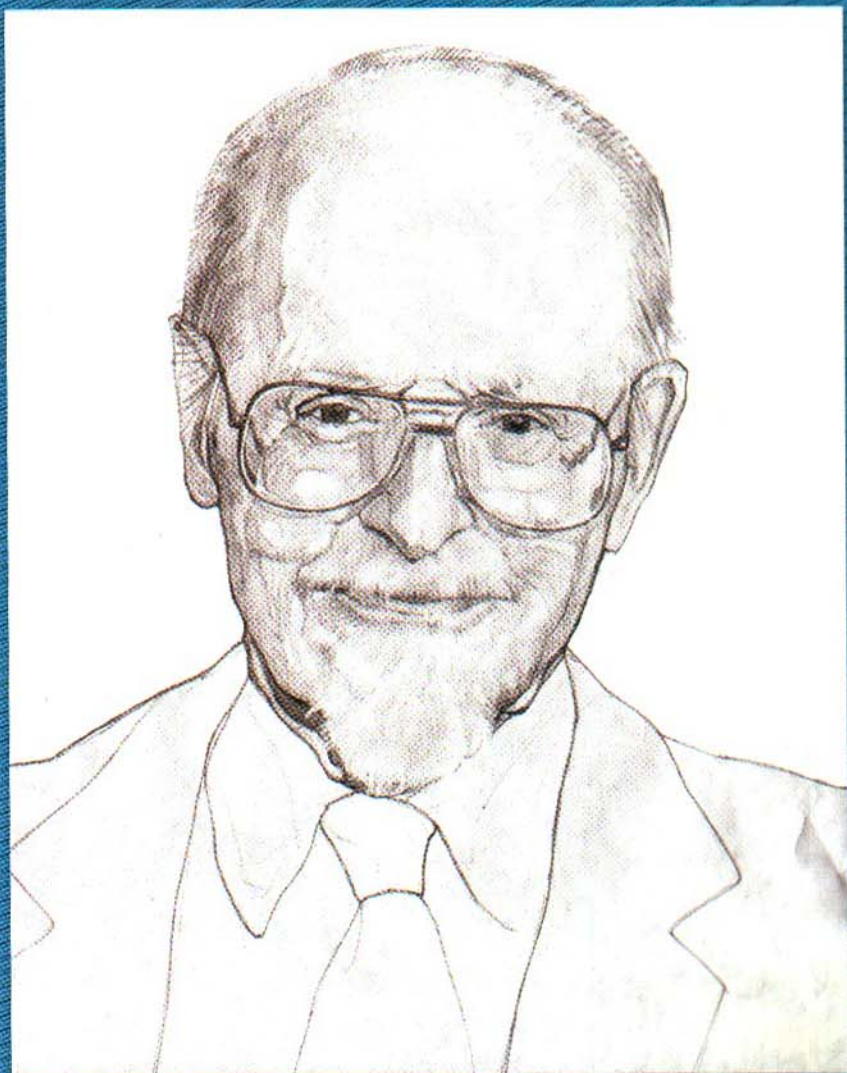

باشلانغیج

پروفیسور دوکتور حمید نطقى
وارلیق درگی سینین ضمیمه سی

لاتین خطیندن کوچورن:
حسن مجیدزاده (ساوالان)

اولو تانرى نين آدى ايله

باشلانغىچ

پروفسور دوكتور حميد نطقى
وارلىق درگى سىنين ضميمهسى

پروفسور دوكتور جواد هيئت-ين اۋن سۈزويله

لاتين خطيندن كۆچورن:
حسن مجيدزاده (ساوالان)

مندرجات

۱		اۋن سۆز يثرينه
۵		بیر نئچه سۆز
۲۱		۱. تۆرك ائللری
۲۱		۱. ۱. آنا یورد
۲۲		۱. ۱. ۱. ایران - توران
۲۴		۱. ۱. ۲. بو آنا یورد هاردادیز؟
۲۵		۱. ۱. ۳. تۆركلرین آنا یوردو
۲۹		۱. ۲. اوّل زامان ایچینده...
۲۹		۱. ۲. ۱. شاهنامه ده تۆركلر: ایران - توران
۳۹		۱. ۳. تۆركلر
۴۵		۱. ۳. ۲. شاهنامه ده کی توركلره داها بیر باخیش
۵۲		۱. ۴. کاراکتر و عادت لر
۵۲		۱. ۴. ۱. تۆلئرانس، خوش گۆرمک (فسامحه / مدارا)
۵۳		۱. ۴. ۲. قادینلار
۵۴		۱. ۵. آد
۵۴		۱. ۵. ۱. آد چئشیدللیگی
۵۷		۱. ۵. ۲. «تۆرك»
۵۷		۱. ۵. ۳. بیرلیک و قبیله - بیرلشمه لری
۵۹		۱. ۶. تۆركجه
۶۵		۱. ۶. ۱. دیللرین تۆرمه سی و چئشیدللیگی
۶۶		۱. ۶. ۲. شومرلر
۶۹		۱. ۶. ۳. دیلده دیشمه لر
۶۹		۱. ۶. ۴. دیلر یا لهجه لر
۷۲		۱. ۷. تۆرك «لهجه لری» می، «دیللری» می؟
۷۷		۱. ۷. ۱. بیر مقایسه: عربجه - تۆركجه
۸۴		۲. قبیله لر - بیرلشمه لری (کونفدارسیونلار) ایلک کۆچلر و آختیلار
۸۴		۲. ۱. قبیله لر - بیرلشمه لری
۸۴		۲. ۲. ایلک بۆیوک کۆچلر
۸۶		۲. ۲. ۱. ایلک کۆچلر
۸۷		۲. ۲. ۳. ایزلر

۸۷	۲. ۳. ۱. کتیهلر (یازیتلار)
۸۹	۲. ۴. مجهوللار و تخمینلر
۹۲	۲. ۵. ایلک کؤنقدراسیونلاردان اؤرنکلر
۹۲	۲. ۵. ۱. ایسکیتلر (Scythians)
۹۳	۲. ۵. ۲. سارماتلار
۹۳	۲. ۵. ۳. آوارلار
۹۴	۲. ۵. ۴. اورتا آسیادا تۆرکلر
۹۶	۲. ۵. ۵. پچهنگلر
۹۷	۲. ۵. ۶. بولقارلار (بولغاریا)
۹۹	۲. ۵. ۷. کومانلار و یاقیچاقلار
۹۹	۲. ۵. ۸. دوققوز - اوغوزلار - اؤن اوغورلار
۱۰۰	۲. ۵. ۹. اوغوزلار
۱۱۰	۳. یرلشمه‌لر و آذربایجان
۱۱۰	۳. ۱. ۱. درینلیکلره ائتن سوی کؤکۆ
۱۱۰	۳. ۱. ۱. ۱. درین لیکلرده
۱۱۲	۳. ۱. ۲. باشلانغیج
۱۱۳	۳. ۱. ۳. آدلار و تاریخ
۱۱۵	۳. ۲. «آذربایجان خالقینی سؤیکۆکۆنۆ دۆشۆنرکن»
۱۲۲	۳. ۲. ۱. آلبانلار
۱۲۸	۳. ۲. ۲. آرشاقلار
۱۴۳	۳. ۲. ۳. آیریمیلار
۱۴۳	۳. ۲. ۴. آزلار
۱۴۵	۳. ۲. ۵. باسیللر؟
۱۴۵	۳. ۲. ۶. گۆک تۆرکلر
۱۴۹	۳. ۲. ۷. هونلار
۱۵۰	۳. ۲. ۸. قایلار
۱۵۱	۳. ۲. ۹. قاشقایلار
۱۵۴	۳. ۲. ۱۰. قازاقلار
۱۵۷	۳. ۲. ۱۱. قیپچاقلار
۱۶۰	۳. ۲. ۱۲. ساقلار
۱۶۱	۳. ۲. ۱۳. سیراقلار (Siraqlar)

- ۱۶۲ ۱۴. ۲. ۳. وارساق لار
- ۱۶۲ ۱۵. ۲. ۳. خَزَرلر
- ۱۶۶ ۴. سۆن يىرگشمه لىر
- ۱۶۶ ۴. ۰. دىللرده (لهجه لرده) ديشمه لىر
- ۱۶۷ ۴. ۱. چىشىدلى يازىلار
- ۱۷۳ ۴. ۲. ساحه لىر
- ۱۷۳ ۴. ۲. ۱. «يىنى - يوردلار» قارشىلاشمالار
- ۱۷۳ ۴. ۲. ۲. مئزوپوتاميا (بين النهرين)
- ۱۷۳ ۴. ۲. ۳. موزدور تۆرك عىسكرلىرى (كۆله لىر / كۆله منلىر)
- ۱۷۴ ۴. ۲. ۴. كىچىد اولاراق ايران
- ۱۷۷ ۴. ۲. ۵. آنادولودا آ - روملار
- ۱۷۸ ۴. ۳. چاغداش ايرانىن قوروجوسو: صفوى لىر
- ۱۸۴ ۴. ۴. آذربايجان تۆركجه سى
- ۱۹۶ سۆن سۆز

اۋن سۆز يثرينه

من چه گويم وصف آن عاليجناب / نيست پيغمبر، ولی دارد کتاب.

من او عاليجناب حاقيندا نه دئيم: پيغمبر دئييل، آما كيتابی واردير.

۶۰ ايل بير دوستلا مۆقدس ايدعال يولوندا اۋنونلا برابر مۆباريزه آپارماق، هم ده اۋندان بير اۋستاد كيمي بيلمه دييني سۆرماق و اۋيرنمك، اۋنونلا دردلەشمك، مصلحتلهشمك، كدرلريني بؤلوشمك، سئوينجينى پايلاشماق و اۋنون اثريني دیرلنديرمك نه قدر شرفلى بير ايشسه، او قدر ده چتين و هيجانليدير. بلى بو چتين و هيجانلى وظيفهنى او عاليجنابين يعنى مرحوم پروفيسور دوكتور حميد نطقى نين لياقتلى ائشى - حيات يولداشى و عۆمورلوک آرخاداشى آيتن خانيم منيم چييينمه قويموش و مندن آرينين ياخين و شايدده ان ياخين دوستو كيمي ايسته ميشدير كى، اۋنون مظلوم خالقيميزين تاريخى و دىلى حاقيندا فيكىرلريني اۋن سۆز قالبيينده كاغيد اۋزرينه گتيريم. آخى او عاليجناب ياشاركن منيم بير نچه كيتابىما اۋن سۆز يازميش و اثرلريمه گۈزل قيمتلى سۆزلىرى ايله زينت وئرميشدى. من ده ايستهرديم اۋنون شاه اثرلريندن بيرينه او ياشاركن اۋن سۆز يثرينه اۆرك سۆزلىرىمى يازيم و بو وسيله ايله اونا قارشى سۆنسۆز ميئتدارليغىمى بيلديريم. نه ائتمهلى، بۇنا دا شۆكور. او بيزيم يانيميزدان گئتديسه، بيز ده اۋنون يانينا گئده جەييك. ايندى ده رۇحوموز اۋنون آستاناسيندادير. او بيزيم اۋرئيميزده، بيز ده اۋنون خاطيره سيله - هاواسى ايله نفس آليريق.

دوكتور نطقى ايله من ۱۸ ياشيمدان تانيش و دوست اولموشام. ۱۹۴۳ - جو ايلده ۲ دۇنيا مۆحاربه سى نين تام قيزغين واختيندا مۆتفق قوشونلارى ايرانى ايشغال ائنديلر و او زامان ايرانين ديكتاتورو اولان رضا شاهى تاختدان ائنديريب جلاى - وطن ائله ديلر، اۋندان سۇنرا باغلانميش آغيزلار آچيلدى (بير مۆدت اۋچون) و قيفيللى ديلر دانيشماغا باشلادى. او زامان منيم آتام بير نچه آذربايجانلى دوستلارى ايله تهراندا آذربايجان

جمعیتىنى قۇردو. جمعیتىن ان گنج ایداره هئیتی عوضو دوكتور ابراهیم برزگر هم ده ان فعال عوضو ایدی و نشر اتیدیى آذربایجان قزئتینی او ایداره ائیدردی. او زامان دوكتور نطقى حوقوق فاکولته سینی یئنی بیتیرمیش و قزئتین باش مقاله لرینی یازاردی. من ده جمعیتین بیر عوضو کیمی بۆتون ایجلاساردا ایشتیراک ائدریم. او زامان من طیب فاکولته سینی بیرینجی کورسوندا ایدیم و یاخین آذربایجانلی دوستلاریمی دا جمعیته گتیرمه یه چالیشاردیم. حمید نطقى ایله جمعیتده گۆرۆشر و دردله شردیم. بیر ایل سونرا برابر استانبولا اوخوماغا گئتدیک. او حوقوق دوكتوراسی آلماق اوچون، من ده طیب تحصیلیمه داوام ائتمک اوچون.

دوكتور نطقى ایله استانبولدا دا برابر ایدیک، هفته ده ان آزی ۲ دفعه گۆرۆشر و چشیدلی مؤوضوعلاردا خوصوصاً ائله او واختدان تعجوبه سبب اولان فاکتی دئمه لیم کی، حمید نطقى او زامان دا بیر عالیم ایدی و بیزیم یاشدا اولانلارین بیلمه دیکلرینی بیلیردی، هم ده هامیدان چوخ اوخویاردی، کیتاب آلیندن دۆشمزدی. اوخودوقلاریندان خولاصه یازاردی و بیر صاندیغا قویاردی.

دوكتور نطقى هئچ بیر یئرده و هئچ بیر وخت اوژونو گۆسترک و تبلیغ ائتمک ایسته مزدی. آما نه قدر اوژونو گیزلتسه ده هر یئرده گۆنش کیمی پارلاردی و دانیشاندا هامینی حیران و اوژونه و سۆزونه جلب ائدردی.

ایسلام اینقیلابیندان سونرا من وارلیق درگیسینی چیخارماغا قرار وئردیم زامان ایلک اونجه اونون سوراغینا گئتدیم و اونولا مصلحت لشدیم و همکارلیغینی ایسته دیم. سونرا بیر نچه دوستلاریمیزین ایشتیراکی ایله بیزیم ائوده توپلانیدیق. او ایجلاسدا درگی نین آدینی سئچدیمیز زامان «وارلیق عونوانینی او تکلیف ائتدی و بیز ده قبول ائتدیک». «وارلیق» سۆزو پهلوی رژیمی و طرفدارلاری طرفیندن وارلیغیمیزی (تۆرکلویوموزو) اینکار ائدنلره بیر جاواب ایدی. هم ده لاپ قدیم زاماندا سیبیرین جنربوندا وارلیق (بارلیق) چاینین یانیندا بیر مزار داشی (کتیبه) نین آدی ایدی.

وارلیق درگیسی چیخان گۆندن ۱۴ ایل بیزیم باش مقاله لریمیزی او یازاردی. اوندان سونرا خسته لیلی اوزوندن اینگیلتریه گتتدی. بیر مۆدت موعالیجه ایله مشغول اولدو و... تانری نین رحمتینه قووشدو و بیزلری یالنیز بۇراخدی.

بو سطرلره بهانه اولان و دوكتور نطقی نین سون اثری ساییلان «باشلانغیچ» ائلیمیزین سۆی کۆکۆ و دیلی حاقیندا عالیمین ایللر اوزونو آراشدیرمادان سونرا ییغجام شکیلده یازدیغی وزنده یۆنگول قیمتده آغیر اثری ایدی.

مولیف کیتابین اولینده اوزونه وئردییی سواللا سۆزه باشلاپ، سونرا قدیم تۆرک ائللری، قبیله لری و قبیله بیرلشمه لری حاقیندا افسانه وی و تاریخی ایضاحلار وئیر. بو خوصوصدا قبیله لرین قدیم آدلاری نین ائتمولوژیسیندن ده ایستیفاده ائدیر و بو آدلارین تۆرک کۆکلر اولدوغونو گۆستیر.

سونرا آذربایجانین سۆی - کۆکۆ بارده ده ایشتیراک ائدن قبیله لردن بحث ائدیر. تۆرکلرین بو گۆن ۴۰ - آ یاخین خالقلاردان عیبارت اولدوغو و بۇنلاردان چۆخونون اسکی سؤنلرده اولدوغونو یازیر. بۇنلارین اوزون ایللری، عصرلر بۆیو مۆختلیف اولکهلره گئدیپ یئرلشدییینی و ایندیکی یۇردلاریندا چشیدلی تۆرک دیللی و یا لهجه لری ایله دانیشیب - یازدیقلاریندان بحث ائدیر. سونرا اوخوجولارینا سوال وئیر. ایندی سیز دئیین تۆرکجه دیلی، یۇخسا تۆرکجه دیللیرمی؟

دیلمیزین تاریخی و اینکیشاف مرحله لری حاقیندا لؤطف ایله منیم یازیلاریم مؤراجیعت ائدیر و سیتاتلار وئیر. هابئله م. سیداوون یازیلارینا دا ایستیناد ائدیر و سوندا ایراندا دیلمیزین آجینا قاقلی دۇرومونا ایشاره ائدیر و پهلویلرین دیلمیزی ایمحا سیاستینه و خالقیمیزی آسیمیلاسیونا و فارسلاشدیرماغا معروض بۇراخدیغی فاشیست استراتژی لریندن صؤحبت ائدیر و خالقیمیزی دیلمیزه صاحب چیخماغا دعوت ائدیر. بۇرادا دا مولیف بئله بیر سواللا ایسته دییینی بیان ائدیر:

دیلمیزه و مدنیتمیزه صاحب چیخماق نه دئمکدیر؟ سونرا مولیف اۆز سوالینا بئله

جاواب وئیر:

سادەجە اۋنو قۇروماق و علاقەدار اولوب اينكىشاف اتتىدىرمكىدىر، اۋنو سئومكىدىر، اۋنون و سۈيۈموزون حقيقى تارىخىنى و ماھىيىتىنى اۋىرنمكىدىر. اۋنو دىرلندىرمك، هر گۆن بير آز ايرىلەمەسى اوچون ايشلەمكىدىر.

سيفاريسى تارىخلرىن شۆبەھلى رۋايتلىرى يثرىنە حقيقىتلىرى اۋىرنمك، اۋزوموزو خۇر گۆرمەيىب باشى اۋجا ياشاماق بۇنلار اوچون علم - علاقە و تدبير لازىمكىدىر و كىتايىنى بو بىتئلە قۇرتارىر:

گۆز يوما گۆنشدىن نه قدر نورو قارالسا،

سۆنمز ابدى هر گنجەنن بير سۆنو واردىر.

دوكتور جواد ھىت

بىر ئىچە سۆز

سۆزۈمە دۈستۈم م. ھە حىۋارىنىن مرحوم دوكتور نطقى ھاۋىندا قوشدوغو شىرىن بىر بىتى ايله باشلايىرام:

سۆزۈ شىھد ايدى، دىلى بال، سسى رۇيا كىمى خۇش
رۇح وئردى آداما پند حكىمانه ايله.

۲۰ ايل بۇندان اۋنجه ۹ - ۱۳۶۸لاردا آللاه تبارك و تعالى لطف ائديب، منە بىر سئوينچ قاپىسى آچدى. او ايللردە قىسمت اۋلدو كى، بۇيوك فضيلتلى، عالم شاعىرىمىز مولانا محمد فضولىنىن نظم و نثرلىرى اعلا اثرلىرىدىن اۋلان «حديقه السعءاء» - سىنى سىكىز مختلف ال يازما و داش باسما نىسخەلىرىنە مراجعت ائدەرك چاپا حاضىرلايام. ايش باشا گلدى و كىتاب چاپا گئديب، يايىلدى، و من اينام و اعتقادىما باغلى اۋلان او گۈزل اثرى، يعنى بۇيوك فضولىنىن شاه اثرى اۋزرىندە ايشلەدىكجە عطشىمى سۇندوروردوم و دىنجلىگە قۇووشوردوم. اۋنا گۈرە همان اثرىن مقديمه سىندە تانىمدان نە قدر ممنون اۋلدوغوم سببىندن اۋز شكرانلارىمى دا يازمىشام.

و ايندى آيرى دىرلى و بۇيوك عالم، شاعىر، سوسىالوق، ايراندا اجتىماعى علاقلەر علمىنىن بىئۈرەسىنى قۇيانلاردان و بو علمىن آتاسى آدىنى قازانمىش، دىلچى، تۈركۈلوق اديبىمىزىن سئودىگىم، گۈزل بىر علمى، تارىخى اثرىنى لاتىن خطىندىن عرب الفباسىنا كۇچوروب - دۈزنلەيركن اۋىرنىردىم و دىنجلىگە قۇووشوردوم.

كىتابىن چئويرىب، كۇچورمه ايشىنى سۇنا يئتىرىپ، تاىپ ائتدىرمە ايشلىرىنە باشلادىم. قىيمادىم كى، بو گۈزل اثرى تهراندا، دىلىمىزدە تىخىمىز اۋلمايانلارا تاىپ ائتدىرم. او سببىدن تىرىزە گئتمگى و سئويملى دۈستۈم على خالط آبادى ايله گۇروشمگى قارار آلدىم. تىرىزە صمىمى قۇجاقلاشما، گۇروش - اۋپوشدن سۇنرا، تاىپ ايشىنى اۋنون

تانىدىغى باجارقىلى بىر تايپچى يا تاپشیرماغا قرار وئردىك. عزيز دوستوم على خالط آبادى ده كۈنوللو اولاراق دۆزلىش ايشلىرى نىن زحمتىنى عهده سینه گۆتوردو. من ده ايشلىرى اونا تاپشیردیم و تهرانا قايیتدیم. ايشلر ياخشى گئديرکن، دوستوم خالط آبادى يه بىر حادثه باش وئير. ساغ قولو موقتى اولاراق ايشدن دۆشور و باشقا طرفدن علىنى گۆرمك اوچون اورتاق دوستوموز دۆكتور جمال آيرىملو اۆرمیه دن تېریزه گلیركى، او دا بۇيوك عالم دۆكتور نطقى يه حۆرمتى اولانلاردان بىرى ایدی. سۆروشوركى، على سنه نه اولوب؟ على يىخىلدىغىنى بىلديرير و آرتيريركى: آغريلار بىر يانا دۆرسون، منیم سيخيتیم ساوالانين منه تاپشیردیغى ايشين ياریمچىق قالدیغیدیر. جمال آقا دئیر: «اؤ ایشى من گۆررم». بئله ليکله تايپ اولموش ورقلرين بىر حيصه سینی آلیب، اۆرمیه يه آپاریر. من بۇ خبرى آلان کیمی تېریزه گئتدیم. على خالط آبادى ايله گۆروشوب، بىر ليکده اۆرمیه يه گئتدیک. دۆكتور جمال آيرىملو گیلده خوش - بئش و بىر سیرا ادبى سۆز - صحبتدن سۇنرا تايپ اولموشلارین دا دۆزلىش ايشلرینی گۆزدن كئچیرتدیک و ايشين نئجه دوام ائده جگى باره ده قرار وئردیک. بۇ سئويملى و دیرلى دوستلاریمین چكديگى زحمتلر اوچون تشکۆر ائديب، دئیریم: ساغ اولاسينیز، حۆرمتلى آرخاداشلاریم على خالط آبادى و دۆكتور جمال آيرىملو، ساغ اولاسينیز! البته على خالط آبادى كيتابین دوزليشىنده چۇخ امك قۇيموشلار، ساغ اولسونلار.

قالدى سۆزون جانى يعنى دۆكتور نطقى نين حياتى باره ده ييغجام معلومات. سۆزومه فارسجا بىر شعرين ترجومه سى ايله باشلايرام:

تانريميز باغلار ايسه بىر قاپىنى حكمتدن،

بۇ يقيندير، آچار آيرى قاپىنى رحمتدن.

آللاه تبارك و تعالى هر بىر ائل و خلقدن اؤز حكمتينه گۆره بىر دیرلى شئى و يا بىر دیرلى شخصى آلاندا، اونون يئرینه آيرى بىر دیرلى شئى يا شخصيتى لطف ائدر. بىر گۆن بىر نئچه ادبى دوستلارلا دۆكتور نطقى نين صۇحبتينده ايدىك كى، او تايلى بىر ادبى شخصيت ده او جمعین ايچينده يدى. دوستلارين بىرى «جناب دۆكتور، هاردا و هانسی

تاریخده دۆنیا یا گۆز آپمیش سینیز؟» - سؤروشاند، اؤ بئله جواب وئردی: «هیجری ۱۲۹۹، میلادی ۱۹۲۰، سپتامبرین ۱۱ - ده، یعنی آذربایجانین ایگید اوغلو شیخ محمد خیابانی نین شهید اولدوغو گۆنده تبریزین سیرخاب محله سینده (البته اؤ، قئید ائتمه دی، اما انده بیلردی): تبریزین علم و فضیلتلی، سادات بیر عایله سینده دۆنیا یا گلیمیشم. دوکتور حمید نطقى نین آتاسی عالی تحصیلى فارماکولوق دوکتور حسن نطقى واختیله ایرانین و خصوصیه تبریزین ضیالی قلم صاحبیلریندن اولموشدور. بۇ حقیقتی مشروطه اینقیلابی و مشروطه دن سؤنراکی گۆنده لیکلرده و جریده لرده اونون حاق یۇنونده گئدن آییلدیجی یازیلاریندا گۆرمک اولار. بۇرادا اؤرنک اولاراق اونون شیخ محمد خیابانی نین اورقانی اولان «تجدد» گۆنده لیگی نین، جمعه آخشامی ۱۶ ذیحجه ۱۳۳۵ هـ ق ده نشر اولان سایینداکی چاپ اولموش فارسجا بیر شعرى نین بیر بئیتینی گتیریریک:

دوستان بیرون کنید از مجلس این اغیار را،

چون وجود غیر ظاهر میکند اسرار را.

بۇ جلیل القدر سید، بیلیم آدمی، فرانسیز، اینگیلس، فارس، تۆرک و عرب دیلی کیمی بیر نچه شرق و غرب دیل لرینی مۆکمل بیلن تبریزی اومانست فارماکولوق بیزیم مرحوم پروفیسور دوکتور حمید نطقى نین آتاسی ایدی. بۇ کیمی بیر فضیلتلی عایله ده دۆنیا یا گلن ساری تئل، گۆزل، ساپ - ساغلام، هوئشو و استعدادلی بیر اوشاغین گله جگین جامعیه سیننه نه قدر فایدالی اولاجاغی، اونون حؤرمتملی و گۆرکملی بیر عالیم اولاجاغی او زماندان آیدین شکیلده گۆرو نمکده، تبریز محیطینده ائله بیر ادیب، حکیم، فاضیل آتائین قوردوغو سئوگی و محبت دؤلوه عایله ده بۇ ایشیقلى دۆنیا یا گۆز آچان خوشبخت بیر اوشاغین گله جگی آپ - آیدین بیلینمکده ایمیش. اینام، ایمان و تمیز اعتقاد ایچره، آنلاقلی، آگاه و مهربان آنا قوجاغیندا، دؤغما تۆرکجه ایله ایفاده اولان نازلاملار و لایلالارلا بویوین بیر اوشاغین اؤز جامعیه سیننه نه قدر فایدالی بیر اینسان اولاجاغی اولدوقجا طبیعیدیر.

ايندى من بۇ سۆزلىرى يازا - يازا بۆتون وارليغىملا دئيرىم: - اى محيط و فضا سىنى
اىستك و محبت عطرى ايله دۆلدوران، اى گۆزل - گۆزل معنلارى دۇغما ائلينه
قازانديران، ارمغان گتيرن و اى آغير معنلار يۆكونو كپه نكلر قاناديندان دا سس سيز، دادلى،
شيرين و مليح تبسم و گۆلوشلرله جاميعه سينه آشيلاييب، پايلايان اينسان!

اۇ، تبريزين رشديه و فردوسى مکتبلىرىنى بيتيريب، عالي تحصيل اوچون تهرانا گئدير.
تهران اوڭيورسيته سىنىن حقوق فاكولته سىنى بيتيرير. اۇ، بۆتون تحصيل چاغلارى نين
ايلك گۆنلريندن باشلا يارق سئودىگى ادبياتلا ايشله ييب، اوغراشميشدير و منجه اۇ دۇرد
شاعيرين اثرلىرى نين چۇخ حيصه سىنى اذربدن بيليردى: سعدى، فردوسى، حافظ و
فضولى، آما نظامى و نوائى نين و باشقالارى نين دا اونون ذهينده اۆز يثرلىرى وار ايدى.
بۇنلارلا ياناشى ديلچىلىگى چۇخ سئويردى، حال بو كى بۆتون ديللر اونون يانيندا اۇنملى
و مقدس ايدى. آما اۆز دۇغما تۆركجه سىنى بۆتون وارليغى ايله، قيزغين عشقله
سئويردى. اۇ، بير نئچه دىلى بيلديگى حالدا تۆرك دىلىنى داها مكممل بيليردى و بۇ دىلين
هر اينجه ليگىنى بۆتونلوكله اوخويوب، اونون كئچميشىنى دريندن اويرنميشدى. تحصيل
دۇورونده و عۇمور بۇيو تۆركجه نى اوخوياندا و اوندان قئيدلر گۇتورنده، عشقله سئوه -
سئوه يازيب، ساخلاميشدى. تۆرك دىلى و تۆرك بۇيلارى و خالقلارى ايله باغلى
كئچميش سندلى، علمى تاريخين ياخشى نتيجه لريندن بيرى ائله الينيزده اولان بۇ كيتابدان
عبارتدير.

پروفېسور دوكتور حميد نطقى نين چۇخ اوخودوغو، دۇنيانى گزيب - گۇريو و واختيله
بير نئچه اۆلكه ده اولدوغونون و هر نه يه علمى ياناشيب دريندن اويرنديكلرى نين
نتيجه سى بئله اولموشدو كى، عالي مکتب گۇرموش، بيلن اينسانلارا بير پداقۇزى اۇرنىگى
اولموش، بىلىك و علم ساحه سينده گۆلر اۆزلو، يۆمشاق، جانا سينر دانيشيقلارى ايله
بۆتون دۇست و ائشيدنلرى نين دۇوقو و رغبتىنى قازانميشدى.

پروفېسور دوكتور جواد هيئت وارلىق مجله سى نين ۱۳۷۸ - جى ايل ياي فصلى نين ۱۱۳
- جو سايندا يازير: - من حميد نطقى ايله ۵۷ ايلدن چۇخدور ياخي نام و دۇستام، چۇخ

ياخين، عين فيكىر و عقيدەلى همسنگر اولموشام. آتام بير نئچە آذربايجان رجالى ايله تهراندا آذربايجان جمعيتى قورموشدو. بيز (من و دوكتور نطقى) ده اورايا گئدر - گلردىك. اورادا رسمى دانىشىقلار آنا دىلينده آپاريليردى. جمعيتين «آذربايجان» آديندا قزئتى وار ايدى. دوكتور نطقى بو قزئتین باش مقاله لرینی يازاردی. بير ایل سونرا حميدله برابر تورکيه يه گئتدىك. استانبولدا من طب تحصيلينه، او دا حقوق دوكتورا کورسونا يازيلدى. بئش ایل اورادا برابر ياشادىق. سونرا من اختصاصى مين دوامى اوچون پاریسه گئتديم، او دا حقوق دوكتوراسینی آليب ايرانا دؤندو.

دوكتور نطقى نفت شرکتى نين «عمومى علاقه لر و مطبوعات» اداره سينده ايشله مگه باشلادی. آز زاماندا بؤيوک باشا ريلار گؤسترهرک اداره نين باشينا کئچدى و تهراندا يئننى آچيلان عمومى علاقه لر فاکولته سينه (دانشکده ارتباطات عمومى) اؤستادليغا دعوت اولوب، ۲۵ ایل تدريس اتتى و ايکى ایل ده فاکولته نين رئيسى اولدو.

دوكتور نطقى اداره ايشينده تخصصينى آرتيرماغا، تحقيق و تدقيق اوچون بير نئچه اولکيه گؤندريلير، ادارى آراشديرمالارلا ياناشى دؤغما ديلينى، اتلینى و چؤخ سئودىگى ادبياتلا شعر و دؤزگون اوصوللا نثر يازماغا مشغول اولور. ديلچيلىکده تورکجه، فارسجا، انگليسجه، فرانسىزجانى مکمل بيلير، عربجه نين دينى، فقهى و شرعى معنا، مؤوضوع، بديعى - معنوى شهدينى آلميش، باشقا دیرلى بيلدىکلرى ايله دادلى، شيرين معجون ياپميش، بيليم مؤحتاجى دينلەينلرينه احسان ائدردى.

آرايب، اختا ريجى بيلىک اهلى، اديب شاعير، ديلچى يۆکسک دیرلى اينسان پ. د. حميد نطقى بير نئچه دىلى مکمل بيلدىگى و او ديللردن سئچيب آلدیغى درين دیرلى معنالارى ذهنينده اؤز ذاتى استعدادى ايله بئجريب، عؤمور بؤيو شاگيردلرينه، جامععه و دوستلارينا پايلاييب و يازيدير. اؤزوندن سونراکى نسيللره چؤخ دیرلى ايرث و يادگار قۇيوب گئتميشدير.

بير گؤن باکيدا دوكتور نطقى نين ۷۵ ياشينا حصر اولموش چؤخ طنطنه لى، علمى يۇيىلى و دیرلنديرمه مراسيمى گؤنلرينده آذربايجان علملر آکادמיاسيندان، باشدا پروفسور

ياشار قارايف اولماقلا بىر نىچە آكادىمىك بىلىك اداملارى بۇيوك عاليم، اينسانلىق، سئوگى و محبت سىمبولو اولان دوكتور نطقى يە حۇرمت علامتى اولاراق گۇرۇشونە كىتىرلر. هر نەدن سۇز كىتىر و زيارتچىلر بىر چۇخ سۇرغو - سواللارينا صىمى و گۇلر اۆزلە منطقلى و علمى جوابلار آلا بىلىرلر. دانىشىقلارين چۇخ يىرىندە عاليملر كاغاذ - قلم چىخارىپ قىدىلر گۇتورورلر و سۇز اۆز طبعى يۇلو ايله كىتىركن، كىملىگىمىزدن و كىچمىش تارىخىمىزدن دە سۇز دۇشور و عاليملر سىندلى، منطقلى جوابلار آلرلار. گۇرۇشون بۇ يىرىندە آكادىمىك پروفىسور ياشار قارايف دوكتور نطقىدن خواهىش اندىر و دىيىر: «جناب دوكتور، بۇتون دانىشىقلارينىز گۇزل و علمىدىر. ادام هىچ بىرىندە كىچە بىلمىر. سىزدن اىستىگىمىز و چۇخ احتياجىمىز بودور كى، لطف اندىب، اۆز كىچمىشىمىز و دۆزگون سىندلرە سۇيكنن تارىخىمىز بارەدە همىن دانىشىقلارينىزى بىر كىتاب حالينا كىترەسىنىز كى، بىزىم علملر آكادىمىسىندا بۇ كىمى دۆزگون سىندلر اۆزىرىندە يازىلمىش كىتاب و سۇزلىرىن يىرى بۇشودور. بۇ لطفى بىزدن اسىرگەمەيەسىنىز». او دا آكادىمىك و عاليملر سۇزونو يىرە سالمايىب، گۇلر اۆز و محبتلە قبول اندىر. سۇنرا او گىنجلىگى و اورتا مکتەب دۇوروندن برى هر يىردە و هر اۆلكەنىن معتبر كىتابخانلارىندا گۇروب اۆستوندە حساب آچمالى عاليملردن ائشىدىب، اۆخويوب، آرايىب تاپدىغى قىدىلرىنى و بۇ حاقددا اولان بىر سىرا تارىخ كىتابلارىنى بىر يىرە تۇپلايىب، اۆزو دە ويلچر (تكىرلى سىندل) اۆستوندە عاليملر اىستىگىنى حىاتا كىچىرمگە باشلايىر و يىترلى حرفلر اۆلمايان آز امكانلى لاتىن خطلى تاپ ماشىنى ايله بۇ ايشى آغىرلىق و چىتىنلىكلە يىرىنە يىتىرمگە چالىشىر و اۆز قىدىلرىنى بىر ال يازما كىتاب حالينا دۇشورە بىلىر كى، سۇن حىصەلرىنە چاتاندا، بو دۇنيانى قۇيوب، حق دۇنياسىنا كۇچمەسىنىن مقامى گلىب، چاتىر. دۇرد بىر يانى عايىلە عۇضولرى ايله دۇلو اولان بۇ گۇزل اينسان دىيە - گۇلە، گۇزلىرى سئوگى دۇلو، جانا سىنر، مليح و حسرت تېسۇمى ايله عايىلە عۇضولرىنى بىر-بىر گۇزدن كىچىرىپ، آيرىلماق اىستەمەين درىن باخىشلارلا دۇغرو، اونلارلا عظمتلى بىر آتا

گولوشو، ايچى گۈزل سۇزلرلە دۆلۈ ويداعلاشپ، اۆلۈ تانرىنىن رحمتىنە قۇۋۋەتلىك. روحو شاد اۆلسون، قبرى الھى نورىلە دولسون.

بۇرادا دوكتور نطقىنىن حياتىندا چۇخ اۋنملى بىر ايلالھى لطفە ايشارە ائتمەلىم. ايندى يە كىمى آنالايان، دىقتلى اينسانلار ايدىن اۆلمۈشدۈر كى، ياخشى استعدادلى، باجاريقلى خانىملار اۋز بالالارنى و اۋزلىكلە غۇمور يۈلداشلارىنى ان يۆكسك مقاملار و اۋجالىقلار چىخارارلار. جناب دوكتور نطقىنىن، اۋز يۈلداشلىنى چۇخ صميمىتلە سئون و تمامىلە درك ائدن وفالى خانىمى، بۇ كىمى آنالايان، لياقتلى باجاريقلى و محبتلى خانىملاردان اۆلمۈشدۈر.

بۇ ادبلى، نزاكتلى خانىمىن سىماسىندا آتيلار يئتىشىدىن آنالارى و عىقتلى، ناموسلو قازان عايىلەسىندە اۋرۇز خانلار آناسى اۋلان «بۇرلا خاتون»لارى گۇرمك اۋلار. بىز دوكتور نطقىنىن گۇروشنە هر گئندە صميمى و چاليشقان بىر آنا، ائوين فضاىسىنى كىچىك بىر جتتە چئوپىن حۇرمىتلى بىر خانىمى گۇروردوك. بۇ نجىب و شرافتلى عايىلەدە بئش نفر عالى تحصيللى اينسان، اۋچ اۋغول و ايكى قىز عرصە يە يئتىشمىشىدىر. حىرتلى بۇ كى، اينگىلتىرەنىن ياخشى بىلىجى حكيم و دوكتورلارى دوكتور نطقىنىن خستەلىگىنە گۇرە آنجاق سىككىز آى ياشاياجاغىنى تخمىن ائتمىشىدىلر. بۇ حۇرمىتلى خانىمىن امگى و زحمتى نتيجهسىندە دوكتور نطقى ۹ ايلە ياخين، يعنى دوكتورلارنىن تخمىن ائتىدىگىندىن ۸ ايل و ۴ آى داھا آرتىق ياشادى، هم دە داھا مۆدىرىك و داھا يئتكىن بىر اينسان كىمى يازىپ - ياراتماغىنا دوام ائتدى.

بۆتون امك و زحمتلر بىر يانا، بۇ حۇرمىتلى خانىم ان گنج چاغلارنىدان چاليشىپ، ائو ايشلرى، اۋشاقلارىن تربىەسى، درسلىرى، بۇ كىمى مین جۆرە آغير ايشلرى گۇرمكە ياناشى، دوكتور نطقى علمى يۆكسكلەر چاتدىقجا، بۇ دا اۋزونو يۇخارى چكمگە چاليشمىش، اۋز غۇمور بەلدەشينا هر طرفلى همدم اۋلماغى باجارمىشىدىر. دوكتور نطقى شعر، نثر، تارىخ، دىلچىلىك و هر هانسى علمى يازىسىنى ايلك اۋنجه خانىمىنا

اوخويوب، بعضا كيچيك سهولرينى دۆزلىدىب، داها سۇنرا چاپ يا معروضه ساحه سینه چىخارمىشىدیر. رۇحو شاد اولسون، قبرى نۇرلا دولسون.

آللاه بيزيم دوستوموز و عاليميميزين حۇرمتلى عۇمور يولداشينا عزتلى ياشايش لطف ائله سين. بير گۆن بۇ سۇن چاغلاردا من جناب دۆكتور هيئت گيلده ايديم. بۇ حۇرمتلى خانيم دا بعضى مصلحتلر اوچون دۆكتور هيئت گيلده ايدى. من دۆكتور هيئتين يانيندا اوتورموشدوم. او ييليردى كى من گىتمگه تلسيرم، آما گنده بيلميرم. دۆكتور منه باخدى و او باخيشا جواب اولاراق ياواشجا دئديم:- هله دۇزورم كى، بلكه دۆكتور نطقى نين خانيمينى دا ائولرينه موشاييعة ائديم، آخى بيز دوستلار هاميميز اوندان ممنونوق. دۆكتور هيئت منيم سۇزومو تنز ايصلاحي ائتدى و دئدى: - مجيدزاده، بيز اونا مديونوق و ممنونوق...

حسن مجيدزاده (ساوالان)

تهران ۱۳۸۹ - نجو ايل

اۋن سۆز

بو يازىلاردا بىر سىرا مەلۇماتى، خۇلاصە اۋلاراق تەقدىم ائتمەكەن مەقسەد، داۋاملىق
 آختاراشلار و طۆرلۈ- طۆرلۈ تەۋرىلەر، تەخمىنلەر و ائسپىكۇلاسيۇنلار ساپەسىندە،
 تۆرك شۇناسلىغىن گەت گەندە تارىخىمىزىن قارائلىق گوشەلىرىنى آيدىنلا تەماقدا اۋلدوغونا
 دىقتلارنى چەكەدەر. جواب طلب ائدن مسئلەلەر، زامانىمىزدا، حل ائدىلمەك اۋزەرەدەر؛ و
 مەدەنىيەت مىزى بۆرۈن مەجھۇللار دۇمانى، ياۋاش بىلىك گۆنشىنىن تائىرى ايلە
 داغىلماقدا دەر.

مۆدرىك ضىالىلارمىز، تۆرك شۇناسلىغىن دەرچەلمەسىنى لىگىدن عامىللردن، بۇيۇنونا،
 قۇللارينا و آياقلارينا وورولموش كۆندەلەرنىن ماھىت و تارىخىندىن خەرسىز دىيىلدەر؛ بونا
 گۆرە سۆزۈ بو ۋادىيە ايقىتۇسا ائتمەسە سۇق ائتمەيە جەيەك؛ آشىرى (افراط)
 مىلىتچىلىك خەستى ايلە خەسەس - خەسەسەس انگللەر ايجاد ائدنلەر، و ايجەلەرنى بىيىن
 «آشاغىلىق دۇيغوسونو» بىزە آشىلامالارنىن سەنخىجى خەكايەسىنى تەكرارلاماقدا ن
 قاچىنا جەغىق.

بو آرادا بىخەمىزى ياخىندان علاقەلەندىردىگى اۋچون بىر نۇطقەيە تۇخونمادان
 كەچەيە جەيەك: تۆرك شۇناسلىغىن ايرلى مەسەنە مانع اۋلان عامىللردن بىرىسى،
 دىلەيمىزدن غەلت عادەتدەر؛ بو آلىشقانلىق، آراشدىرمالاردا غەيە جە نەتىجە دۇغورماقدا ن
 گەنى قالمايەر: مثلاً بىر كەلمەنىن رەشەسى تەدقىق ائدىلەر كەن باغىشلانماز اھمال ايلە، اۋنون
 مۇختەلىف دىللەردن گەلەش اۋلماسى اھتمالى گۆزە آلىنىپ آختارەلەر كەن شەرقلى و غەربلى
 دىل شۇناسلار، سانكى ال بىرلىگى ايلە، دىلەيمىزى غەمەيتلە نەظرە آلماماقدا دەرلەر. بو خال
 اۋزون زامانلاردان بىر داۋام ائتمەكە ايدى، عالەملەرنىن داۋرانىشى بئلە ايكەن، بو ساحەدە

یئترلی بیلگیسی اولمایانلارین (بعضی سیاسی اؤیونلار و «مانیپولاسیونلار» دا ایشین ایچینه گیرینجه)، خوصوصاً اؤزگه لشمیش، کیملیکسیر و «قارانیق ضیالیلار» یمیز اؤزوندن دیل و مدنیتیمیزین (کولتوروموزون) نهلر چکدیگینی، تخمین ائتمک چتین دئییلدیر. بؤیوک فضولی نه گؤزل دئمیش:

دوست بی پروا، فلک بی رحم، دؤوران بی سؤکون،

درد چوخ، همدرد یوخ، دوشمن قوی، طالع زبون!

لاکین، بۆتون بونلارا رغماً، گننه بابا فضولی نین سؤیله دیگی کیمی:

بیزده توفیق اولسا بو دوشواری آسان ائیلهریک،

نؤوباهاار اولغاچ تیکندن برگی گؤل ایظهار اولور!

بو کیتاب، هر هانسی بیر تئزین مودافیه سیندن زیاده، مۆختلیف شخصیتلر طرفیندن آپاریلان آراشدیرمالارین حیكایه سی و بحثلر دؤغوران تئوری و تئزلین اؤرنک قبیلیندن دسته لنمیش دمتلریندن، تۆرك دیلی شرفینه دؤزلمیش مۆتواضعانه بیر چلنگ دیر. بو چلنگی حاضیرلارکن دمتلرده نه جؤر اولوب دا یئرلشمیش اؤتلارین، سولموش یا دا

^۱ - «قارانیق ضیالیلار» دنیه آلداندریغیمیز بو «خسته لر»، «endemic» آزارلاری نین خبرسیر قوربانلاری دیرلار. بو یامان بلانین اسیری و عین - زاماندا باشقالارینا دكچمه سینه عامیل اولان «قوربانلیقلار» بیر یاد مدنیتین باشچیلاری «انگلیسجه آسیمیلاسیون» فیکرینه قاپیلینجا هر یؤنلو تأثیر و پړپاگاندا یا مودافیه سیر بوراخیلیمیش حالدادیرلار. یاد مدنیتی بۆتون عۆنصۆر و تفروعاتى ایله «قوربانلیقلار» منیمسه نیلیر. بونون اؤچون قوربانلیقلارینی، اؤز کیملیگینه مۆدریک انده بیلن هر هانسی بیر واسیطه دن محروم قیلار. اؤسته لیک، انواع تدبیرلرله اؤنلاردا، «آشاغیلیق دؤیغوسو» (اینفئریوری کۆمپلکس) وجودا گئیرر. اؤنا، دؤغما دیل و مدنیتینی، یعنی بۆتون وارلیغی ایله کیملیگینی آشاغی حتى اؤزونو «یاری آدم» گۆرمه یی تلقین اندر... نتیجه ده، «قارانیق ضیالیلار»، آنا دیلیرنده دانیشماقدان چکینیرلر، دانیشماسالاردا اؤز دؤغما سۆزلیرینی «بینی نین یوینلدوغو دیلین شیوه سینده» تلقۆظ اندرلر؛ اؤسته لیک، آنا دیلینه «یاد دیلدن» اؤ قنر کلمه و تعبیر قاریشترارلار کی، نه دندیکلرینی باشا دؤشمک اؤچون آتجاج، اؤنون «دیل سایدیغی دیلین» کۆمه یی ایله آتلاشماق مۆمکون اولار. بو قاریشیق (شعر ترمینی ایله «مۆلّمع» و اینگیلیس لرین دندیگی «ماکارونیکلانگواگه») «دیل»، نه دتسه، رسمی قاتلاردا «عۆمومی ارتباط دیلی» کیمی حسابا سۆخولار، و اؤز عالمرینده «آسیمیلاسیون (جذب و هضم) ایشینی» تاماملماق وظیفه سینیه یاردیمچی اولار. سۆزون قیئاسی؛ مثلاً، بو اؤزونو ایتمیش عئیه جر ضیالیلارین قاریشیق دیلی نه «فارسجا» دیر، نه ده «تۆركجه»؛ بیر آد قۇیماق گرکیرسه اؤنا اؤزو کیمی مه لّر و ساختا مۆناسیب اولان آدلاردان بیرسی، دئیک کی: فارکی (فارسی - دن «فار» + تورکی - دن «کی» = فارکی) اولاییلر! نئجه کی، لازیم اولورسا، «تۆركی - نین - تۆر - وئند، روسجائین «روس» - وئندان دا، «تۆرروس» کیمی آدلارین دا اؤیدورولماسی مۆمکوندور!

اؤلوشگه میش یارپاق و چیچک لرین هامیسینی قوپاریب آتماغیمیزا بۆتون غیرتلیرمیزه رغماً واخت و ایمکانیمیز هر حالدا کیفایت ائتمه میشدیر.

آراشدیرمادا، مؤختلیف منبعلرده، آیری - آیری سۆزلرله عین فاکتارلاردا تصادوف ائتدیگیمیزده بیز اونلاردان آن آیدین و آسان شکیلده ایفاده ائدیلمیشلرینی سئچدیک.

مشغول اولدوغوموز مؤوضوع، تۆرک، یاخود تۆرک - دیللی ائللرین آن قارانیق و سیسلر* ایچینه غرق اولموش اوزاق کئچمیشلرینه عاییددیر. بو زامانلار اولوسلارین میفیک - تاریخی دؤورلری، «ائسپنکولاسیون»لارا آچیق زامانلاری، قیساجاسی، شاهنامه لر چاغیدیر. تاریخیمیزین باشقلانغیجی دییه آدلاندیردیگیمیز بو چاغلار حاقیندا اورتایا آتیلان تئوری و ائسپنکولاسیونلار اولدوقجا چئشیدلی آنلاتما و یؤرمالارا (وئرسیون-لارا) مالیکدیر.

بو یازیدان بۆتون دئییل، اکثر تئوریلری و روایتلری ایچینه آلا بیلمه سینی گۆزله مک عبث دیر، او، کامیل دئییلدیر و اونا گۆره ده دؤیوروجو اولما بیلمز. شخصی مسئله لریمین اؤزوندن میدلاند - ین گریفیدام آدلانان (و بیر چؤخ اینگیلیس خریطه لرینده آدینی تاپمیا جاغینیز) بیر کند جیغازین قیراغیندا اؤتوراق قالارکن، بؤیوک هم شهرلیم داهی صائبی تقلید ایله:

«فلک، هر هانسی بیر آجی لیغی قیسمتیمیز ائتدی ایسه ده،

جامیمیزا تۆکوب، باده دییه ایچمکده ییز»^۲

پنجره مین اؤنونه سریلیمیش، طبیعتین وصف ائدیلمز گۆزه للیگینه باخا- باخا، یوردومو خاطیر لاییرام و اینسان آیاغی نین دیمه دیگی تاریخه قاریشمیش بوزقیرلاری خیالاً گزه- گزه آیاقلاریمین آرتیق یثریمه دیگی نی اؤنودورام. نه ایسه، حیکایتیمیز چؤخسادا، شیکایتیمیز یوخدور.

* - قارانیق دومانلار

^۲ - هر تلخی که قسمت ما کرده است چرخ

می نام کرده ایم و به ساغر فکنده ایم!

حياتيمين قويدوغو محدوديت اوڭالاردا قاناد چالماغا ايجازه وئرمه يير. لاکين بو اوڭاق سنگردن، بۆتون آنڭلرله رغماً، حاقّ اوڭرونا، يالانلار و شيشيرمه لرى هدف آلاراق آتديغيم اوڭلاردان بير تکی آماجينا دیرسه بختیار اوڭاجاغام.

چرخلی استولون (ویلچرین) ايجازه وئردیی قدر، الیمده اولان منبع لر و تۇپلایا بیلدیگیم ماتریاللاری، الکلدن کئچیردیکدن سونرا، بعضی اوڭون ماجرالارا غایت ایختیارلا ایشاره ده بولوندوم. تئوریلره گلینجه، بو سیخ اوڭماندا آذربایجانلیلارین سوۋ - کوکۆ بائیندا کیتابیندان چوخ فایدالانديغیم بیلگه پروفسور میرعلی سیدوۋو «بلدچی» (قیلاووز) سئچه رک اونون سورعتله آچدیغی یوللاری، اوڭاقلاردان ایزله دیم، او، بیزی اوڭ «سوۋ کوکۆموزو دۆشونمه گه» شووق و زمین یاراتماق ایسته ییر.

بو یازیلارین آماجی، «سوۋ کوکۆموزله» علاقه لی اسکی تورک ائللری نین آدلارینی چکمک و ایزلرینی گؤستریمکدیر. دئمک هامی تورک و یا تورکلرین ده اوڭلارین ترکیب لرینده یثری اولان قبیله و کونفئدراسیونلاردان سوڭ ائتمه یه مجال اولمایاجاقدیر، حتّی آذربایجانلیلارین بعضی «سوۋ - کوکۆلری» نین ترکیبینده اولان آدلارین دا قلمدن دۆشمه سی مؤحتمل اولدوغو کیمی، دیگرلری نین حاقیندا وئریلن تفصیلات، اوڭلارین اوینادیقلاری روللارلا مۆتناسیب اولمایا بیلر. الینیزده کی اوڭراق اینگیلیس لرین دئدیکلری کیمی بیر یاری حلّ ائدیلمیش «Jigsaw puzzle» (کسیلمیش پارچالاری بیرلشدیررک اوینانان رسم) اوڭونوندان، تأسوف کی، داها اوته یه گئده بیلیمه جکدیر، آنجاق تورکۆلوگیانین اینکیشافی ایله داها یاخشی بیر دؤرومدا، نوقصانلاری داها آز اثرلرین یازیلما سی ایله، کؤنلوموزون ایسته دیگی تابلو وجودا گله جکدیر. نئجه دییرلر «اؤره ییم ایشیق دیر»؛ اوڭون شاید چوخ دا اوڭاق دئییلدیر؛

کیم بیلیر؟

«بلکه یارین (صباح)،

بلکه یاریندان دا یاخین».

تۆكنمز سئوگىسىنى، بۆيوكلریم فضولى و شهريارلا پايلاشديغيم، حافىظین نصيحتىنى
اوندورسام باغيشلانماز گۆناه اولار؛ او دئميشدير:

عيب مئى جمله چو گفتى هنرش نيز بگوى،

نفى حكمت مكن از بهر دل عامى چند.

شاعیر مدرّس شيوا بو بيتى ديليميزه بئله ترجمه ائتميشدير:

مئيبن عيبن دئميسن، شائينى گيزلتمه بارى،

حكمتى ائيله مه قوربان بو نچه عامى لارا!^۲

دوغرودور؛ يوخاريدا ايشاره ائنديگيم انگللر قارشى سيندا، يارارلارنى گوردوگوم
ايمكان و نعمتلره ايشاره ائتمكده واجيبدير، بۇنلار ساي سيز و حسابسيزدير؛ لकिन منيم
مقصديم بو يازيلارى يازاركن منه روح و قوت وئرلردير.

بورادان باشدا ميتتدارليغىمى بيلديرم گركن شخصيت ادبيات انستيتوتو ديرئكتورو
پروفسور واحد اوغلو ياشار بى قارايتو جنابلارىدير، او باكى گوروشومون آخيرينجى،
فضولى شولنى نين (يولئى نين)، سون عكس صدالارنى قيسقانجاسينا ساخلايان
آذربايجان هوتليندهكى اوتاغيمىزى، شيرين تسؤملرى ايله ايشيقلانديردى و بو كيچيك
كيتابين اساس بينؤوره سىنى اوردادا قويدو.

اوغولم دوكتور آلپ محبت و مهارتى ايله، «آرتيق آز يازان و تئز يۇرولان»
بارماقلاريمين كؤمگينه گلمه سىدى و كامپيوترين حرفلرني صبير و ديقته آذربايجان
آلفابىسینه اويقونلاشديريپ و منه خاص بير «وورد پروسسور» (Word Processor)
دۆزلتمه سىدى؛ بولوندوغوم دۇرومدا يازى يازماق آرزومون تحقوقو ايمكانسيز
اولاجاقدى. حيات يۇلداسيم، آيتن بو و ساير يازيلاريمين اساس مۆحرّيكه سىدير. منيم
كىمى چرخلى استولا دردلى ايله ميخلانميش بيريسى، ماسا باشيندا، كيتاب يا شعر
يازماق دئييل، آيتن كىمى بير كؤمكچيسى اولمازسا، حتّى گۆنده ليك مۆكاتيباتيندان بئله

^۲ - حافظ شيرازى، ترجمه: اكبر مدرّس شيوا؛ قرنلر و عصرلر فريادى، تۆركى حافظ، نوبل نشر. تيريز ۱۳۷۲ (۱۹۹۳). ص - ۱۱۸.

عاجیز قالار. من شعردن، نثردن اوخونا بيله جک نه یازدیمسا، مۆحَقَق کی، اونون مۆشفیق یاردیمی و تمیز نفسی اونلارا حیات وثر میشدیر.

بو یازیلاری حاضیرلارکن مۆناسیب ماتریال بولمام اوچون قایغی چکنلرین، شوکرانلا آدلارینی، منبع لرین حؤرمتملی مولیفالرینین ایسملری ایله یاناشی (یثری گلدیگینده)، متن یا حاشیه لرده گتیرمه گیمه اونلارداکی یوکسک تواضع، مانع ایسه ده گئنه بیر - ایکی سؤز سؤیله مکدن اؤزومؤ توتا بیللمه دیم. بو میاندا، تبریزده چاپ اولان ساییلی نشریه و تهراندا چیخان خوصوصاً وارلیق درگیسینین یازیچیلارینا، تصوؤرو چتین زحمت و دیقتله تۈپلادیقلاری ملزمه یه خوصوصی یثر وثر دیک و بونو کیچیک بیر قَدیر بیلرلیک سایاجاقلاری اؤمودو ایله، ایجازه آلمادان، آدلارینی قید ائدرک یازیمیزا آلدیق. اوخوجولاریندا بو «کۆلتورل قوراقلیقدا» آلین تری ایله «نوبار یئتیشدیرن» لری تحسین و احیاناً یانلیشلیقلاری بیر آزدا تؤلثرانسلا دیرلندیره جکلریندن امینیک. وارلیق درگیسینین یوکونو بیر آطلاس احتیمامی ایله چیگینلرینده داشیان آذربایجانین مرد و فداکار سیماسی دوكتور جواد هیئته اولان میتتدارلیغیمی هئچ بیر سؤزله ایفاده انده بیلیمیه جگم.

اینگیلتره، گریفیدام، نؤوروز ۱۹۹۷

قيسالتىمالار:

- (۹). شۆبەھلى
- اۋ - گ - م. اۋندە گۇستىرېلن مقاله
- اۋ - گ - ى اۋندە گۇستىرېلن يىر، يازى
- اۋ. اولۇمۇ
- اۋگە. اۋندە گۇستىرېلن اثر
- اينگ. اينگىلىزجە
- باخ. باخىنىز
- ت - خ. تخمىنأ
- ت ر ج. ترجمەسى
- درگ. درگى، درگىسى، ژورنال
- س. سلطنت
- ص. صحيفە
- عين م. عين مقاله
- عينه. عين اثر
- عينى. عين يىر
- فرن. فرانسىزجا
- م س. مىلادىدان سۇنرا
- م ۋ. مىلادىدان اۋنچە (قالباق)
- م. مىلادى
- ن ش ر. نشرىەسى، يايىنى، نشرى
- ن. باشقالارنىن يازىلارنىدا پارانتزەدەكى ح.ن، بىزىم مۇداخىلە و يا اىضاحىمىزى گۇستىرېر.
- و - ب. و بنزرى
- و - س. و سايرە
- ھ. آرخاسىنداكى رقم لىرىن ھىجرى اىلى اولدوغونا اىشارتدېر
- نقل اندىرکن ايختىصار اندىلدىگىنى گۇستىرېر

سوئال بودور...

سوئال بودور...

ھارادان

ھانسی دالدان

قۇپاراق

ھانسی يىللر داليجا

سۆزۈكلەش بۇ يارپاق؟

گۈزلىرىنى اۆفوقە تىكمىش

بۇيۇك صىبرلە

نە گۈزلەيىر بۇ تۇرپاق؟

ھانسی قلم يازمىشىدۇر

اليمدەكى اۆخونماز قارا جىلدلى كىتابى

آلنيمداكى يازىنى؟

ھانسی ساقى سۇنموشدور

بىزى ياندىرىپ ياخان ايچدىگىمىز شرابى؟

داغ - درەيە عكس ائىن

كىمىن سسى بۇ فرياد؟

كار - ساغىر دىلسىز سىلدىرىم قايلاردان

بۇش يىرە

كىمدىر دىلەين ايمداد؟

كىمىن سرگۈزشتىنى ياواشجا پىچىلدايىر

سۇيۇدلرەين ساچىنى

داراركن اسن كۆلك؟

ساحىللەرين آلنىنا

دلىرمىش دالقالارين

چىكىدىگى زۇلاق - زۇلاق

بۇ چىزگىلر

نە دىمىك؟

نۆتىنگىھام، ۱۹۹۳/۲/۱۵

(شعر، مۇئەللىف «ھەر رىنگىن» دۇندۇن بۇ گۈنە» كىتابىندىن آلنمىشىدۇر)

۱. تۆرك ائللرى

۱.۱. آنا يورد

پروفېسور كۇرات «توركلرين آنا يوردو» نا داير كيتايىنى^۱، بو سۆزلرلە باشلايىر: «مىلاددان يۆز ايللرجه اۇنجه و سونرالارى، قارا دنيزين شىمالينه، اورتا آسيادان بير چۇخ قبيله گلميش و بورالاردا اوزون زامانلار قالمىشىدیر. بونلارين چۇخونون «آرى/ آريائي» قبيلهلىرى اولدوغو بيلينمكله برابر، آرالاريندا تۆرك منشألى زۆمره لرين ده اولماسى مۆمكوندور.

۴ - نجو يۆز ايل حدودلاريندان اعتباراً قارا دنيزين شىمال ساحه سى بير - بيرى آرخاسيندان گلن تۆرك قبيله لرى نين «ائلى» اولموش، وايدىل (وولقا) بۇيو ايله تۇنا (دانوب) آراسى (تا ۱۷ - جى يۆز ايل سۇنونا قدر) بير تۆرك اولكه سى قالمىشىدیر، بو تۆرك قبيله لرى نين هامىسى نين دا شىرقدن، يعنى اورتا آسيادان گلدىكلرى بيلينير. اونا گۆره تۆركلرين «آنا يورد» لارى نين دا «اورتا آسيا» اولماسى گرکیر. فقط «اورتا آسيا» چۇخ گئنىش بير مفهوم اولدوغوندان، بۇنون داها بللى بير ساحه اولراق تثبىتى لازيمدیر، نجه كى بو خوصوصدا بير چۇخ تجربويه گيريشيلمىشىدیر.^۲

بلله بير بحثه ايراندان باشلاماق بلكه داها مۇناسيب اولار: ايراندا اوزون ايللردن برى مۇختليف خالقلاردان، (آرادا سیرادا بعضى كشمه كشم لره رغماً) يان - يانا و حتى ايچ - ايچه ياشاياراق بير چۇخ زامان باش وئرن چتين ليكلردن ايش بيرليگى ايله اوستاجا قورتولان، فارس و تۆرك عۆنصورلريندن بحث ائتمك فيكرىمىزجه فايدالى اولاييلر. بو مۇناسبتلىرى ايران منبعلريندن آراشديرماغا باشلارساق «مشهور» ايران - توران ماجرالارى ايله قارشىلاشماغىمىز قاجىنيلىمازدیر. داستان كىتابلاريني دۆلدوروب داشيردان «قووت نۆمايشلىرى» نين اۆته سينده، اكثراً گۆزدن قاچان گرچكلرى آختاريپ تاپماق لازيمدیر.

^۱ - كۇرات، پرفسور. دوكتور اقدس نعمت، «۱۸ - ۴ يوزلرده قارا دنيز قوزنىنده كى تورك قوملارى و دۆولتلىرى» ۲ - جى چاپ، مورات

كتاب انوى ياپينلارى، آنكارا، ۱۹۹۲.

^۲ - عين يئرده س. ۱.

۱. ۱. ۱. ایران - توران^۶

عادت اۆزره ایران و توران باریشماز ایکی دوشمن کیمی گؤستریلر، «سو» و «اود» میثالی، «اؤزلاشمالاری مۆمکون اولمایان» وارلیقلار ساییلرلار. حالبوکی، عالیملرین تدقیقاتی بیر یانا، عین داستانلار دیققله فیکیر وئریلسه، بحث مۆوضوعوموز قؤوملرین تا ابتدادان بری چوخ یاخین مۆناسیبتده اولدوقلارینی، شۆبهه گؤتورمز بیر صورتده گؤرجه ییک.

دۆنیادا، تاریخ بویو، اؤز آنا یوردوندان هنج بیر یشره حرکت ائتمه میس قؤوم - قبیله تاپماق چوخ چتین دیر. ایندییه قدر تاریخین گؤستردییی کیمی قبیله لر، یشله قاپیلیمیش یارپاقلار کیمی، جور به جور سببلره گؤره آلمانلارین «اؤره نیمات» دندیکلری «ایلك وطن» دن آیریلیب و «غۆربت» یوللارینا دۆشموشلر. باشقالاری ایله دۆرلو شکیللرده قاریشیب قایناشمیشلار. حادیه لرین تأثیری ایله دۆشدوکلری بو دۆلاماجلی یوللارین، اکثر هاردان باشلادیغی زامانلا اؤنودولموش و ایلك یؤرد، رۇیالاشان خاطیره لر ایچینده دومانلی و خیالی بیر اۆلكه یه دۆنوشموشدور.

بونا گؤره، «بیزیم ایلك یورد» هارادیر سؤآلی بیر چوخ مباحثه لره (و حتی گؤزله نیلمه یین نتیجه لرین میدانا چیخماسینا) سبب اولماقدادیر. مثلاً، جرمن لردن گؤت ائلی ایللر بویو، اؤز لری نین آنا یوردلارینی ویستول چایی نین کناریندا اولدوغونا اینانیرکن، ایندی بیر پارا عالیملر اؤنلارین ایسکاندیناویا - دان گلمیش اولدوقلارینی اثبات ائدیرلر. گؤت - لارین آنا یوردونو باشقا یشلرده ده آختارانلار وار. بیر زامانلار، دوغان آوجی نین نقل ائتدیگینه گؤره، ایسلالاردا ایلكین اؤز لری نی غرب اؤکرینا، پولونیا و پری پست باتلاقلاریندا گلمیش ییلیردیلر، ایندی جیدی اولاراق اؤنلارین ایسکیت، آلان و باشقا آسیالی ائللرله باغلی اولدوقلاری دئییلیر.

^۶ - «تۆرکلرین تاریخی»، تکیین یایین ائوی ۱۹۷۹، ایستامبول، جلد ۱، ص ۲۹۷

بو آرادا پس «آريالار» هاردان گلميشلر؟ بيلدييميز كيمي اوئستا دا دۇنيانين ۱۶
 اۆلكه سيندن، بير نۇقطه يه، ايشاره اۆلۈنۈيدور. بو روايتە گۆره، آئيرى ينه وه جه، آهورامزدا
 - نين ايلك ياراتديغى يثردير. گۆره سن بو يثر هاردادير؟

ونديداد - ين، ايلك فرقرد - ينده، ۱۶ اۆلكه نين ياراديلماسيندان بحث ائدليركن،
 سۆآليميزا بئله جواب وئريلير: «آهورا - - مزدا، زردۆشته دندى: يثر اۆزۈنده كيمسه
 يۇخكن، من بير چوخ راحت و شن اۆلكه لر ياراتديم؛ يۇخسا هر كس آيرى ينه وه جه يه
 آخين ائدردى، هر يثر بۇشالار و آيرى ينه وه جه - ده ده غلبه ليكدن، شولوقلوقدان حيات
 چتين اۆلوردو، فقط، آيرى ينه وه جه - ده اۆلان راحتلىق باشقا يثرلرده يۇخدو، زيرا
 اۆرالاردا ياخشىلىقلارين يانيندا يامانلىقلاردا واردى. ان گۆزل و ايلك ياراتديغيم اۆلكه
 آيرى ينه وه جه، دائيتى يه چاينين يانيندادير. لاكين خبيث اهريمن، ماوى (ايرى/ ضررلى/
 قيرميزى/ سانجان) بير ايلان و اۆزون، آغير شاختالى قيشلارى اۆرايا مسلط ائله دى.
 آيرى ينه وه جه - ده چوخ سۆيۇق قيشلار اۆن آى داوام ائدر؛ ياز آنجاق ايكي آى اۆلار؛ بو
 ايكي آيدادا يثر گۆيرنتى اۆچون سۆيۇقدور، سولاردا ائله دير».^۷

مؤليف بير آز سؤنرا دئير: «جمشيد آيرى ينه وه جه - نى برپا ائتمكده چوخ چاليشدى؛
 غلبه به ليگه قارشى گلمك اۆچون شهرى اۆچ دفعه جنوبا طرف اينكىشاف ائتدirdى».
 ونديداد- ين ايكينجى فرگرد - ينده غلبه ليگه داير ايشاره لر وار. «طبيعى بير حادثه
 ايشلرى بۆسبوتون خارابلا دى... ائله بير شاختا گلدى كى خالقين بير چۇخو تلف اۆلدو،
 قالانلار دا داغيلديلار... تله سيك جنوب، غرب و شرق يۇللارينا تۆكۆلدولر».^۸ فاجيعه
 حاقيندا بو ايضاحات دا ديقتە دَير: «بير گۆن آهورا - مزدا آيرى ينه وه جه - ده جمشيد
 گۆرسندى و اۆنو گله جه بين آجى حادثه لر يندن خبردار ائتدى. دائيتيا چاينين دره سيندن
 داغين ذيره سينه قَدَر قار دۆلدوراجاقدير دندى؛ سنين بير بۆيوك ماغارا حاضيرلاماغين
 گرگير؛ اۆرادا آنجاق اينسان، حيوان و گۆيرنتى لر ين نسلينى قۇروماق مۆمكندور».

^۷ - رضى، هاشم، «فرهنگو نامه‌ای اوستا» فروهر، ۱۳۴۶ (۱۹۶۸).

^۸ - ينه اوردا ص ۱۰

۲. ۱. ۱. بو آنا یورد هاردادیر؟

ایلك سوآلیمیزا قایدیریق: بو «ایلك یورد» هاردادیر؟ ..انسپیکل، دارمشتتتر و ژاکسون اونون شیمال - غربده اولدوغونا اینانیرلار. مارکورات ایسه آیریینه وه جهنی خوارزم - له بیر توتور و سوزونو اثبات اوچون ده بیر نئچه دلیل گتیریر از جومله دن:

۱- ونیدداد - ین بیرینجی فرگرد - ینده، ۱۶ اولکه دن بحث ائدیلدیینه، خوارزم دن آد آپاریلماییر. ساییلان هامی اولکه لر، غربده یوخ، شرقده دیرلر. بو حسابلا، آیریینه وه جهنین، استثنا، اولاراق غربده اولماسی دوزگون گلمه ییر.

۲- دائیتی یا چایینی وصف ائدن سوزلر، ساسانی لر دؤورونده آمودریانی تائیتدیرماق اوچون گوستریلن خوصوصیتلرین عینی دیر.

۳- بیرینجی فرگرد - ده خوارزمین آدی، ساییلان ۱۶ اولکه نین ایچینه یوخدور، حالبوکی، خوارزمین یان - یوره سینده کی یئرلردن آد چکیلیمشدیر^۹ (آدی چکیلن اولکه لر دن سگگیزینجیسی اوزروادیر؛ بونون اوزکنج، خوارزمین، باش شهری ایله عینی اولدوغو سوئله نیله بیلر).^{۱۰}

کلاسیک و غیر سیاسی معنادا، ایرانلیلارین^{۱۱} ایلك یوردلاری باره ده بو قدرله کیفایتله نرک یازیمیزا، بو مؤوضوعو اورتایا آتماغیمیزا سبب اولان مسئله نی، بیر باشقا یوندن داوام ائدک:

^۹ - یننه اوردا ص، ۱۱.

^{۱۰} - نطقی - پروفسور - دوكتور - حمید، «میتاق یزدانی»، وارلیق ژورنالی، نومره ۳/۴، ۱۹۸۵، تهران، تفرعات اوچون عین یازی یا باخنین، ص ۶.

^{۱۱} - بو گون «ایران» دئیگیزه، شیمالدا: آذربایجان رسپوبلیکاسی، خزر گول، ترکمنستان رسپوبلیکاسی، شرقدن: افغانستان، پاکستان، جنوبدان عمان و فارس کور فزلی، غربدن عراق - لا احاطه ائدیلمیش ۱۶۴۸۰۰ ک م ۲ - لیک ایران اسلام جمهوریتی خاطره گلر. بو نوع، (ایران - شمول دؤلت)، سون دفعه، صفویلر طرفیندن قۇرولدو، حدودلاری دگیشیرلرک گونوموزه قدر مجادیلر وئوزک و بو میناندا کیچیک ساییلما یاجاق پارچالاری اوزگه لر قایدیریلدی ایسه ده سیاسی بیر قدرت کیی واریلینی قۇرویودور. بو گونکو «ایران» «کلاسیک ایران» (ایران باستانی) دنیه بیلدیگیمیز، «توران» لا قارشیلاراق شاهنامه لری حماسه داستانلاری ایله دؤلدوران ایران - ین آنجاق بیر پارچاسی دیر. زامانیمیزدا، ایران، باشدا ایشاره ائدیگیمیز اولکه نین پؤلیتیک آدی دیر. بو اولکه، چوخ دیللی و مختلف خالقلاردان تشکول ائتمیش بیر پؤتوندور. بورادا فارس دیللی لر دن سونرا تورک دیللی خاقلار اکثریتده دیرلر. آوروپالیلار یاتلیش اولاراق پؤتون بو اولکه نی ۱۹۳۵ - ه قدر پرسیا (یعنی پرسرلین - فارسلا رین مملکتی) دنیه آدلاندیریریدیلر؛ بو اویر خاقلارین، او جومله دن ایران تورکلرینی واریلینی هئچه سایماقدیر. ایران سوزو او اولکه ده اوتوران پؤتون خاقلارا شامیل اولدوغو اوچون، اوراداکی تورکلر طرفیندن ده ایشله دیلمکده دیر. دنمک اولار کی، «ایراندا، هر تورک ایرانلی دیر، آمما، هر ایرانلی تورک دئیلدیر».

۳. ۱. ۱. تۆركلرين آنا يوردو

تۆركلرين آنا يوردو هاردادير؟

آنا يوردون جغرافياسينا «گيريش» ده، پروفسور اقدس نعمت كورات دان بير نئچه جۆمله ده تۆخونموشدوق و قيساجا، بئله دئيمشديك:

ميلاددان يۆز ايللرجه قاباقدان، قارا دئيزين شيمالينا، اورتا آسيادان بير چۇخ قوملار گليب، اوزون زامانلار قالبيديلار، تۆرك طايفالاريندان دا اولماق ايمكانى چۇخدور. ۴ - نجو يۆز ايلدن اعتيباراً، قارا دئيزين شيمال ساحهسى بيرى بيرينين دالينجا گلن تۆرك قوملارى نين «ائلى» اولموش، تۆرك طايفالارى نين هاميسى نين دا شرقدن، يعنى اورتا آسيادان گلدىكلرى بيلينير، بئله جه تۆركلرين «آنا يوردلارى» نين دا اورتا آسيا اولماسى ايجاب ائدر.

كلاپ رۇت (Klaproth) و وامبرى (Vambery) يه گۆره تۆركلرين آنا يوردو آلتايلارين چئورسسينده؛ رادلوف - ا (Radloff) گۆره بو ساحه آلتايلارين شرقينده يعنى بو گۆنكو موغولىستاندا اولماسى گرگير. مونغوليست رامستند (Mongolist Ramsted) ايسه تۆرك و موغول ديللرى آراسينداكى ياخينليقلارى گۆز اؤنوندە توتاراق، تۆركلرين موغولىستاندان تۆره ميش اولدوقلاريني اؤنه سۆرموشدور؛ بارتولد (Barthold) دا تۆرك آنا يوردونون موغولىستاندا اولدوغونو دۆشونوردو. نه ايسه ديل آراشديرمالارى و آرکئولوژيك تدقيقات و ساير. نتيجه سينده آنا يوردون آلتايلارين باتيسينا طرف خيلى اوزاقدا گؤستيريلرسه ده، نئمث Nemeth آن اسكى تۆرك دىلى ايله «آنا اؤرال دىلى» آراسيندا، و اؤرال ديللرينده، اسكى هندى يعنى «آريائى» عنصرلر مۇوجوددور؛ بئله جه، اسكى «هندجه»، يعنى آريائى بير ديل ايله هم ده «اؤرال» هم ده «آلتاى» ائللرى نين تماس ائده بيله جكلرى ساحه آرال گؤلو چئورسى اولماسى ايجاب ائدر. بو حالدا تۆركلرين ايلك ياشادىقلارى يئرلىرى، نئمث - ه گۆره آلتاى داغلارى ايله اؤرال داغلارى آراسيندا، يعنى بو گۆنكو قازاقستان دا آختارماق دؤغرو اولار. لاکين مسئله يالئيز ديل تدقيقلىرى

ايله كاملاً آچىقلانمايىر. اساس آچار درين تارىخى و آرکئولوژىك (كئچمىش اسكى لرى آراماء، تانىما) آراشديرمالارين جاوابلاريندادير.

س - و - كيسه لئو - ين ۱۹۵۱ - ده چىخارتدىغى «جنوب سىبىر - ين ان اسكى تارىخى» اثرينده^{۱۲} و ياناشى اولاراق بايكال گؤلونون شىماليندا، لئنا چاپى نىن باشلاريندا، يئدى سو منطقه سينده ميدانا چىخاريلان «قايا رسملىرى» و آرکئولوژىك تاپىتى لار، بو يئرلرده كى اسكى دؤورلرين اثتىك خوصوصيتلرينى آيدىن لاتماقدا فايدا وار: بىلىندىگى اؤزره، ايدىل بويو و غربى سىبىرى ساحه سينده، ميلاددان اؤنجه ۳ و ۲ - نجى مين ايللرينده «آفاناسى يئو كۆلتورو» آدى وئريلن بير دؤور كئچمىشدير. بو كۆلتورون ايزلرينه آلتايلار چئورسينده ده راستلاشيلمىشدير. بونا تعقيباً ميلاددان اؤنجه ۱۲۰۰ - ۱۷۰۰ ايللىرى آراسيندا «آندرونو كۆلتورو»^{۱۳} باشلامىش و بو كۆلتور يايىق اىلى بالخاش گؤل، ايرتيش نهري بويلارى و اوبى نهري نىن باش قىسملرينده يايلىمىشدى. بو يئرلرده ياشايان خالقلارين باشدا آت، اينك و قويون اولماق اؤزره چوخ مىقداردا اهلى حئيوان يئتىشىدىردىكلرى برونز و باشقا معدنى ايشلىرى ايله مشغول اولدوقلارى آنلاشيلير. ميلاددان اؤنجه ۷۰۰ - ۱۲۰۰ ايللىرى آراسيندا يئنى سئى نهري نىن باش طرفلرينده ياشايانلار «قاراسوق كۆلتورو»^{۱۴} آدىنى داشيان كۆلتور دايره سینه منسوبدور. انله بو دؤورلرده دير كى، جنوب سىبىر و (آلتاي يۇره سينده)، اورتا يئنى سئى ساحه سينده اينجه يۆزلو موغولى كاراكتىر گؤرسنمگه باشلامىشدير. عين زاماندا آلتاي يۇره سينده زراعتين ده اينكىشافى تاييد ائدىلمكده دير. «قاراسوق كۆلتورو دؤورونده دؤرد تىكرلى آرابا كئچهدن تىكىلمىش ائولرين (دَرَمَائو، چادير - لارين) موجوديتى ده بللى اولموشدور. بونلارين تۆرك منشالى اولماسى لازيم گليرسه ده كيسه لئو بو خوصوصدا بير شئى دئمه يير. آرختولوگيا آراشديرمالارى سايه سينده آنلاشيلدىغى اؤزره يئنى سئى نهري نىن اورتا و باش ساحه لرى بايكال گؤل چئورسسى، لئنا نهري نىن باش قىسىملارى، ايرليغى نهري بويلارى

^{۱۲} - كيسه لئو، س، و؛ «دَر نايابا ايسئوريا يۆزنؤى سىبىر» ايزد آ ك. ناوك س س س ر. مسكوا، ۱۹۵۱

^{۱۳} - عينه، ص. ۱۰۵ - ۶۷.

^{۱۴} - عينه، ص. ۱۸۳ - ۱۰۶.

و آلتای چنورهلری چوڭ اثرکندن، کوڭجبه حایاتی یاشایان طایفالارین ساحه سینی تشکیل ائتمیش و بورانین اهالیسی اثرکندن چین ایله یاخین مناسیبتلر قورموشلار.

بیلیندیگی کیمی چین، میلاددان اۇنجه ۲- نجی مین ایلدن میلاد سیرالارینا قَدَر برونز استحصالاتیندا آن مُهم و اۇنملی مرکزلردن بیرى ساییلیردی. آمما «دمیر دؤورو» آلتای یؤره سینده چین - دن داها اوّل باشلامیشدیر: میلاددان اۇنجه ۵ - ۴ - اۇنچو یۆز ایللرده مینوسینسک منطقه سی و آلتای چنورسینده «دمیرچیلیگین» اینکیشافی تثبیت ائدیلمیشدیر. تۆرک منشألی ائللرین غالیا ان اسکی مادی کۆلتور اۇرنکلری، آلتایلارین جنوب غربینده کی «پازیریق» قورغانیندا اۇرتایا چیخاریلیب دیر.^{۱۵} بورادا هیستی یونک - نو (هون) - لارین مدنیتنی نی آیدینلادان بیر چوڭ شئی مؤوجوددور. م، اۇ - ۳ - نجو یۆز اۇرتالارینا عاید «پازیریق» قورغانیندان باشقا، اۇرالارا یاخین «شیبه» قورغانیندان دا اسکی تۆرک مدنیتنی نی آیدینلادان بیر چوڭ اشیاء چیخمیشدیر. دنمک کی م، اۇ - ۳ - نجو یۆز ایلدە آلتای چنوره سی تۆرک قۇوملری نین (بۇیلاری نین) یاشادیقلاری ساحه یه داخیلیدیر.

سیبیرین دۆرلو یئرلرینده تثبیت ائدیلمن و اسکی لیکلری م، اۇ - ۱۵ - نجی مین ایله قَدَر چیخاریلان «قایا رسملری نین» نه درجه یه قَدَر پروتو - تۆرک^{۱۶} قۇوملرله (بۇیلارلا) علاقه سی واردیر؟ بللی دئییل... بو داش اۆزرینه چیزیلیمیش رسملرین، هنج اولمازسا یئنی داش دؤورونون سۇنلارینا عاید اولانلاریندا، تثبیت ائدیلمن، آت مدنیتنی و کوڭجبه لیکله علاقه دار اولان بعضی رسملری، چوڭ سۇنراکی دؤورلرده تۆرک قۇوملرینده (بۇیلاریندا) «توتئم» لرین رسملری (قارتال و کئچی)، بونلارین تۆرکلره عاید اولدوغو فیکرینی قوتلندیرمکده دیر. بو کیمی آرختولۇژی تاپیستی لاریندا ان اسکی تۆرک آنا یوردونون تعیین ینده دیقته آلینماسی گرکیر. تۆرکلرین تاریخ ساحه سینده چیخدیقلاری دؤورده کی «آنا یورد» لارینی تعیین خوصوصوندا ایسه تۆرک دیل تدقیقلری و تاریخ قیدلرینه دایانماق ضروری دیر.^{۱۷}

^{۱۵} - عینه ص. ۳۹۲ - ۳۲۷.

^{۱۶} - تۆرک اۇنجه سی

^{۱۷} - کۇرات، اۇگه ص. ۴ - ۱. (پروفسور، س. و کیسه لئو - ه عائد بیلک و قیدلر بو کیتابدان آلینمیشدیر.)

ايشاره ائىلدىلگى كىمى؛ «غرب تەدقىقچىلىرى تۆركلەرنى ئانا يوردونو ئالتاي داغلارنىن شەرقىدە آختارىرلار و تۆركلەرلە موغوللارنى بىر ارادا اولدوقلارنى دۆشونورلر. تۆركىيە آراشدىرىجىلارنى، آنا يوردونو ئالتايلارنى غرىبىدە، اوزال - ا دۇغرو تۇرپاقلاردا اولدوغو فېكرىدە دىرلر. بو فېكىر اختلافلارنى پروفىسور قفس اوغلو قىساجا بىلە آنلادىر: غرب عالملىرى چىن سىندلىرىنە داياناراق تۆركلەرنى آنا يوردونو شىمال - غرىبە گۇستىرلر. بعضىلر دىيىشنى سىنە مەنبەلىرىدە يا ايرىتىش - اورال آراسىندا، يا دا بايكال - يىن شىمال - غرىبىدە اولدوغونا اينانيرلار. بو مەنلىرى يان - يانا قۇيدوقدا، ايرانلىلارنى و تۆركلەرنى (تورانلىلارنى) آنا يوردولارنىن قۇنشو اولدوقلارنى ظنى اويانمىش اولمايرمى؟ «اۇ يىرلر، دۇنيا خالقلارنىنا مەھول ايدى نەھىت، ايلان - ساياغى قىورىلا - قىورىلا آخان چاين بوئونجا سۇن زمانلاردا چكىلمىش شۇسە (جادە) بىزى دۆزلۈكلەرنى، ياواش - ياواش، داغلارلا آپارىپ چىخاردىر. يىتتىشىر - يىتتىشىمىز، اوزوموزو دۇرد طرفدن داغلارلا چتورىلى گۇروروك، اوزادا قىشلار چۇخ سۇيوقدور، انلە بىلەر - نەھە ال دىيىنچە قىرىلاجاقدىر. داغلاردا ابدى جۇمۇدېتلەر لاکىن آلچاقلىقلار، درەلر سىنەرلەين گۇزلىكىدە. قىسا يايلاردا يۆز مەن كىلومەترلىك بىر دۇنيا بەشتى گۇزلىرىمىزىن اۇنۇندە، اۇتەدە سىخ بىر اۇرمان بو بەشتىن بىشە بىرىنى تۇتموشدور. جۇر - بە - جۇر حىوانلار؛ و ھلە ۳۱۰ نۇعو سايىلا بىلمىش قوشلار.^{۱۸}

بىلە بىر يىرىن حاقىندا آھورا - مزدا - نىن دىلى ايلە «اىلك و آن گۇزىل ياراتدىغىم يىر اوزادىر» دىمك چۇخ ياراشىقلى و مەناسىب دىيىلدىرمى؟ اىستىر يىرىن آدى جەغرافى خرىطەلىرىدە اگرى رەنجە (Θιρυρανάα) و چاين آدى دايتىي يا اولسون، اىستىرسە دە ئالتايلار و چوپا اولسون! بىلكە تەبرىزلى صائىبن سۇزو بورادا دا دۇغرو دور: «بونلارنى ھامىسى عىن رۇيانىن آيرى - آيرى تەبىرلىرى كىمى دىيىلدىرمى؟»

۲. ۱. اوّل زامان ایچینده...

م، او. ۳ - ۲ - نجو مین ایللیکلرده، چینه داواملی هجوملار ائندن «شیمال باربارلاری»نین ترکیبینه پروتو - تۆرکلرین ده بولوندوغو (ایلک بویوک کؤچه‌به‌لر کؤنئندراسیونو هیونگنو^{۱۹} لار - ین قورولماسیندان اوّل)، ووقوعو تصوّر ائدیله بیلمز. بو کؤنئندراسیون (سؤنرادان اورتایا چیخاجاق اولان دیگر بۇزقیر ایمپراتورلوقلاری کیمی) اوزونو اولّا «قلان»ینا، داها سؤنرا دا یاواش یاواش، مهم (اؤنملی) ساییلان طایفالار تۇپلوغونا قبول ائتدیرمگی باجاران قهرامانلارین یۇرولماز و تۆکنمز سعی‌لرینین نتیجه‌سینده دۇغموشدور. بونلاردان بیرى، محتملاً م، او. ۲۱۰ - دا اؤلوموش و افسانه‌لشمیش باتورون (باهادورون) ساده‌جه، آدی‌نین تئومان و لغبى‌نین شان - یو (ایمپراتور؟) اولدوغو بیلینمکده‌دیر.

بو هیونق - نولار کیملر‌دیر؟ بعضی‌لرینه (مثلاً لیگنتی‌یه) گۆره، پالئوآسیالی؛ بعضی باشقالارینا گۆره ایسه (شیراتوری (Shiratori)نین ایکینجی نظریه‌سی) پروتو - مونغول و نهایت و چۇخلارینا گۆره ده پروتو - تۆرکلر‌دیر (شیراتون - ون بیرینجی نظریه‌سی، پئلیئوت، هامبیس و. سایره) و چۇخ فاکتین اینجه‌لنمه‌سیله اثبات اولماق اۆزّره، آنلاشیلان، گرچک بو سؤنونجو احتمالین طرفدارلاریندان یانادیر.^{۲۰}

۱ - ۲ - ۱. شاهنامه‌ده تۆرکلر: ایران - توران

ایرانلیلارین مؤختلیف قوملارلا مۆناسیبتلری‌نین تاریخی چۇخ اسکی زامانلارا گئدیپ چیخار. بو آرادا چینلیلر، یونانلیلار، عربلر، حتّی هندلیلر، بربرلر، خزرلر، اثرمنیلر، ولۇزلار - ی (متنده بئله‌دیر) سایماق اولار. تۆرکلره (شاهنامه‌ده تورانلیلارا) گلینجه، گرچی فردوسی کیتابیندا تفرعاتلا داستانلار بیچیمینده بو بابدا دانیشمیش‌دیر؛ لاکین ایران - تۆرک مناسیبتلرینی تدقیق اۆچون شاهنامه بیرجیک منبع دئییل‌دیر. ۱۰ - نجو یۆز ایله تقدوم ائندن چاغلارا دایر معلومات نیسبتاً آز دئییل‌دیر. او بیر طرفدن تۆرکولۇگیا

^{۱۹} - هیونگولار و یا مونلار تۆرک‌دۆر. بو فکر اکثر مؤلفلر طرفیندن قبول اولونموش‌دور. ج. هـ.

^{۲۰} - عینه. ص. ۴۴ - ۴۳.

آراشدیرمالاری دا اعتمادا دیر، گئیش و مهم اولدوقلاری اوچون نظردن قاچیریلمامالیدیر.^{۲۱}

فردوسی، شاهنامه‌نی یازارکن بیر چوخ منبع‌لره مراجعت ائتمیشدیر؛ و لاکین تۆرک دئیرگن، او، طبیعی چئوره‌سینده‌کی تۆرکلری مؤدئل آلمیشدیر. اونون تانیدیغی تۆرکلر، دئمک اولار کی بیر چوخ باخیمدان «ایرانلاشمیش - دیلار» یوکسک صینیفدن اولدوقلاری اوچون ده، محقق ایکی دیلی (اؤز دیللری و فارسجا - نی) یاخشی بیلیر، ایرانلیلار کیمی گئینیر و یاشاییردی‌لار.

شاهنامه‌ده تۆرکلرین اؤتوردوقلاری یئرلردن بیرى عمومیتله «توران» یا دا «توران - زمین» دئییه آدلانمیشدیر. بو تئرمین (اصطلاح) ایرانین شمال شرقینه دۆشن آسیانین اوجسوز بوجاقسیز مسافه‌لرینی دیقتله مؤعینلشدیرمکدن اؤزاقدیر. ظاهراً، جیحون (= آمودریا = اوخسوس) چایی، بو ایکی آیری دۆنیانین حدودودور. فریدونون اولکه‌لری آیردیغیندا بو حدوددان سؤز کئچمه‌ییر. آنجاق، طهماسب اوغلو زاو زامانیندا جیحوندان چین و خوتنه قدر تورانلیلارین اولدوغونا دایر ایشارتلر وار، سؤنرا بو حدودو آشیب و نهایت گئری قاییتمالار دورلو دؤیوشمه‌لرین اساس مؤوضوعو اولور. ساسانیلردن بهرام - گور، جیحونون قیراغیندا حدود علامتی اولاراق، بیر ستون (میل) تیکدیریر. ستونون اؤزینده، قطعی حدود بورادیر؛ نه تۆرک نه‌ده ایرانلی بونو آشا بیلمز، دئییه یازدیریر. نهایت، انوشیروان، اوزابا، آخینلری دوردوتماق اوچون بیر سد چکدیردی.^{۲۲}

شاهنامه - ده، ایلک دفعه، توران آدی فریدونون اولکه‌لری بۆلمک بحثینده کئچیر. خصمانه مناسیبتلر کیتابین آن گئیش قیسیم‌لرینی اؤزونه حصر ائدیر. گئت - گئده درینلشن دۆشمَنلیک هئچ بیر سیاسی مؤقاوله‌نین اؤزون عؤمورلو اولماسینا ایجازه وئرمز. فردوسی، بو ایکی سؤیو، سو و اؤد کیمی باریشماز بیلیر. دؤ گؤهر، یکی آتش و دیگر آب.

^{۲۱} - عینی

^{۲۲} - عینه، ص. ۸۷.

باشقا بیر یثرده، سو ایله اؤدو یان - یانا قویماق هر ایکسی نین حاقیندا ظولمدور، دئیر:

کسی کو برد آب - و آتش به هم

آبر هر دو بر کرده باشد ستم...

سلم و تور پایلاریندان ممنون دئییلدیلر؛ آل - بیرلیگی ایله ایرج - ی اؤلدورورلر. قارداش قاتیلی تور هنج بیر زامان عفو ائدیلمه یه جکدی؛ و بورادان سونو گلمه ین ایران - توران ساواشلاری باشلا یاجاقدیر. ایرج - ین اؤغلو، منوچهر، نهایت بیر وورشما دا ایکی عمیسی، سلم و تور - و اؤلدوره جک. لاکین ساواش قورتولما یاجاق، توران خاقانی افراسیاب - لا دؤیوشلره داوام ائده جکدیر. ساواشلارین داوامی، بو ایکی سؤیو آرتیق باریشماز و اویوشماز حالا گتیره جکدیر. هر ایکی سؤی دا، آنا یوردلاری نین (قوتلی احتمالا) یاخین قونشولوغونو، مینلرجه ایل عین آجی - شیرین تجربه لر و امتحانلاری کنچیردیکلرینی؛ و بنزر قدرلری بؤلوشدوکلرینی؛ وورشمالارین آلؤووندا اؤنوتدولار. ائله کی بهرام - ی چوبینه نین باجیسی گوردیه، «ایرانلیلارلا تورکلرین آراسینا قوهوملوق غوصه و زحمتدن ساوا ی نتیجه وئرمز»، دییه دؤشونه بیله جک:

و لیکن چو با تورک ایرانیان، بکوشد که خویشی بو د در میان

ز پیوند - و از بند آن روزگار غم - و رنج بیند به فرجام کار.

گرچکده ده، بو بابدا ایران و تورانین دؤشمنجه رابیطه لر ی نین دؤغوردوغو فاجیعه لر آز دئییلدی. اؤنلارین آن مشهورو سهرابین (آتاسی و ایرانین باش پهلوانی، روستم، اؤز الی ایله اؤنو تانیما دان هلاک ائتمه سی) و باباسی ایران شاه ی کیکاووس، آتاسی بیر تورانلی خاتون اؤلان سیاوش - ون (افراسیاب - ین قارداشی گرسیوز طرفیندن اؤلدورولمه سی) ماجرالاریدیر.

«فرهنگ نام های اوستا» - دا (اوستا - داک ی آدلارین لؤغتینده) دئییلدیگینه گؤره: «توران» سؤزونون اصلی پهلویجه ده «تور» ایمیش، «آن» نیسبتی گؤستر ن علاوه دیر (شکیلچی دیر/ اکدیر). ایران یایلا سینا سیزان «آریایی» ائللرین بیر قیسمی مونسایب

گۆردوكلرى ساحه لرده يئرلشدیلر، (غالبا آز - چۇخ بىر - بىرىنە ياخىن زامانلاردا بو يىنى يوردلارينا گلدیکلرى اوچون، ایشغال ائتدیکلرى يايلاىنن عمومى توپونىمىنە گۆره، فرقلره باخمادان اۆترى اولاراق بو قبیله لره اۆز آدلارى ايله بىرگه، ايرانلى دا دئییلدى؛ البته، بو موختلیف قبیله لر هر بیرىسى اۆز خوصوصیت، و دوروملارینی موحافیظه ائتمگه داوام ائتدیلر. H N) شهرلر سالدیلار و اکینچی لیکله مشغول اولدولار. او بىرلری (تۆرکلر) ايسه عادتلىرى، عنعنەلری و چۇخ حرکتلى يئتیشمیش اولدوقلاری اۆزره، اۆزلری ايله گتیردیکلری چۇخ سايدا حئیوانلارینی بسله مکله کۆچرى ياشاییشی ترجیح ائتدیلر. آز - چۇخ «يئرلشمیشلر» و «نومادلار»، (اوبا، آلاچیق و چادرلار ياشایانلار)، زامان کئچدیکجه داها آرتیق يادیرقاندىلار^{۲۳}

اونستانین ۵ - نجى يشت - ينده، کتويھتوسره وه (شاهنامه - ده کيخسرو) زامانىداكى ساواشلار ايشارت ائدیلیبدير. بو منبعده دئییلدیگینه گۆره، طوسه (طوس)، انه هیتە - دن (آناهیتادان)، ایسته میشدیرکی، اؤنو، گنگه (گنگ - دژ) اۆستونده کی کئچیده یاخینلاشان ووروشمادا، وئسه که - نین (ویسه - نین) ایگید اوغوللارینا غالب قیلسین. عین منبعده، بىر آز سؤنرا (فصیل: ۵)، بو دفعه تورانلى ویسه - نین اوغوللارینی عین تانریچا آناهیتایا یۆز آت و مین قویون آداخلایاراق، طوسا غلبه اوچون یالواردیغینی گۆروروک. دیقتی ایکی نۆقطه یه چکمک یثردیر: ۱. ایکی ضید سۆیون تاپیندیقلاری و اوندان کۆمک ایسته دیکلری عین آناهیتا - دیر؛ ۲. ایرانلى طوس آت و قویون کسمه دن آناهیتایا یالواریر؛ حالبوکی تورانلیلار حئیواندارلیق ائتدیکلری اوچون ده قوربانلیق کسیرلر.^{۲۴} مولیف ساکا - لارین تورانلى لارلا عینی اولا - بیله جگینه ده ایشارت ائدیر.

باشقا بىر منبعین ده وئردیگی معلوماتی قیساچا گۆزدن کئچیرک: «... اوچ آیری «قبیله - بیرلشمه لر»ین، ینى آوئستا روایتلرینده اوچ قارداش تیمثالی و آدلارینی دا تانییریق: آریه، توره و سئیریمه. اورتا فارسجا یازیلاریندا و اوردان شاهنامه یه نقل اولوش شکیللری ايله

^{۲۳} - رضی؛ اۆگه، ص. ۳۰۴.^{۲۴} - عینه. ص. ۳۵۷.

آدلار بىلەن دۇنيا سىلتىتى، تريتون - ون (فردوسى: فریدون / فریدون - ون) اوچ اوغلو: ارج (فردوسى: ایرج)، سلم و توج (فردوسى: تور) - ون آرالارىندا بۇلوشۇلدو. ایرج - ين آدى «آثريه + بير شكيلچى» - دیر. پهلوی یازیسیندا سلم، «سلم» یازیلیمیشدیر، بو یازی سیستمینه گۆره «سريم» ده اوخونا بیلر. تور - ا گلینجه او دا «تور + ج» - دیر، (ایراندا تورج، آز - چوخ ایشلک بیر آددیر، HN). فریدون (یثنى اوشتادا: Thrituna)، اسكى یشتلرده آدى كئچن، شجرهسى اسكى ایرانا چاتان بير ميفيك^{۲۵} پهلواندیر. «سريم» - لرین «سارمات» لار اولدوغوندا شۆبهه یۇخدو. اونلار ايسکیت Iskit كۇنفدراسيونوندايدیلار. تور آدى چوخ اسكى روايتلرده یۇخدور. بلکه بو دؤرلر ایران یایلاسىندا یاشایانلارین هاميسينا ایرانلى دئیلن چاغلارلا توش گلیر. Christensen - ين فيکرينه گۆره ایلک زامانلاردا تۆره، ایستر ایرانلى اولسون یا دا اولماسین، چادیرلاردا یاشایانلارلا وئریلن بير عمومى آدى ایدی.^{۲۶} ساسانیلر زامانىدا تۆره، خوارزم - ده بير يثر آد ایدی. ژ. مارکوارت تۆرهنى اسكى بير قبیله دن قالما آد بیلیر. اوشتادا (یشت: ۱۳) آنجاق تۆره لرین ۱۰۰۰۰ نفرلیک دانو قبیلهسى نین آدى كئچر. دانو سۆزو، اوشتا - دا عمومى اولاراق سو آنلامیندا دا ایشله دیلیر. کلمه، بو عمومى معنادا ايسکیت (هنرودوتوس = Shitha: Herodotos اینگیلیزجه: Scythia) دیلیندن آلینمادیر؛ دؤن چاپی نین آدى دا بوراداندیر... بو مسئله نین حلّ یولو، تورانیلارین شرق ايسکیت و سیریملرین (سیریملرین) غرب ايسکیت - لر اولدوغونو قبول ائتمکدیر. ایرانلیلار جیحون یۆره لرینده اسکیت لرله ووروشدوقلاریندا، دؤشمن كۇنفدراسيونون ترکیبینده اؤزگه قبیله لر دن باشقا اؤز قۆھوم قبیله لری ده واردی.^{۲۷}

Kowalski - نین فيکرينجه: شاهنامه - ده کی تورانیلار، ایندی بیزیم بیلدیگیمیز تۆرکلر اولماسا گرک. فردوسى نین وصف ائندىگى قیزقین وورشمالارین كئچدیگی

^{۲۵} - اسطوره یی^{۲۶} - زردشتلیک اؤزره آراشدیرما؛ ص. ۱۶. (نطقى حاشیه ۱۲)^{۲۷} - یشنگر؛ H. S.؛ دهنای ایران باستان، فارسجا: دوكتور سيف الدين نجم آبادی، مرکز ایرانی، مطالعه ی فرهنگها، تهران، ۱۳۵۹ (۱۹۸۱)

دوورده تۆرکلرله ایرانلیلارین هئچ بیر جور موناسیبتلری یوخذو. شاهنامه ده کئچن تورانلیلار، بلکه ده ایسکیت لرمیشلر... هیند - آوروپالی بیر کلمه اولان تۆزلا آلتاییک تۆرک کلمه لری آراسینداکی بنزریلیک، بئله بیر قاریشیقلیغا سبب اولاییلر. بو شاهنامه ده اولان یگانه آناخرونیزم دئییلدیر. داستانجی شاعیر، اؤز زامانی نین حادیثه لرینی، بعضاً چوخ اوزاقلاردا تصوور و تصویر ائدیر، مثلاً او، اسکی یونانلیلاری بیزانسلیلارلا قاریشدییر و اونلارین خریستیان (مسیحی) اولدوقلاری فیکرینده دیر. نئجه کی دارا (داریوش)، یونانلیلارلا بیر محاربه ده الی ایله، ۴۰ کاتولیک و بیر خاچ دا دۆشمئلردن آلیر. یۆز - ایللرجه زردوشت - ون دۆنیایا گلمه سیندن قاباق شاهنامه ده زند - اوئستا - نین بولوندوغو «اود - تاپیناق» لاریندان (آتشکده لردن) بحث ائدیر، آخمتئید دؤورونون تورانلیلاری ایله ساسانی چاغی نین تورانلیلاری هئچ فرق ائتمه میشلر، سانکی زامان اونلار اوچون دورموشدور. چونکو اونلارین هامیسی فردوسی ایله چاغداش تۆرکلرین قوپیلاری دیرلار.^{۲۸}

ایران توران ساواشلاری نین سببی ایرج - ین ایتیقامی ایدی؛ سؤنرا، سیاووشون قانی، ایرج - ی اونوتدوردو. افراسیابین اولوموندن سؤنرا ووروشمالار، کؤوالسکی (Kowalski) نین دئدیگی کیمی دینی رنگ آلدی. شاهنامه ده زردوشت دن اولکی دؤورلرین دینندن اؤستواؤرتولو کئچیلیر. آرا - سیرا ایشارتلردن آنلاشیلیر کی شاعیر ایرانلی و تورانلی آراسیندا فرق گۆرمه ییر. ایکی قؤوم ده تک آلاهلیدیر. هر ایکسی ده اونو عین آدلارلا (اکثر «یزدان» دییه چاغیریرلار.^{۲۹} بعضی کئچیدلرده بیر نوع فرقه ایشارت ائدیلیر؛ مثلاً افراسیابین قیزی فرنگیسله سیاووشون ائولنمه سینده دین فرقینه بیر ایشارت وار: «اؤز دینییه یاخیشاجاق بیچیمده...» (بؤد در خور دین خویش)، بودا «عادتلرینه (تۆره لرینه) گۆره» معناسیندا دا آنلاشیلا ییلر. افراسیاب باش شهری، قوندوز - دا، سؤنرالاری بایکند دئدیلر، اؤرادا فریدونون تیکدیردی بی آتشیگاه وارمیش، اؤرادا بیرده

^{۲۸} - عینه ص. ۹۰.^{۲۹} - عینه ص. ۹۱.

آلتين جيلدلى زند - اوڭستا ساخلانيرميش. بۆتون بونلارا رغباً، مغلوب اولموش تورانلىلار بيردن «بۆت پرست» آدلانديرلار...^{۳۰} مۇلىفه گوڭره، فردوسى ادارى تشكىلات، ساواش طرزى و سايرهده بو ايكي سوى آراسيندا فرق قويمايير.^{۳۱}

شاهنامهده كئچن تورانلى آدلارن چۇخو ايرانليدير. مثلاً افراسياب لا بير گوڭن برابر چۇوكن (چۇگان) اويناينان تۆرك اكيپى نين آدلارى بئلهدير: گوڭباد، گرسىوز، جاهو، پولاد. پيران، نستيهان و هومان. بو قارشىقلىقدا، كلمه لرین بير چۇخونون اصلى، تورانلى اولان بيلر، تورانلى پيران - ين قارداشى نين آدى فرشىد ورد. ايرانلى اسفنديار - ين قارداشى نين آدى ايله عينيدير. دمور، قاراخان، تورخان... كيمي تۆركجه آدلار آزدير. يئر آدلارى دا عيني دورومدا ديرلار. بير احتمال دا تۆرك آدلارى نين شاهنامه يه فارسى لشميش (فارسجايى ترجمه ائديليب و او ديلين تلفوظونه اويدورولموش) حالدا كئچمه ميشدير؛ مثلاً دمير آدى بو كيتابا پولاد بيچيمينده كئچميش اولان بيلر. او بير طرفده، فردوسى ديل فرقىنه كاملاً مديركدير. طرفلرين گوڭروشونده «ترجمان» دان بحث اولدوغو چۇخودور. «رويين دژ» قالاسينا هوجومو آنلاتيركن «ترخان - ين قالايا دۇغرو، عجله ايله گليركن يانيندا ترجمانىنى دا گتيرديگىنى» قيد ائدير:

سرافراز طرخان بيامد دوان

بدين روى دژ با يكي ترجمان.

بئلهجه، تورانلى هومان دا بير اختلافى حلّ اوچون گلديگينده يئنه بير ترجمانلا برابر حرکت ائدر:

نشست از بر زين، سپيده دمان

چو شير ژيان با يكي ترجمان

بير ميثال داها:

كه رو پيش هومان به تركى زبان

^{۳۰} - متن بئلهدير: سربت پرستان در آدم به خاك.

^{۳۱} - كروالسىكى اوڭكه ص. ۹۲.

همه گفته ما بر او بر - بخوان

گند هومان - ین یانینا،

بیزیم بوتون دئدیكلریمیزی اونا تۆركجه، سؤیله.^{۳۲}

میثال لارین سایینی چوخالتماق آساندیر. ایشاره ائتدیگیمیز قدر اورتاق (مشرک) طرفلره رغماً هامیدان قاباق و هر شئین اؤستونده مدینتلی بیر بیریندن مشخص ائدن دیللیدیر. دیل، مدینتین^{۳۳} اورتا دیرهگی دیر. اودور کی هر سؤیون کیملیک و شخصیتینه

^{۳۲} - عینه ص ۹۴

^{۳۳} - ایکی - اوچ نسل اول، غربین علم و تکنیکی نفوذ ائتدیگینده، اولارا خاص ترمینلره برابر بیر نچه پؤلیتیک و سؤیال مفهولار دا گلدی. بیزیم ضیالیلاریمیز، بو یئنی مفهولاری اؤز دیللرینه چئویرمک ایسته دیلر. لاکین فرانسیزجا «Civilisation»، «Nation» و «culture» ترمینلری حاقیندا بیر نچه سؤز سؤیله مک گزکیر:

۱- «Civilisation» تمدن عربلر و فارسلا، تۆركدوسوز «Civilisation» آقارش، عربجه اولان و هر ایکی دیلده ایشلک کلمهلردن سایلان، کۆک باخیمیندان دا یئنی معنایی ایفاده ائندن «تمدن» ترمینینی آلدیلار، و بو گۆنه قدر ده ایشلتمکده دیلر. تۆركجه ده اسکیدن ایشلندیکلری «تمدن» یرینه دیلی تمیزله مک مقصدی ایله «اویقارلیق» کلمه سیننی قۇیدولار. کلمه، عصمت زکی ایوب اوغلونون «تورک دیلینین ائتیمولوژی سؤزلوگو» نه گۆره: «اویماق کۆکوندن و «قار» شکیلچسی سندن اولموشدور. اثرده «اویماق» اۆچون سایدیغی معنالاردان یئندینجیسی «یرلشمک» دیر. کی سؤزدن ایسته نیلن معنا یا توش گلیر. «قار» شکیلچسی اۆچون ده بۆل میثال وئرلییر.

۲- «Nation» (ملت) گلینجه: عربلر «امت» ترمینینی ایشله دیلر، نجه کی «یرلشیک ملتله» «الام المتمدنه» دیرلر. فارسلا (و باشلانغیچ تۆركلر)، «ملت» کلمه سیننی سچیدیلر. نجه کی «ملت ایران» دئییلیر. ایندی ده، ایراندا «میللت ملت» «ناسیون» و قارشلیغیدیر. تۆركجه ده اولاً «میللت» ترمینی قبول ائدیلدی بیر آز کئچمه دن «اولوس» کلمه سی «میللت» ین یرینه کئچیریلدی. ۱۹۸۰ حادیه لریندن سؤنرا یئشیدن قورولموش «دیل کورومو» بیر سیرا اولجه استعمالا قۇیولموش «یئنی» ترمینلری رء ائتدی؛ نتیجتاً پارلامنتودا «اگه منلیک اولوسوندور» یازیسی یرینه «حاکمیت میلتیندر» قۇیولدو. «ملت»، یئشیدن هر ممکن اولدوغو یرده «اولوس» و «یرینی آلدی. نه وار کی «اولوس» سؤزو سؤزگۆن ائدیله چک بیر گۆناه ائتمه میشدیر. نجه کی، همین «دیل کورومو» نون، سؤنرالاری (۱۹۸۸) ده چاپ ائتمیش «تۆركجه سؤزلوک» ده اعتدالین بیر نیشانه سی اولاراق هم «ملت» اولدوغونو تصریح ائدیر (صحیفه ۱۵۱۳) دیوان و لغات التۆركده معناسینی «شهر» دئییر (ترجمه سی: جیلد ۱ ص ۶۲). لۆردکلاوسون، میلادین ۱۳ - نجو یوز ایلیندن اۆنجه لرده تۆرك کلمه لرینین کۆک تانیما سؤزلوگو (Lordklauon Anethymological Dictinary of Pre - Thirteenth century Turkish) ده قیاسجاسی) بنله دئییر: ایلک معناسی اولکه ایدی سؤنرالاری، بو کلمه شهر آدلاری ایله قاریشدی میلاددان اۆنجه ۹ - نجو عصرده لهجه لرده «شهر» یرینه کئچدی. چوخ اسکی زامانلاردا، موغوللار بو کلمه نی تۆركلردن آلدیلار، و - اؤز تلفوظلرینه اویقون اولاراق اصلینده اولان /شهر/ /س/ سسینه دۆنؤشدو. آنلامی دا سیاسیلشدی و موغوللارین ایلک اولکه لرینین آن بۆیوک واحدینه دئییلدی. چینگیزدن سؤنرا ایمپراتۆرلوق دۆرده بۆلوندو و هر قیسیمی نین آدی «اولوس» اولدو؛ مثلاً «جاغاتای اولوسو» و سایر. داها سؤنرالار، موغوللار یرلردن آرتیق خلقلری دۆشونمه گه باشلاپینجا، بو کلمه «اتل» خلقلرین بیرلیگی، معناسیندا ایشلندی. اتل یادا اولوس، «اویماق» = قبیله، آنلامیندا دیر. اویماق و یا اویماغ «بؤی» (= کلان) - لارا بۆلۆنوردو، بۆیلار دا «اوروق» (= عانیله) - لردن تشکۆل ائدیردی. (بو کلمه لرده) آنجاق «بؤی» موغولجادیر،

قصد ائىدندىر ان باشدا دىلى نىشان آلرلار. تورانىلارلارنى عمومىتىلە پهلويجه (ايرانىجه) بيلمەدىكلرى (شاهنامەنىن تصريح ائتىدىكى كىمى)، ايرانىلارلارنى، تورانىلارلارنى گۇرۇشونە گىتىدىكلرىندە، بىر «ترجمان» آپارىلماسىنىن لازىم اولدوغونو تكرر تكرر تاپشیرماقلارلارندىن، آچىقجا آنلاشیلیر. هابىتلە تورانىلارلاردا فارسجا بيلمەيىرمیشلر؛ نئجه كى

دىل كورمو اولوس - و، اونودولموش اسكى اولوش - ون يىرىنە احيا ائتمیشدیر. مىلت بىر عربجه سۆز اولاراق بۇيوك عرب شناس (عربىن يىنى مکتوب دىلى سۆزلۈبو) نە ۵۰ - The Hans Wehr Dictionary of modern Written Arabic (Newwork 1979) گۇرە «دىنى تۈپلۈلوق» دىمكىدیر، بو جەتندىن دە بلكە اولوس - دان داها آز مقصدە اويغون دۆشمكده دیر.

۳ - «كۆلتور» فارس و عربلر چۇخ راحت داوراندىلار؛ فارس ضیالیلاری هر كسین هر گۆن ایشلتىدىكى «فرهنگ» كلمەسىنى بىلىك، تربیت، ياخشى يىتىشدىرىلمك ذكا و حتى «لغت» كىمى معنالارنى بىر آز داها گىنىشله دۆرك تىرۇدوسۆز «كۆلتور» يىرىنە دە قۇيدولار و او گۆندىن بو گۆنە رسمى و غيرسمى هر يىردە ایشله دیرلر. عربلر ايسه، اولار دا، تاپماق، گۇرۇشمك، مهارتلى و ذكى اولماق، دۆزگىمك، تصحیح ائتمك، تربیت ائتمك، ياخالاماق، تربیت اولماق و ساير معنالارى اولان «تقیفه / تقوفه» ماذەسىندىن «ثقافه» نى «كۆلتور» قارشىلىغى اولاراق آلدیلار، و ایندى راحت - راحت ایشله دیرلر. تۆرك ضیالیلاری ندىنسه، بو بارەدە چۇخ فشگل پسند داوراندىلار. ایلک اولاراق عربجه، يىرى شوملاماق آنلامىنا اولان «حرث»ى ایشلتىلر؛ ندىنسه بو اوزون پاشامادى؛ بىر مدت «اكین» ایشلدىلمگە باشلادی، بودا يايقىن حالا گلمەدى. نهايت، «كۆلتور» اورتايا آتیلدى. حله لىك يىرلشمىشە بنزەيىر شىمال آذربايجاندا ایشلەن «مدنیت» دە، داها چۇخ ياراشدىغى اۆچون «كۆلتور» ون تۆركجەسى، نە اولمالى؟

اىلك اۆنجه، دىل قورومونون يىنى سۆزلۈگۆندىن كۆلتورون نە دىمك اولدوغونو اۆيىرتك: «كۆلتور ۱ - تارىخى سۇسىال انكشاف دۆورو ايجىندە يارادىلان بۆتون ماذى و معنوى ذیر ايله، بونلاری ياراتماقدا، سۆنراكى نسللرە كىچىرمكده ایشله دىلن، اىنسانىن طبعى و سۇسىال چنۇرەسىنە حاكمىتىنىن اۆلچوسونو گۆسترن واسیطه لرین بۆتونو؛ حرث؛ اكین. ۲ - بىر تۈپلوما و يا خلق تۈپلۈلۇغونا خاص دۆشونجه و صنعت اثرلرىنىن بۆتونو مۆحكیمه (قضاوت)، ذۇوق و تنقىد استعدادىنى اۆيىرتك با حیات يۇلو ايله انكشاف ائتدیرىلمىش شكلى. ۴ - فردىن قازاندىغى بىلىك.

۵ - «زراعت»... (ص. ۹۴۷) «Culture» دىنىنجه، عرب و فارس دىلچىلرى كىمى اىنسانىن عاغلىنا، «فرهنگ» و «سقافه» - يە ياخىن مفهوملا گلیر. مثلاً، دىلیمیزدە «اردم» كلمەسى اويقون دىيىلدیرمى؟ سۆزۈ قىستا كىمك اۆچون بو كلمە حاقىندا Clauson - un (كلوسون - ون يازدىغى آچىخلاماسىنىن باشلانغىچىنى قىسالداراق نقل ائتدیرىك: ائتيمولوژىك باخىمدان «مردجه صیفتلر»، بخصوص شجاعت، و گىنىش معنادا ياخشىلىق، فضیلت، ياخشى صیفتلر... دىمك اولان، اصلیندە (مۇغولجادا)، قابىلت باجارىقلى اولماق، كفايتلىك معنالارى دا وار. سۆنرالار عاغىللىق، بىلىك، اوستالىق... و ساير. معنالارى دا وئردى...) كى تۆركلرین ایشلتىدىكى هم يىرى اكینه حاضرلاماق، و بونا بنۆر آنلاملاری اولان «حرث» كلمەسىندىن هم «كۆلتور» يىرىنە قۇيولان و توتونمايان «اكیم» - دن، هم دە بۇزج آلىنان و مىنلرجه ایللىك «اردم» بىمیزه ياراشمايان و يادیر قانان «كۆلتور» - دن داها چۇخ كۆنۆلە ياتیر. ایشاره ائتدیرگىمىز كىمى، بىزیم «مدنیت» ترمینیمیزدە قۇصورسوز دىئیل؛ «كۆلتور» - دن داها چۇخ «سىویلزاسیون» (تمدن) و (Civilisation) - u یقاده ائدیر. دىمك بونا بىر چاره تاپىلمايدیر.

سیاوش ایرانلیلارلا چوؤکن (چوگان) اؤینارکن، ایرانلیلارلا بعضی تعلیماتی پهلویجه وئیرمیش:

سُخن گفَت بر پهلوانی زبان...

رستم ده مطلقا تۆرکجه بیلیمزیمیش:^{۳۴}

شاهنامه ده تورانی لرین دیلینه (تک - تۆک استئنا اولاراق غالباً، بیر یترده نظمین ورن ایجابی «تۆری» تۆرکی (تۆرکجه) و ایرانلیلارین دیلینه (ایستر کیان دؤورو اولسون ایسترسه ساسانیلر زامانی اولسون) پهلوی، یشری گلدیکجه ده پهلوانی، دنییلیر. شاهنامه ده تۆرکلر گشتاسب دؤوروندن بری بۆسوتون چین - ه حاکیمدیرلر. تورانیلارین باشلاریندا، شاهنامه یه گۆره، ایران میثالی بیر «شاه» وار، بعضاً ده خاقان. اؤنا، چین له تۆرکو قاریشدیراراق «خاقان» ایله «غفور» و ائش - آنلاملی اولاراق هانکیسی سۆزه او یارسا دئیرلر. شاهنامه نین دَقیقی - دن آلینان داستانیندا، «چیگیل شاهی» آدلانیر. خوللَخ (Xullax) (قارلوق) تورکلری ده اونون امری آلتیندا دیرلار. بو ترمینلره «تۆرکلر و چین شاهی» و «سپهدار - و سالار تۆرکان - و چین» گیبی سۆز گلیشی لقبلر چؤخدور. توران تۇریاقلاری نین حدودو شاهنامه ده بللی دنییلدیر. چیگیل شاهی و قوشونون، تۆرک و چین اوردوسونون ترکیبینه گۆردۆگوموز کیمی هرات حؤکمداری، ساوه و اوغلو پرموده تۆرک - چین شاهی لقبینی داشی ییر. انفتالیتلر (Heftalites) - ین ده مَبهم صورتده تۆرک دؤولتی اولدوغونا ایشارت ائدیلیلر.

ایرانلیلارین بایراغیندا گۆنش، و تۆرکلرین کینده آی واردیر، افراسیابین باشی نین اوستونده «ایپک بنؤشه متنین اۆزیرینده، آلتین لا ایشلنمیش آی ایشارتلی بایراق» دالقالانیردی.

سرش ماؤ زرین و بومش بنفش

به زر یافت پرنیانی دَرَفش.

فقط بايراقلارین رنگلىرى و علامتلىرى شاعیرین جوشقون بیانیدا ثابت قالماي بیلیر. آرادا بیر، تۆتملره ده توش گلیرىک، مثلاً آرجاسب - ین بايراغی «گرگ پیکر درفش» - دیر، یعنی اۆزینده قورد رسمی وار. قطعی گۆروکن علامتلىر، تۆرکلر اۆچون آی و ایرانلیلار اۆچون گۆنشدیر.

من ایدون شنید - ستم از موبدان

که چون ماو ترکان بر - آید بلند

ز خورشید ایرانش آید گزند

من موبیدلر - دن (مؤغلار - دان) انشیتدیگیمه گۆره تۆرکلرین آیی یۆکسلینجه ایرانین گۆنشیندن ضرر گۆره جکدیر.

تۆرکلرین پالتارلاری، خوصوصاً کمرلى (قورشاقلاری) و بۆرکلری اۆزلینه گۆره دیر؛ شاهنامه ده بو خوصوصلار یئری گلدیكجه آنلاتیلیر.

فردوسی تۆرکلرین گۆزلیکده بیرر خاریقه اولدوقلارینی تصدیق ائدرکن ده ذکاء دا، عاغیلدا و حتّی ساواشدا ایرانلیلاردان گئریده قالدیقلا رینی سؤیله مکدن چکینمز؛ Kowalski یه گۆره، ساواشچیلیق حاقیندا شاعیرین وئردیگی حوكم چوخ بیر طرفلی، اساس سیز و شیشیرتمه دیر، تۆرکلرین سلحشورلوغوندا شوبهه ائدیله بیلمز؛ او بیرى زمینه لرده، کؤچرى حیات یاشایان اینسانلارین خوصوصیتلرینی گۆزدن قاجیریب، و اؤز میلی تعصبینه گئیش میدان وئرمیشدیر.^{۳۵}

۳. ۱. تۆرکلر

۵۴۶ دا آلتایدا چین جه تۇ - کۇ - ئە آدى ایله تانینمیش اولان بیر تۆرک طایفاسی نین باشقانی بومین، آوارلاری (تولیکلرین بیر عصیانا حاضیرلاندىقلارینی) خبردار ائتدی. بئله جه عصیان باسدیریلدی. بومین بو خدمتی نین قارشیلیقى اولاراق آوارلارین بیر حوكمدار قیزیله ائولنمک ایسته دی. آما بو ایسته گى تحقیر - دؤلۇ بیر جوابلا رد

ئاندىلدى. بوندان اينجى يىن بومىن، باش قالخيزماغا قرار وئردى. يىنى خاندانين و يىنى قورولان دۇولتتين باشقلانغىچى بو تارىخىدىر.^{۳۶}

تۇ - كۇ - ئە كىلمەسى نىن گىرىسىندە «تۆرك» يا دا داها دۇغروسو، «تۆركۆت» دىيىلدە «تۆرۆك» كىلمەسى واردىر. گرچى «تۆركۆت» كىلمەسى نىن وار اولدوغودا دۆشونوله بىلر. بو كىلمە «تۆرۆك» كىلمەسى نىن آرخابىك (ان قديم، اسكى) و جمع (چوغل) شكىلى دىر؛ و تارىخىدە اىلك اولاراق قارشىمىزا چىخاندا اودور. بو كىلمە «قووتلى يا دا «قووتلىلر» معناسىنا گليردى و شۆبھەسىز باشلانغىچدا طايغا (بۆي) يا دا قوم (بۇدون) ماهيتىندەكى بىر وارلىقى دىيىل، سياسى بىر تشكىلاتلانماغى دىلە گىتيرىردى و باشقالارنى خارىجىدە بوراخاراق، كىلمە، بعضاً «گۆي»، «ماوى»، يعنى «سماوى»، «مقدس»، صىفتى ايله بىرلىكدە ايشلدىلمىشىدىر. تۆرك كىلمەسىنى تاماميله تۆركجە دانىشانلارنى آنلاتماق اماجى ايله اىلك اولاراق ايشلەدئلر، مۆسلمانلار اولموشدور^{۳۷}... بۇيوك بىر احتمال ايله، مۆناسىبتە اولدوقلارنى تۆرك بۇيلارنىن هامىسى نىن عىن دىل، يا دا تۆرۆكلرن ياخين لهجه لرله دانىشىدىقلارنىا دىقت اندرك اولنارلىن هامىسىنى عىن آدلا آدلاندىرماغا باشلامىشلار.

پروفىسور. دوكتور ارن - ه گۆره: تۆرك آدى نىن كۆكن و آنلامى علمى چنوره لردە دىفعه لرجه مۇناقىشه اولموشدور. باشلانغىچدا بو آدىن تۆركجە تۆرۆمك (تۆره مك) - دن گلدىگى و «مخلوق» معناسىنا ايشلدىلدى بى دىيىلر. اىلك زامانلاردا بو معنادا آدلارلىن بعضى گنج ائتيك قورولار و ئرىلدىگىنى بىليرىك. اسكى تۆرك كىتبه لرلىن اوخويا بىلمىش دانىماركالى بۇيوك دىل عالمى وىلهلم تۇمىس سۇن چالىشمالارىندا، تۆرك آدى نىن آبرى بىر بۇيون، و يا داها چوخ آبرى بىر خان سۇيونون آدى اولدوغو فىكرىنى دىلە گىتمىشىدى. اونون دىدىگىنه گۆره تۆرك آدى اسكى تۆركجەدە «گۆج» و «قووت» آنلامىنا گلن تۆرك سۆزويله بىرلىشىرىلە بىلر... بارتولد، تۆرك آدى نىن اورتاق (مىشرك) بىر آد اولاراق ايشلەدىلمەسى نىن، اىسلامىن اثرى اولدوغونو تاكىد ائدىر. اونا گۆره عربلر

۳۶ - ög. S. 54, Roux

۳۷ - عىن صحيفه ده، ۶۴

بىر چۇخ قۇمۇن دىللىرى نىن يىڭى و سىككىز - نىجى يۈز ايللردە ساواشدىقلارى تۈركلەرنى كىنە بنەدىگىنى آنلامىشلار. و بونون اۆزىنە ھامىسىنى ياواش - ياواش قىيىلەلەين خاھىش آدلارى و تۈرك دىللى كۈنقدىراسىونلارنى آدلارى نىن يىرىنى تۈتمۈشدۈر. داھا سۇنرا ايسلامىتى قبول ائىدىن تۈركلەردە اۆزلىرىنى (قىيىلە آدلارى اۆستۈندە) عمومىتە تۈرك آدلاندىرمىشلار... تۈرك آدى بارتۇلدا گۆرە آنچاق ۶ - نىجى يۈز ايلدىن دىللە دۆشمۈش و عمومى بىر آدىمى قبول ائىدىلمىشە دە، تۈرك دىلى نىن كۆكلىرى چۇخ قىدىملەرە گىندىر.^{۳۸}

۱. ۳. ۱. آنتروپولوژىك باخىمدان

پروفېسور Roux - يا گۆرە: پىرۇتۇ - تۈركلەرنى ھامىسى نىن براكىستفال اۆلدوقلارى قبول ائىدىلىرسە، سادەجە آنتروپولوژىك كاراكتىرە باش ووراراق يارارلى نىتىجە آلىنا بىلەر دىمكىدەر. پىرۇتۇ - تۈركلەرنى ھامىسى نىن براكىستفال اۆلدوقلارى نىن دۇغرو اۆلماسى گرگىدەر. آما بو مۇوضوعدا داھا چۇخ دىلە احتىياج واردىر. زىرا وارلىقلارنىدىن اىلەك اۆلاراق چىنلىلەرنى عىسىدان اۈنچە ۲۰۱ اىلىندە حبس ائىدىكلەرى و بىلىنن خالقلاردان اۆلان قىرقىزلار آنتروپولوژىك باخىمدان ھىند - آوروپالى تىپىدەر. براكىستفال اۆلماق سادەجە تۈرك اۆلماقى گرگىتەرمەيىر. مۇغوللار، تۇنقۇزلار، يەنى آلتايلاردا براكىستفالدىلار...^{۳۹}

«چۇخ اسكىلەردىن بىرى، اورتا آسىيادا آغ (ھىند - آوروپالى تىپلەر) كۆچبەلەرنى ياشامىش اۆلدوقلارى بىلىنەر. بۇنلارنى آياق اىزلىرى، چىن حدودلارنى قەدەر گىندىب چاتار. چىنلىلەر بو تىپ قۇنشولارنى يۈنە - چى آدلاندىرمىشىدىلار... چىنلىلەر، ياشىل گۆزلۈ و قىرمىزى تۈكلۈ قۇنشولارى وۇ - سۇن - لاردان بحث ائىتمىشلەر».^{۴۰}

W. - Eberhard - آ گۆرە، اۇنلار چۇبانلىقلا مشغول ايدىلەر، زراعتدن بىر شىي بىلمەيدىلەر. غەنە و عادەتلىرى ھونلارنى خاھىرلەيدىر. چادىرلاردا ياشار، كىچە قايرار، و

^{۳۸} - ئازىن، پىرۇف، دوكتور حسن؛ «تۈركچە سۆزلۈك» (اۈن سۆز)، جىلد ۱، تۈرك تارىخ قورۇمى ۱۹۸۸، ص. ۱۲.

^{۳۹} - رۇ، اۈگە ص. ۴۰.

^{۴۰} - آۈجى، دۇغان؛ آدى كىچىن ئاز، ص. ۳۰۱.

تۆركلرين ايچگىسى اولان «قىمىز» ايچردىلر. گۆزلىرى ياشىل و ساچلارى قىرمىزىدى («چىنلى لرین شىمال قونشولارى»، ص، ۱۰۴).

هونلارین اراضىسى نین غربىنده ياشايان قىرقىزلار آغ اۆزلو، ياشىل گۆزلو و سارى-قىزىل ساچلى ايدىلر. گۆك تۆركلر دۇورونده، قىرقىزلار سىيىرىن جنوبوندا، يىنى سئى ساحىللىرىنده، آباغان دۆزلوكلرىنده، مىنسك منطقهسىنده ايدىلر.^{۴۱}

هيند - آوروپالىلار بىزەين، «قىرقىزلار، چىنلىلر طرفىندىن اوزون بويلو، سارى ساچلى دلى قانلىلار اولاراق تانىدىلمىشىدىر. ۱۱ - نجى يۆز ايلده بىر عرب منبى قىرقىزلارین ايسلاو ريشەلى اولدوقلارى يولونداكى افسانەنى تکرارلايلاق، اونلارین بو گۇرونوشلرىنى مۇحافىظە ائتدىكلرىنى، بونون خوصوصاً، قىزىل ساچلار و آغ بدن اولاراق اوزونو گۇستردىگىنى اۇنە سۆرموشدور.

قىرقىزلارین دىللرىندهكى كلمەلر كىمى، آدلارى، («قىرق / قىرخ» كۆكۆ + / ايكي / - نین جمى / ايكي - ز / - ده هله ده ايشلەنن) چۇخلوق علامتى: «- ز» = «قىرقىز»، قاتقىسىز تۆركجە دىر.

قىرقىزلارین ايلک اورتايا چىخىشلارى ايله ايلگىلى افسانەده، اونلار كئچن بىر يىرتىجى حىوانلا بىرلشمىش «قىرخ باكىرە قىزىن» نتيجهلرى دىرلر، دئىلىر... دئمك اولار كى اونلاردا تاتارلار و اۇغوزلار كىمى بىرر «فئلر»، يعنى «قىرقلار» دى.^{۴۲}

غربه ياخىنلاشدىقجا «هيند آوروپالى» دئىلن تىپلرە داها چۇخ تصادوف ائدىرىك... سىمىرنۇو- ن ايدىل / ايتىل ساحىللىرىنده اوتورانلار حاقىنداكى تدقیقاتى اۇنو «مىلاددان ۲۰۰۰ ایل اوّل بئله بوراداكى تۆركلرین هيند آوروپالى تىپلرە بىزەيرمىشلر» فىكرینه آپارىب چىخارىبدىر.

س - پ - تۇلستوى و باشقالارى، مىلاددان دۇرد يۆز ایل قاباق، اۇغوزلارى، مۇغول و هيند - آوروپالى تىپلىرىنن آراسىندا اولدوقلارىنى سۇيلىيىر.

^{۴۱} - نطقى؛ اۆگم ص. ۸.

^{۴۲} - رۇخ، اۆگم. ص. ۶۴.

ایسکیت، سارمات و ماساگت کیمی سۆزلر، عیرق - لر دئییل، تاریخده، عموماً بیرلشیک قبیلهلر، سیاسی اتفاقلار و کونفدراسیونلار معناسینادیر. مثلاً ماساگتلر موختلیف قبیلهلرین بؤیوک بیر اتفاقی ایدی؛ اوندان ایرانلیلاردان ساوای یوئچی تۆرکلرنین ده مهم بیر یشری و پایى واردی. هابئله ایسکیتلر ده شرقدن گلیمیش غلبهلیک تۆرک کۆتلرله ده اورتاقدیرلار.^{۴۳}

پروفیسور دوکتور بہا الدین اوگل آرخئولوژیک تاپیتتی لارا استناداً سایان و آلتای داغلاری نین آراسیندا، جنوب - غربی ساحه نی، براکی - سیفال آغ دریلی تورکلرین آنا یوردو بیلیر؛ اونلار اورادا ۳۰۰۰ ایل میلاددان اونجه یاشاییرلارمیش. بونلار ا هیند - آوروپالی تیپی آغ اوغوزلار آدی و ثریلیر. اوگل، تیپ باخیمیندان، آلتایلی آغ دری لیلرین، سیحون جیحون آراسینداکی (ایرانی عایله سینه منسوب بیر دیلده دانیشان) آغ دری لیلرین بنزریک لرینه ایشاره ائدیر.^{۴۴}

آوجى اۇغلونون دىئىيى كىمى: اسكىدن بىرى، شىردن غىبه گلىشى تۆركلىرىن
 لهجهلىرىنده حاصىل اولموش آز - چوڭ فرقلر گۆزه چارپماقداىر. بونا گۆره اورتا
 آسىانين شىرقىنده و غرىبنده، ظاهراً اىكى آىرى خووصوصىت گؤستىرن تۆركلىرله
 قارشىلاشىرىق: ساحهنىن غرىبنده آغ اوروپالى تىپى تۆركلر؛ شىرقىنده اىسه موغول تىپى
 تۆركلر. پروفىسور اوڭل - ه گۆره بو فرق مىن اىللردن بىرى واردى؛ آغ تۆرك تىپى
 اۇغوزلارىن اكثرىسىنىن خووصوصىتلىرىندىن دىر.⁴⁵

بو بحثه، اؤتری ده اولسا باخیشیمیز، چئوره میزده نَدَسه تۆرکلرله چپ گلن بعضی لری، بیلەرک یا بیلمیهرک یۆز ایللردیر باشلادیلمیش (گاه آلتدان - آلتدان گیزلینجه، گاه آچیقدان گۆبودجا) یئرسیز خصومتی سۆردورورکن ایشلتدیکلری عیرقچی پروپاگاندا سیلاحلارینین پوچ اولدوغونو گۆسترمکدیر. بو سیلاح، بیز و اجدادیمیزا قارشی (بیر قیسیم تۆرکلرین طبیعی خوصوصیتلرینی عمومی لشدیررک) تحقیر قصدی ایله

^{۴۳} - آوجی اوغللو، اؤگه، ص. ۳۰۳ - ۳۰۲.

^{۴۱} - عینہ، ص ۲۹۶ (عینی یازنین حاشیہ سی، ص ۹).

^{۴۰} - عین. ص ۲۹۶ (عینی یازینین حاشیہ سی، ص. ۹).

ایشلندیکلری «ترکانو زردپوست» (ساری دریلی، موغول تیپی تۆرکلر) «ترانه» سیدیر. اوزاقدان باخانلار بو تحقیرین درینلیگینی باشا دوشمزلر. زیرا، بو ایهاملی سوزون آرخاسیندا کیتابخانالار دولوسو موغول - تۆرکون ائتدیکلری گرچک یا دا خیالی ظولوملرین، پیسلیکلرین و سایر حکایه‌لری دوزور. تأسف کی بو عیرقچی سوزلر اکثر اوخوموشلار و حتی معتبر تاریخ عالیم‌لرینین آغزیندان دا ائشیدیلیر.

سیکهنین او بیرری اوزونه ده باخاق: بیلدیگیمیز کیمی هر خالقین «گۆزلیک ایدئالی» اوزونه گۆره‌دیر. عمومیتله، هر کس عادت ائتدیگی و سئوگی دؤیدوغو عنصرلری خیالی ایله داها رۇیالاشدیریب الیندن گلدیگی قدر سۆسلر، بئله‌جه ذهنینده «گۆزلیگین» تمثالینی یارادار و اونونلا یاشار. اینجه صنعتین ده بلکه، اساس مایالاریندان بیرری بودور. ایندی گلک و عموماً (استتیک اولچولری ایله «آغ دریلی‌لری» «ساری‌لارا و قارالارا» ترجیح ائدن بیر کۆتله‌نین) «ایندی ساری دریلی» دئدیکلری او زامانکی «تۆرک» لر (یعنی بیزیم اجدادیمیز) حاقیندا نه دئدیکلرینی دینلەیک: میثال اوچون، مین ایل قاباق یاشایان آن بؤیوک فارس شاعیرلریندن رودکی، شاهین اونونده هر بیررسی «اون دورد گنج‌لیک آی کیمی»، «دوداغی قیرمیزی شراب»، «دالغالی ریحان ساچلی»، «باده سونان گۆزکلرین گۆزکی، تۆرک خاتونونون و خاقانی‌نین اوشاغی»نی وصف ائدیر.^{۴۶} رودکی‌نین آغزیندان بئله بیر وصف، آنجاق «هیند - آوروپالی» بیر «آغ تۆرک»ه یاراشار.

شاهنامه‌ده، بیژن تۆرکلردن بحث ائدرکن، اونلارین حاقیندا بئله دئییر:

^{۴۶} - رودکی‌نین اوز دیلیندن سوزلری بئله‌دیر:

خسرو بر تخت پیشگاه نشسته

شہ ملوک جهان، امیر خراسان

ترک، هزاران به پای، پیش صف آند

هر یک چون ماو بر دو هفته درخشان

هر یک بر سر بساک مورد نهاده

لیش می سرخ و، زلف و جمدش ریحان

باده دهنده بت - ی بدیع ز خوبان

بچه خاتون ترک و بچه خاقان

كە تركان به دیدن پرى چهره‌اند.

تۆركلر، گۆركمده پرىلر كيميدىرلر.

غزنه‌لى سلطان محمود سارايى نين منسوبو، فردوسى نين چاغداشى، گۆركملى شاعير فرخى، تۆركون گۆزلىگىنى ديهه قورتارماز؛ بير شعرىنى بلنه باشلار:

دل آن ترك، نه اندر خور سيمينبرى اوست

سخن او نه ز جنس لب چون شكر اوست!

او تۆركون (قارا) اۆزه‌گى، گۆموش كىمى كۆكسونه ياراشماير سۆزوده شكر كىمى دوداقلارى نين جنسىندن دئيل!

بش بيت سؤنرا، شاعير سئودىگى تۆرك حاقىندا دئير:

سرو را ماند، آورد گل سوری بار،

بينى آن سرو كه خندان گل سوری بر اوست

(سئوگىليم) قيزيل گۆل گتيرميش سروه بنزه‌ير

آچميش قيزيل گۆل گتيرن سرو آغاجىنى گۆردونوزمو؟

«سارى - درى لى تۆركون» گۆموش كۆكسو، اوجا بؤيو (سرو تشبيه‌نده) و قيرمىزى

ياناقلارى (قيزيل گۆل تشبيه‌نده) هئچ اولارمى؟

فردوسى نين يوخارىدا نقل اتتىدىگىمىز بيت نين آنلامىنى نقل ائدن كوواليسكى^{۴۷}

تۆركلردن، مۇغول تپى دئيل، آغ تۆرك تپىندن بحث ائدىلدىگىنده هئچ بير شبهه‌سى

يۇخدور. تدقيقاتىنى مينياتورلر و ساير سَند و يازيلارلا قَدَر گنىشله‌دن يازىچى «قيرمىزى»

اۆز و ياشيل، آبى گۆزلرين وصفىنى، آنجاق «آغ تۆركلر» تپى باره‌سىنده دۇغرو بۇلور.

۲. ۳. ۱. شاهنامه‌ده‌كى توركلره داها بير باخيش.

اسكى تۆركلردن بحث ائدركن عادتاً، «باربار» سۆزو «لثيموتىو» كىمى ارادا بير گليب

كئچر. بو بابدا قيسا بير حسب - حال ائتمه‌يى گرگىلى گۆروروك:

بۆتون عۆمورلىرىنى آت اۆستۈندە كىچىرىن، كۆچرى بىر قۇوم تصوور ائىدىنىز، بىزىم بىلدىگىمىز آنلامدا ائولرى يۇخدور. خۇصوصى بېچىمدە حاضىرلانمىش «چادىر - ائو» سلىرىنى اۆزلىرى ايله اۆ گۆنكى دۆنيانىن بو طرفىندىن اۆ بىر طرفىنە داشىرلار. حياتلارى دائىمى بىر حركتدە كىچىر. اكىنچىلىك يىرىنە، حيواندارلىق ائىدرلر. طىبىعى دىر كى بونلارلىن مدنىتى شىرلرلىن مدنىتىنە بنزەمىە جىكدىر. ايناملارى بسىط، طىبىعتە ياخىن و حيات طرزلىرى «پاستورال» (شبانى) دىر. كىتابدان آرتىق شىفاھى بدىعى اثرلىرى واردىر. اۆزانلارى دا ائىل ايله بىرگە آتا مېنر، يايىنى، اۆخلارلىنى حاضىرلار، قۇپوزونو آرادا بىر دىنلندىرر؛ و ائلىنىن ماجرالى سفرلىرىنى، باش وئرمىش مەھم حادىثەلىرى، اىگىدلىرىن ھۆنرلىرىنى سازىنى چالا - چالا اۆخور و ائلىنىن يادداشىندا حىك ائىدر. بو اينسانلاردا عمومىتە ساختاكارلىق يۇخدور. گرگىرسە، حىلە يىرىنە يومروقلارلىنى ايشلەدىرلر، قىلىجى، زەھىرلىمكىدن يىتى توتارلار. داھا آز حىلەچى و داھا آرتىق خىشىن دىرلر.

آرخۇلۇۋىك قازىنتىلاردا آسكىدن يىرلىشمىشلرە گۆرە، كۆچرىلرلىن (كۆچمىنلرلىن) مدنىتلىرىنە عايد داھا آز اثر تاپىلىرسا، سىبى بونلارلىن مدنىت باخىمىندان يۇخسول اۆلدوقلارى دئىل؛ حيات شىرلىرىنىن اىجابى بو فرقى ياراتمىشىدىر. تۆركلر يىرلىشمىش خالقلارلا قارىشىدىقلارلىندا كىملىكلرلىنى قىسقانچ جا موخافىظە ائىدىكلرى حالدا، يىنە (خۇصوصاً اۆست صىنىف) بىر چۇخ تائىرلىردىن اۆزلىرىنى قۇرويا بىلمەدىلر. تۆرك ادبىياتىندا بونون آيدىن بىر مىثاللىنى گۇروروك. تۆركلرلىن يۇخارى صىنىفىنە منسوب دۇوق صاحىبلىرى (تۆرك شاھلارلىرىنىن اۆ جملەدن سىياسى مقصدلە اىنكىشافىنا كۆمك ائىدىب بئىرتدىكلرى) درى فارسجايا درىن بىر علاقە ايله باغلاندىلار، «دىوان شىرى» دئىە تانىناچاق وادىدە، خالقلارلىندان آيرىلاچاق قَدَر، ايرلىلىدىلر. تۆرك ائىللىرى اۆز اۆزانلارى ايله بدىعى يارادىجىلىقلارلىنا داوام ائىدىلر؛ و دۆنيادا آن زنگىن فۇلكلورلاردان بىرىسىنى وجودا كىتىردىلر.

غزەلى محمودون اۇغلو، سۇلتان مسعود (م . ۱۰۳۴) چئورەسىنىن گۇركملى شاعىرلىرىندىن، دامغانلى منوچەرى، بىر شىرىندە، غزەلىلر سىلطىتىنىن اىلك يۆز اىللىگىنە

داخی، تۆركجه شعرین یۆكسك أدبی مجلسلرده اوخونوب تقدیر اندیلدیگینی صریحاً ایفاده اندیر:

براهِ ترکی مانا که خوب تر گوئی؛

تو شعرِ ترکی بخوان مرا و شعر غوزی.^{۴۸}

بورادا یشری گلمیشکن، حاشیه‌ده بیر نقطه‌یه توخونمادان کنچمه‌یه‌جه‌ییک: بو چاغلار دا، تۆرك غزنه‌لی، سلجوق و سایر. سلطانلار و امیرلری نین مادی و معنوی تشویقلری ایله فارس ادبیاتی (خوصوصاً فارسجا شعر) آن یۆكسك ذیروه‌سینه یتیشدی. تۆركلرین باشچیلاری، فارسجانین، عمومیتله، تۆركلرین اؤز همت‌لری ایله یتیشمه‌گینه و گۆزلكشمه‌گینه حیران اولاراق، قیبریسلی مشهور پیقمالیون - ون دۇرومونا دؤشدولر. اووید - ین دئدیگی کیمی اللری ایله یاراتدیقلاری گۆزله عاشیق اولدولار، و اونونلا «اؤلندیلر».^{۴۹} فارسجانی یاخشی اویرنمک قصدی ایله، بیر مثؤد اولاراق، اؤنو اؤز دیللری ایله، مقایسه اندنلر و بو غایه اوچون خوصوصی لؤغت کیتابلاری حاضرلایانلار دا آز دئییلدی بلکه تبریزی قطران - ین مشهور لؤغتی ده بو جنسدن، یعنی اؤز - اؤزونه فارسجانی اویرنمک اوچوندو. رحمتلی فروزانفر، قطران - ین اثرلرینی سایارکن، او جمله‌دن بئله دئیر:

۱ - شعر دیوانی

۲ - فارسی لؤغت، شاعیر اسدی نین اثری نین بعضی نسخه‌لرینده بو کیتاب یا رساله‌نین آدی کنچمیشدیر. کشف‌الظنون - ون مولیفی اؤنو «تفاسیر فی لؤغت الفارس» آدلاندرمیشدیر. فرهنگ اسدی نین مقدیمه‌سینده دئییلدیگینه گؤره، بو اثر مشهور کلمه‌لری احتوا اندیرمیش (بدیع‌الزمان فروزانفر بو کیتابین الیازماسینی گؤرمه‌میش اولدوغونو یازیر)^{۵۰}. ناصر خسرو قبادیانی، «سفرنامه» سینده بئله یازیر: «... و تبریز - ده

^{۴۸} - منوچهری نین شعرینین ترجمه‌سی: انله بیل تۆركجه اوسلوبو ایله داها گۆزل دئییرسن، سن، منه تۆركجه، غوزجا (اوغوزجا) شعرلر

اوخو

^{۴۹} - Ovidius Metamor phoses book 10 fab. 9.

^{۵۰} - قطران دیوان حکیم قطران تبریزی، محمد نخجوانی‌یه عائد الیازماسی،

قطران آدلی بیر شاعیرله گؤروشدوم. یاخشی شعر یازیردی، لاکن فارسجانی یاخشی بیلیمیردی. منیم یانیمدا گلدی. منجیک و دقیقی - نین دیوانلارینی گتیرمیشدی. منیم اوچون اوخودو. اونا چتین گلن سؤزلرین آنلامینی مندن سؤروشدو. اونا دئدیم، او دا دئدییم ایضاحلاری یازدی».^{۵۱} دئمک، قطران - ین حاضرلادیغی لوغت دفتری اوّزو اوچونموش، و فارسجا دانشانلار اوچون «مشهور» یعنی معلوم، و او دیلی گۆندهلیک ایشلتمه ینلر اوچون (موختلیف و محتمل آنلاملاریندان یۆزده یۆز امین اولمادیقلاریندان) «شبهه‌لی» دئییه‌بیله‌جگیمیز کلمه‌لری (آنا دیللری فارسجا اولانلاردان اویرتیب) اورایا قید ائدیرمیش. بو سؤزلرین فهم‌لوگو، قطرانین اوّزونون ده دئدیگی کیمی، دری فارسجا شعر یازان ایلک آذربایجانلی شاعیر اولماسیندا دیر.^{۵۲} ... فروزانفر - ین فیکرینه گۆره: قطران دا اکثر شاعیرلر کیمی، اوّز طبعی موحیطیندن داها آرتیق، علم اویرندیگی و تحصیل ائتدیگی موحیطین تأثیری آلتیندا ییمیش.^{۵۳} [بعضی یابانچی پیس نیت‌لیلرین موهن دوشونجه‌سیله].

«بار بار!» تۆرکلر حاقیندا، اونلاردان بیرسی اولان و موحیطینی یاخیندان تانیان قطران، تۆرکلری «قان ایچن، بیرتیجی» دئییل، «خزین بزّی» کیمی صیفتلرله توصیف ائدیر:

ای ترکِ حور پیکر، و - ای ترکِ حوروش،

هم زینتِ بهشتی و هم زیور خزر

عشق تو گوهریست که جانش بود بها

روی تو آتشیست که عشقش بود شرر.^{۵۴}

قطرانین آذربایجان شاعیرلری نین اوّزونه آچدیغی، فارسجا شعر یازماق قاپیسیندان، یۆزلرجه تۆرک شاعیر کئچدی؛ بو گۆرکملی قافیه‌نین باشچی‌لاری نین آدلارینی چکمک حادثه‌نین کاتاستروفیک (فاجیه‌لی) عظمتینی گۆستریمه کیفایت ائدیر: نظامی، خاقانی،

^{۵۱} - ناصر خسرو قبادیانی مراوی، سفرنامه نادر وزین پور، چاپ: ۵، تهران، ۱۳۶۲ (۱۹۸۴) ص. ۸ - ۷.

^{۵۲} - قطران، اؤگه. (فروزانفرین موقدیمه‌سیندن) ص. ۴ - ۳.

^{۵۳} - عینه (فروزانفرین موقدیمه‌سیندن) ص. ۳.

^{۵۴} - عینه. (ناخجیوان شاهی، ابولفضل ین مدحینده)، ص. ۱۳۱.

همام، صائب و، و. فارسجايا بو علاقه، ياخشى نيتلى فارس شاعيرلرينى چاشيرتدى، و تحسینه شووق ائتدى؛ حافظين مشهور بيتى هر كسين ازبرى دير:

تركانو پارسی گوی بخشندگان عمرند

ساقی بشارتی ده پیرانِ پارسا را^{۵۵}

ساقی، متقی آرئله موشتلوق وئر:

فارسجا سؤیله یین تۆرکلر، روحو دیریلدئرلر،

پهلويجه سندلر و شاهنامه دن ده آنلاشیلدیغی کیمی، ایران - توران و وروشمالاری لهراسب-دان سؤنرا محض دینی ساواشلار بیچیمی آلیر. اؤلا بیلر کی تورانیلار، ایرانلیلارین، گشتاسب و لهراسب باشچی لیغیندا اسکی و (شاید) اورتاق (مشترک) دینی بوراخیب و زردوشت - وُن یولونو توتدوقلاریندان خوشلانما میشدیرلار.^{۵۶} اؤستا - دا دا بو دینی ساواشلارا دایر معلومات واردیر.

فقط بو ایشاره لرله کفایتله نیب، او چاغلاردا ایران یایلاسی نین شرق و شمال شرقینده آلؤلوانان و حس لری تحریک ائدن اختلافلارین بدیعی و صفینی دیقتله اوخویاق.

بو ساواشلارین ایلک اؤرنگی خورنه - نی، کیخسروو - ون آلیندن چیخارماق اوچون فراهراسیان - ین (افراسیاب - ین) باشلاتدیغی و وروشما دیر. فراهراسیان - لا کیخسروو باریشماز دؤشمن دیلر. زیرا فراهراسیان، کیخسرووین آتاسی، سیاوشو اؤلدورموشدور. فراهراسیان او، چوخور یئرلرین، دؤشمنلردن قورونماسی اوچون دوعالار اندر... زمان کنچدیکجه، خیال لاردا، بورالار فراهراسیان - ین تیکدیردیگی یئرآلتی بیر قالا - یا چئوریلیر، بو اعتقاد، آلتایلی تاتارلارین «یئرین آغزی» حاقینداکی ایناملارینی خاطیرلادیر... ساواش خورنه یشت (۱۹ - نجو یشت) ده یازیلیدیر. خورنه، فراهراسیان - ین الیندن اوچ دفعه چیخیر. سؤنودا کیخسروو فراهراسیا - نی قارداشی ایله برابر اؤلدورور.^{۵۷} ایران میفولوگیاسیندا (افسانه لرینده) فریدون (گنیش معنا) ایرانلیلارین، یا

^{۵۵} - حافظ شیرازی، بۆتون دیوانلاریندا، «آ» قافیله لی غزللری قیسیمده.

^{۵۶} - رضی، اؤکه. ص. ۳۶۰.

^{۵۷} - Yenberg (یئنبرگ)، اؤکه ص ۲۵۸ - ۲۵۷.

دا ایران یایلاسیندا اؤتورانلارین اۆچ پارچایا بؤلونمه‌سینی تمثیل ائدیر. آدلار اؤزینده بیر آز دیقّت ائدیلسه معماً قیسماً آچیقلاشمیش اولار: «فریدون، اؤستانین دیلی ایله تره‌ایته‌اونا - دیر. بو آد ایکی پارچانین ترکیبیدن چیخیر. اؤنون بیرینجی قیسمی، «تره»، «اۆچ» دئمکدیر؛ ایکینجی قیسمی ایسه، «درئته‌وَت»، عین پهلویجه‌ده کی «ایتون» و دری فارسجادا «ایدون» (= = «چونین / چنین»)، یعنی: «بئله»، آنلامیندادیر. کلمه، چاغداش فارسجادا «سِه این چنین» اولور، یعنی «اۆچ بئله». دئمک، فریدون - ا «اۆچ قیسمه بؤلونمه زامانلاری» - نین تمثیلی بیر عادی گؤزو ایله باخیلا بیلر.^{۵۸}

ایرانلیلار و تورانلیلار مین ایللرجه دۆرلو یئرلرده قونشو اولاراق یاشامالاری، و تاریخ بؤیونجا (دۆنیامیزداکی بۆتون سؤیلار و میلتلر کیمی)، بیر - بیرلری ایله (اؤز کیملیکلرینی ایتیرمه‌دن) قاریشیب قایناملاری غایت طبیعی‌دیر. شاهنامه - نی دیقّتله اوخویانلارا، هر حالدا بو نکته آیدیندیر. ف - جوئیدی - نین کیتابیندا بو بابدا بیر نئچه میثال وار: فردوسی‌نین سیاووشون آناسی‌نین آغزی ایله، قوهوم اولدوقلاریندان اؤنون ایران ملیکه‌سی اولاجاق لیاقت و خصوصیتیه صاحب اولدوغونو اثبات اۆچون، کاووس شاه دئدییی سؤزلر:

بدو گفت من خویش گرسیوزم

به شاه آفریدون کشد بروزم

دندی من گرسیوزین قوهومویم

شجرم (عیرقیم) فریدون - داندير

بیر باشقا میثال، کیخسرو - ون تورانلی شیده حاقیندا فیکری:

به دل گفت کاین شیر بازور - و چنگ

نبیر فریدون - و پور پشنگ

اؤز - اؤزونه «بو قوتلی پنجه‌لی اصلان

^{۵۸} - جندی، فریدون، زندگی و مهاجرت نژاد آریانی و اساس روایت ایرانی؛ بلخ نشریاتی، تهران ۱۳۵۸ (۱۹۸۰) ص. ۱۲۰ - ۱۱۴

فریدونون نۆسى و پشنگ - ين اوغلودور»، دئدى.^{۹۹}

ساسانىلر دئورونده تزه يولدان يئتیشمیش تۆرکلرله، اولدن يورد سالمیش ايران يايلاسى ساكنلرى آراسيندا ياخين دوستلوقلار قورولدو. ايسلامدان سونرا بورايا تۆرك كۆچۆ يئيينلشدى و ميقدارجادا بؤيودو. هردن بير چوخ جمعيتلى بير قبيله بورالارا كۆچور و يئنى وطنلرينه يئرله شيرديلر.

سامان اوغوللارى سلطنتى نين باشلانغىچيندا بئله (۹ - نجو يوز ايللرده) تاريخده كئچن آدلار، دوروما (وضعيت) آز - چوخ ايشيق توتماقدادير. مثلاً ابو - عؤمران سيمجور، بير تۆرك سئالهسى نين باشى اولدو.

بو تاريخلرده خراساندا تۆركلر عسكىرى بير گۆج ساييليرديلار. ساواشچى تۆركلر اونجهلرده ماوراءالنهر - ين حدودلاريندا يئرلشديلر؛ سونرا دسته - دسته محلى اميرلرين قوللوقچولوغونو قبول ائتديلر. نفوذلارى آرتديقجا اميرلرينى حمايت ائدر اولدولار. چوخ كئچمه دن، عين اميرلر «قوللوقچولار»ى نين اللرينده اويونچاغا دؤندولر. «آخين» دئديگيميز، تۆرك دؤيوشچولرى نين حركتى، چوخ خشين و زورباجا دئيلىدى. يوخسا، يئرلى بخاراليار، شاهلارى اولان سامانيلىرى آتماق اوچون گلن تۆرك قاراخان - ين، طرفينى توتمازديلار (هيجرى - قمرى: ۳۸۹ = ميلاددان سونرا ۹۸۰) باشقا يترده ده ايضاح ائده جه ييميز كيمي عصرلر اول، بؤيوك غلبه ليك تۆرك قبيله لر - بيرلشمه لرى افغانستان - ايرلى كميشديلر. ماركوارت - ا گؤره آغ هونلار (افتاليتلر/ حياطيله)، كوشان - لارين اليندن گئنيش ساحه لرى چيخارميشديلار. دئمك اولار كى ايسلامين اوللرينده (بؤست - ون شيماليندا)، تخارستان - لا بدخشان - ين آراسيندا، چاديرلاردا ياشايان غزلار (اوغوز - لار) و خلج - لر، بير زامان تركييينده اولدوقلارى آغ هونلار (افتاليت - لر) قبيله - لر بيرليگيندن آيريلميش و افغانستانين شرقينده يئرله شميشديلر... ماركوارت - ا گؤره، بو بؤيلار او يئرلرده، شهبه سيز غزنه ليلردن قاباق ياشايرديلار.

۴. ۱. كاراكتىر و عادتلىرى

۴. ۱. ۱. تۇلئرانس، خوش گۇرمىك (فسامحه / مدارا)

غەزەنلەر، سلجوقلار و سايىر تۈركلەرنى، ايسلاما بىسلەدىكلەرى علاقه و درىن ايمانلارى ايله برابر مسلمانلىق اۈنجهسى دۈورلەرىندىن قالما عنعنەلەرىنى دە موحافظه اندىردىلەر، اۈنلەرىن داورانىشلارىندا كۆك سالىمىش بىر تۇلئرانس گۈزە چارپار. بو خوش گۇرمىك (تۇلئرانس) خىصلىتى، خصوصىيله خلقى خىرىستىيان اۈلان آنادۈلودا مەم ايدى. سولطانلار موناقىشەلى مجلسلەر دۈزلىدىر و بو مجلسلەردە چىشىدىلى دىنى عقىدەلەرنى عاليملەرىنى چاغىرىدىلەر. خىرىستىيان پرىنسلەرنى، تۈرك اۈلكەلەرىندە كىشىلەرنى و سلجوقلۇ دۈورۈندە كىلىسالارى وار ايدى... بو داورانىش، تۈركلەرنى ھەر ۋاقت كى مفكۈرەلەرنە دە اويغۇن دۈشۈردۈ: ائلە كى، بو خىصلىتى بىز، بىر تئۇ - كۆ - - - (T'u - kü - ə) بىر اويغۇر، حتى «تۈرە»لەر باش ائىمەگە مەجبۇر) بىر چىنگىزخان و ھەر ھانسى كىمىسەننن اويماغا مەجبۇر اۈلدۈغو (تۈرە) عادت و عنعنە كىمى گۇرۈروك... كىچىك آسىادا گزمىش اۈلان اورتا چاغ عرب سىياھلارى اۈز اىناملارينا بئلە، رقىب تانىياچاق درجەدە، تۈركلەرنى مۇدارا اھلى اۈلماقلارىندىن، حىرت، حسرت و عبرتە بحث اندىلەر.^{۶۰}

عنعنەلى خوش گۇرمىك خصوصىتىنن ايسلامى مۇدارا مفھومو ايله ترس دۈشمەدىگىندىن، سىياسى اقتصادى و كۆلتۈرل باخىمدان بۈيۈك مەھدۇرلا قارشىلاشمادان مسلمان مەنىتىننن جاذبەسىنە قايىلان يئىرلى خەلقىن دىن دىشىدىرمەلەرى چىتىن اۈلمادى. بو مسامھەننن چارپىچى دىلەلەرىندىن بىرىسى مگر مراغالىلەرنى گۈزلى اۈنۈندە ايمىش؛ بىر دۈستۈن آلتادىغىنا گۈرە: «ھولاكوخان، آناسى و خاتۈنو موختەلىف دىنلەر (بودائىسمە، خىرىستىيانلىغا و ايسلام - ا) اىناندىقلارى حالدا، بىر عائىلە اۈلاراق برابرچە ياشايمىشلار. بو گۈن بئلە مراغا شەرىندە آيرى آيرى گۈنبدلر آلتىندا اۈز عادتلىرى اۈزەرە ياتماقدادىرلار».

بونلار قارشى، پروفسور سیدوف - ون، دده قۇرقوت - داکى حادىثه و آدلارى ايضاح اندرکن بئله بير قىدى ده وار: آذربايجان خلقي نين سۆى - کۆکونده دوران قبيله - بيرلشمه لرى، خلقلر خريستيان (هونلار)، اسلام (اوغوزلار) يهودى (خزىرلر) دينىنى قبول ائتديکدن سونرا، قامليق / شامانليقدان اثر قالماميش و بونون نتيجه سينده ده بير سيرا يئر، چاي ائله جه ده آدام آدلارى آز - چوخ ديشيديريلميشدير.^{۶۱}

۲. ۴. ۱. قادينلار

اسکيدن مسلمان يا غير - مسلمان هامى تۆرک اۆلکه لرینده، قادين ين اجتماعى موقعيتى - موقعى سونرالار ذهنلرده يارانان تصويرلره و گۆزلر قاباغيندا سرگى له ن منظره يه او يغون دئييل. تۆرک قاديني اۆزونو اۆرتمزدى، و حرمه قاپاديلميش دئييلدى. سياسى و اجتماعى حياتا تام بير آزادليقلا قاتيليردى. ۱۰ - نجو يۆز ايلده (او سیرادا مسلمانليغي تزه قبول ائتميش اولان) وولقا بولغارلارينا وظيفه ايله گئتميش اولان ابن فضلان، بونو آچيqliقلا اورتايا قويماقدادير: «قادين اۆرتونمز»، دئير. اونلارين آچيق گئييم و عادت لرينه، قوناق قالدیغى بير بۇيوگون ائوينده اونون خاتونونون چوخ آزاد حركتينه چاشان ابن فضلان، ائو صاحیبی بولغار گۆلره ک ترجمان واسيطه سی ايله بئله دئيمش: «قاریم (آروادیم) هر کسین اؤنونده آزاد گزيرسه، بو اؤنون شخصى حؤرمته صاحیب اولدوغونو و اؤزونو هر نوع، تهلوکه دن اوزاق گۆردۆيو اۆچوندور...»

اوندان يۆز ايللر سونرا ايسه ابن بطوطه (۱۳۷۷ - ۱۳۰۴)، تورک اۆلکه لرینده کى قادينلارلا سۆردۆرۆلمکده اولان کيارجا علاقهلردن سۆز ائدير. آيريجا ماوراءالنهرده حؤکمدارين، ايکى قودرت صاحبی قادين آراسيندا سلطنت تختينه جلوس ائتديگيني، و بونلاردان بيرى نين، اونون حيات يولداشى اولدوغونو سؤيله يير. خوارزمده ايسه، بئله آنلادار: «قاضى نين آروادى خاتون منه اون گؤموش دينار گؤندردى، باجيسى، اميرين آروادى، شرفيمه بير ضيافت وئردى»... سۆزلىرى نين نتيجه سی اولاراق بئله سؤيلر:

^{۶۱} - سيداؤف، پەر، ميرعلى ميرعلکبر اوغلو؛ «آذربايجان خالقى نين سۆيکۆکۆنو دۆشونرکن» يازيچى باکى ۱۹۸۹، ص. ۱۲۶.

«تۆركلەردە قادىنلار ئىن گۇردوكلرى حۇرمىتى گۇزلىرىملە گۇردوم. گرچكەن تۆركلەردە، قادىنلار ئىن، كىشىلر ئىن اۆستۈندە بىر يىرى وار».

شېھەسىز مۇبالىغە ئىدىر، تۆرك - مۇغول دۇنياسىندا خان نائىبەلرى، حەتتى بىر قادىن خاقان دا وار اولماسىنا قارشىلىق، اقتدار عمومىتەلە كىشىلر ئىن ايشى اولموشدور. اما يىنەدە «دەدە قۇرقود كىتابى ئىن قادىنلارلا علاقهلى فوق العاده گۇزل سۇزلرى دۆشۈندۈرۈجۈدور. شېھەسىز ۱۵ - نچى يۈز ايلەدە سىنەلردن كاغىذا كىچىن داستانلاردا چۇخ داها اسكى تارىخلى ايزلر واردىر».^{۶۲}

۵ - ۱. آد

۱. ۵. ۱. آد چىشىدىلىلىكى

آراشدىرىجى، دۇچ - نىبى عىسگروف بىر مقالهسىنى بىلە باشلىر: فعاصر دىلەدە اولدوغو كىمى، قدىم آبدەلردە سۇزلر ايكى حىصەدن عبارتدىر. اولنلاردان بىرى عمومى سۇزلر (جنس اسملر)، دىگرى ايسە خاص (يعنى اۈزل آدلار). جنس آدلار قىاساً دىلین لۇغت تركىيىندە اۈزل آدلار آزلىق تشكىل ائىدر... دىلەدە اولان اۈزل آدلار ئىن بۇيوك اكثرىتى عمومى آدلاردان يارانمىشىدىر. مۇلىف دئىر: آذربايجان خاص آدلار ئىن اۈيرىنمك اۈچۈن قدىم خۇصوصى آدلار تىق ائتمەدن علمى نائىت الدە ائتمك مۇمكن دئىل. بو باخىمدان تۆرك خەلقلرى ئىن قدىم آبدەلرىنى اۈيرىنپ اۈراداكى خاص آدلار تىق ائتمك اساس عامىللردن بىرىدىر. بو ھەم دە خەلقىمىز ئىن ائەلجە دە تۆرك خەلقلرى ئىن قۇومى تشكۈلۈندە (ائىنۈگۈننىزىندە) اشتراك ائتمىش طايفا بىرلىكلىرىنى اۈيرىنمك باخىمىندان غۇص سىز مەنبەدىر.

مۇلىف بىر نىچە مىثال وئردىكەن و اىلتىرىش / قوتولوق، قاپاغان، بىلگە خاقان، ائىل - بىلگە خاتون و كۆل تىكىن كىمى آدلار اىضاحدان سۇنرا دئىر: تۆرك خەلقلرى ئىن قۇومى تشكۈلۈندە اشتراك ائىدن قدىم طايفالاردان بىرى دە «آس»لاردىر. ف.جىلىلوۈ - ون فىكرىنچە، مۇختەلىف تارىخى مەنبەلەردە خايطىرلانان بو اولوسون آدا، آس، اۈس، آش، اۈز

آلومۇرف - لاری ایله دىقتى جلب ائدير، بو اولوسال آدى طایفا (بۆی) آدى كىمى، كۆل تىكىن آيىده سىنده تصادف اولونور... بو طایفا آدى معاصر تۇپۇنملىرىمىزده ده گۇرونور: آذربایجان، آراز، آزیخ، قافقاز، خاچماز، طووز... معناسى ايسه، بى، بیلر دئمكدير.^{۹۳}

تۆرك تارىخى نین ماهیتىنى گۇسترجك، هنوز اینجه لئمه مېش بعضى یازیلی مأخذله باش وورماق ایمکانینی آرادان آپاران بعضى خوصوصى چتین لیکلر واردیر: حتى، اسكى مدنیتلى اولکهلرده جریان ائتمیش حادیه لر بئله جه، چوخ زامان، گۇزلردن اوزاقدا قالیب و ائشیدیلمه یییدیر. اوخوماسیز و یازماسیز، فهم حرکت لری نین تفرعاتینی بیر کنار قید ائتمه گه آلیشقان اولمایان جمعیت لر اوز تارىخى اوچون باشقالاری نین، اوز زاویه لرین قید ائتدیگی روایتلره باش وورماق دۇرومونا دۇشرلر. بیر گۆن فعین حادیه لرین اورتایا چیخماسى نین سببلرینی، آراشدیرماق ایستر ايسهلرده، چوخ آز بیر بیلیکله بو چتین یۇلا چیخماق مجبوریتینده قالاقلار.

نه ايسه، آراشدیرما ناميله، قيسا بیر تماسدا بولوندوغوموز بو ساحه لری سۇنسوز دئیيله جك قدر گئنىش دۇنيانین هئچ ده مسافر - پُرور اولمایان قيسمینده، شخصیت لر داواملى اولاراق يئر دیشدیرمه آلیشقانلیغیندا دیرلار. شبهه سیز، كۇچه به لیک بیلیندیگی گیبی، دۆزنسيز بیر صورتده دۇلانیب دورماق دگیلدیر، و یۆز ایللر بۇیونجا داواملى اولاراق عین یئرله گندیب - گلن كۇچه به لر (كۇچری)، البته، قطعهلر - آراسى يئر دگیشدیرمه لره گیریشمگه دیگر خلقلردن متمایز دیرلر. تشکیلاتلار شکیللری و آدلاری دگیشمه دیگی مدتجه، بونلارین ایزلری نین دالینجا گئتمک بیر مسئله دئییلدیر. اما اونلار سانکی، قُصدن، ایزلرینی قارشیدیرماق ایسته میشلر. داغینیق طایفالار، فدراسیونلار شکیلینده بیر - آریا گلر. ایچلریندن بیرى بو فدراسیونون باشینا كئچر و آدینی اونلارین هامیسینا وئیر. سۇنرا، میدانا گلیمیش اولان بو تشکیلات، داغیلار. طایفالارین هر بیرى یئنین

^{۹۳} - عسکروف، نى (دوچنتت)؛ «قدیم تۆرك آيىده لرینده خصوصى آدلار (اونوماستیک واحدلر» وارلیق، نومره، ۱۲۵ - ۱۲۲ ص. ۳ - ۹۸.

(علیرضا تبریزی یازینی وارلیقدا ایشله ن عرب سیستمینه چئویرمیشدیر).

ایستقلال لارینا قۇووشار. بو حال مۇقتدیر، لاکین یاراتدیغی «هرج و مرج» بۇیوک اولار. بو حالدا، بیر باشقا بیرلشمه دۇغار. بو بیرلشمه ده، اسکی شریکلرین هامیسی دئییل، بعضی لری و بعضی یئنی طایفالار دا یئر آلا. بعضاً بو، ایشلری بیر آز قاریشdırار، عین بیرلیک، بۇیوکلۇگونه اولورسا اولسون، باشقا بیر آدلا اورتایا چیخا بیلر. مثلاً، قومانلارین بیر آدی دا قیتیچاقدیر، بونلارین روسجا مأخذلرده کی آدلاری ایسه پۇلۇئستلردیر.

۱۶ - نجی یۆز - ایلده، بابور شاه، هندوستاندا بۇیوک بیر مسلمان - تۆرک دؤولتی قوردو. بو دؤولتین ریشه سی تۆرکدور، آما اوزونو چنگیز خانین موغول ایمپراتورلۇغویلا علاقه دار کیمی گوستریمک ایسته میشدیر. غریب بیر تصادفله، بیر طایفایا دا خلق آدی، چۇخ گئیش معنا قازانار. مثلاً، شیه سیز، موغول اصیللی بیر طایفا اولان تاتارلارین آدی، قطعیتله بللنمه میش بیر اینسان ییغینی نی آنلاتماق اوچون ایشلدیلیمه گه باشلامیش و سۇنوندا، مانچورلار داخیل، هامی آسیا «باربار»لارینی قاپسیان بیر آد اولموشدور.^{۶۴} تۆرکلر ده بو قەدردن اۇزلرینی قورتارا بیلیمه میشلر. بیر آز سۇنرا گۆره جگینیز کیمی، چینله یاخین موناستبه اولدوقلاریندان چۇخ دئیله جک قەدر آدلا قارشیمیزا چیخیرلار.

تۆرک آدی، تۆرکلرین تاریخی ایله قیاسدا چۇخ یئنی دیر. موجود تۆرک سۇیلو اولوسلارین دا حالی بوندان فرقلی ساییلماز، ایندی بئله بو باخیمدان «قبیللر» دۇورونده یاشاییریق کیمی بیر «آد قارقاشاسی» (قاریشقلیغی) (نتیجه ده «کیملیک قارقاشاسی») ایچینده بییک. قۇهوم قبیللرلیمیزین حتّی کیملر اولدوقلارینی بئله، اونودموشوق. کوتله وی یادداشلا ریمیزی، نه باهاسینا اولورسا اولسون، بیر آز زورلاماق گرکیر!

۲. ۵. ۱. «تۆرك»

تۆرك آدىنىن، تۆرك اولوسونون ايسمىنىن كىچىدىكى ايلك تۆركچە متن اۇرخون آبيدهلىرىدۇر. ايلك تۆرك تارىخى، داشلار اۆزىنە يازىلمىش تارىخ، تۆرك دۆولت آداملارلىرىنىن مىللەتە حساب وئرمەسى، مىللەتە حسابلاشماسى ۶۵۰ يىللىق مۇدەپپىسىدۇر! طبعىي دۇنيا كى بو آد داشلار قازىلماقدان چۇخ قاباقلار خەلقلىرىن آراسىندا شەرت تاپمىش اۆلمىلىدۇر.

۳. ۵. ۱. بىرلىك و قىيە - بىرلىشمەلىرى

(فدراسيونلار / كۆنفراسيونلار)

بىرلىك بىر قىيە سىيە گىل تۆرك باھادىرلىرىنىن، اۆزلىرى اۆچون، باشدا، قۇشۇلارلىرى اۆلان بۆتون تۆركلىرى و وارسا مۇغوللارلىرى دا يۇخ ائتمەگى اساس وظيفە سايمانلىرى تىپىك بىر اۆلگە (مودىل)، اۆلمىشۇدۇر.

بو دورومون لاپ آجى نمۇنەسى، امىر تىمورىن = (تىمورىلنگ - ين) حركىتىدۇر. تىمورىن ھامى فعالىتلىرى، اۆ سىرادا وار اۆلان بۆيوك تۆرك دۆولتلىرىنە، خوارزم دۆولتىنە، آلتىن اۆردو دۆولتىنە، مملوكلار و عثمانلىلار قارشى اۆلمىشۇدۇر. باشقا اۆرنكلرى دە واردۇر:

بورادا «محرىك فىكىر»: طبق گويدە بىر تىك تانرى اۆلدوغو كىمى، يئر اۆزۈندە دە بىر تىك حۆكۇمدار اۆلماسى گىرگىدىكى اينامىدۇر. تۆركلىرىن بىر - بىرى ايله سىلاھلى چاتىشىمالاردا، بعضاً بىرلىكلەرنى رىسمى امىرلىرىنى تىك ائدرىك، باشچىلارلىرى «باتۇر» باھادۇر تانىنىش قارشى طرفە كىچمەلىرى؛ تۆركلەر گۆرە، آچىقچا «خارىجى» اۆلانلار «پارالى عىگر» (مزدور عىگر)، و بعضاً «قول» (قوللۇقچو = كۆلە) دورومونا (آز زامان اۆچون دە اۆلسا) دۆشرك، اۆ يابانجى باشچىلىق قالمالارلىرى، و «قانۇنلىق و حاقللىق» نامىنە اطاعت ائتمەلىرى ھىچ دە آز راستلاشلىان حادىثەلردن دىيىلىدۇر. مثلاً، ۱۴۰۲ دە آنكارا ميدان ساواشىدا دوروم گىنە بىلە اۆلدۇ: عثمانلى اىلدىرىم بايزىدىن

عسگرلریندن اولان تۆركلر، تۆرك تیمور لنگین طرفینه كئچدی؛ بونا قارشى لىق، ایلدیریم بايزید - ین اوردوسونداكى كؤمكچى قودرتلر اولان صیرب - لر، سۇنونا قَدَر ساواشاراق جان وئردیلر. باشقا بیر ميثال: مسلمان اوردولارى نین ترکیبینه اولان «تۆرك مزدور عسگرلر» - نین حدودلارى مؤثر شکیلده قۇرومادىقلارى؛ روايتلرى، سلجوقلولارین عظمتلى ايمپريالارى، نه دَن آسانلىقلا قيريلدىقلارینی قيسماً اىضاح ائدير.^{۶۶}

تۆركلر، تاريخلرى نین هئچ بیر زامانىدا، بیر تک واحد اولاراق، بليرلى حدودلار ايجريسینده، مشترک و مُستقیل تۆرك آدینا، اوزون عؤمورلو بیر حاکیمیت قورمادیلار؛ تأسیس ائتدیكلرى آن بؤيوک ايمپريالار بئله تۆركلرین آنجاق بیر قيسمینی ايجینه آلیب علاقه لندیرمیش و تۆرك اولمايان اینسان ییغینلارى بورالاردا بعضاً كمى، و اکثرأ كیفی اهمیتی تۆركلرینكىندَن داها چۇخ بؤيوک اولموشدور.

۲۰ - نچى عصره قَدَر (بیر تک مُبهم استثناء ايله)، هئچ بیر زامان، گرچك واحد بیر تۆرك دؤولتى نین وار اولمادیغى سؤیله نه بیلر. عصریمیزده آدینی صریح سؤیله ین تۆركیه جهموریتی، ایشاره ائتدیگیمیز تک استثناء، یعنی چینجه ترانسکریپسونونو (یازی یا كؤچورمك) تۇ - كؤ - آ بیلدیگیمیز دؤلتدن سۇنرا (يؤزلرجه ایل سۇنرا) رسماً ايكینجى تۆرك دؤولتى اولدو. عصریمیزین و مین - ایللیگیمیزین سۇنلاریندا وجودا گلن تحوّلر چۇخ معنی داردير؛ بؤيوك شاعیر حافظین دئدیگی «بو اساسدان دئیشدیریلن اعمالاتخانا»^{۶۷} دا آرتیق اسكى اولچولرین حؤكمو قالمامیشدير. تزه اؤمیدلرله تزه مین ایللیگه گیریریک بو یئنی چاغین آستاناسیندا چیچك له نن آذربایجان رئسپوبلیكاسی (جهموریسى) و سایر اینشاءاله كى آیدین صاباحلارین مؤژده چیلریدیلر.

تۆرك و تۆركیه آدی آوروپادا ائشیدیلینجه، اونلاردان دؤرلو فانتاستیک معنالار چیخاریلیردی. مثلاً مارکوپۇلو، كیچیک آسیایا (آنا دؤلو - یا) تۆركؤمانلار یا دا تۆركمنلر،

^{۶۶} - رۇخ اۆگه، ص. ۲۴.

^{۶۷} - حافظین شعرى بودور:

فى الجملة اعتماد مكن بر ثبات دهر،

كه این كارخانه ایست كه تغیر می كند!

یعنی كۆچه به تۆركلر معناسینا، تۆركومانيا لۇپ گۆلوندن قاشقارا چین تۆركیستانینا «بۇیوك تۆركیة آدینی وئرمیشدیر. رقیبی ابن بطوطه ایسه آنادولویا «التۆركیة» دندی، أما عین زاماندا بونون مسلمان توركلرین قۇروماسی آلتینداکی «روم اۆلكهسی» (یعنی شرقی رومالیلارین نتیجه ده یونانیلارین اۆلكهسی) اۆلدوغونو علاوه ائدجكدیر. عرب تاریخچی و جغرافیاچیلاری دا اۇرالاردا تۆرك غنصرو آز اولماقلا بیرلیكده مملوك مصر و سوریه نی ۱۹۱۷ - نجی یه قَدَر، «دؤولت الترك» و «دؤولت الاتراك» یعنی تۆركلرین دؤولتی آدیلا آدلاندىردیلار. عثمانلیلارین تۆرك كلمه سینى كۆچومسه مه سی، بو كلمه نی گۆزدن دۆشورموشدور.^{۶۸}

۱.۶. تۆركجه

دونیا دا دیل لرین سایى بیلنمه ییر. هر كس اۆزو اۆچون منطقى سایدیغى بیر مئتودلا حسابلايیب و آلدە ائتدیگی یگۆنو بیر حقیقت كیمی اعلان ائدیر. مثلاً مأخذلرده ۴۰۰۰ یا ۵۰۰۰ آرالاریندا تخمینلره راستلاماق اۇلار. عمومی اۇلاراق اۆست - اۆسته تخمینلره ۳۰۰۰ - دن ۱۰۰۰۰ - ه قدر دیشیر. بو قاریشیقلیغین و قطعیت سیزلیگین اساس سببلریندن بیرسی «دیل نه دیر؟» سوالینه هر كسجه قبول ائدیلمن بیر جواب تاپیلما میس اۇلماسیدیر. ترانس - آمازونیکا آنا - یولونون چئوره سینده تزه - تزه دیل لر كشف ائدیلیرکن «لهجه لر» - له «دیل لر» ین خدودلاری نین دا مناقیشه لی اۇلماسی، ایشی بیر آزا دا قاریشدیریر. كشف لر تاریخینده، قۇوملرین (بۇیلار - ین) اۆزلریندن آرتیق، اكثرأ، اۆزون زامان دیل لری مجهول قالمیشدیر.

بیر دیلی آسیميله ائتمك، دیلین موجودیتینی دانماقلا باشلار. سؤنرا اۇنو «لهجه»، «شیوه» نهایت ائتمیل لیتره - نین^{۶۹} (۱۸۸۱ - ۱۸۰۱) سۆزونو خاطیرله یرک، «آغیز» (فارسجادا: «گۆیش محلی») آدلاندىرماق سیراسی گلر. آرخاسینجا دا استیلاچیلار، «قورخولو عارضه» کیمر گۆردوكلری، «آنا دیل و مدنیت لرینی سئومك، و اۆزونه

^{۶۸} - رو، اۆكه، ص. ۲۴ - ۲۳.

^{۶۹} لیتره ندمیشدیر: "un patois est un dialecte q est de grade" "آغیز = گۆیش"، آشاغی لاشمیش بیر لهجه دیر)

کیملیک صاحیبی اولماق فیکری» - نى داشییانلارا قارشى، سیاست بازاریندا هر رنگی بول - بول تاپیلان «... ایزم» و یا ایشلرینه گلن «پان ... ایزم» - لرین آن ضررلیسینی، دامغا (= یارلیق) دئییه سئچر و آسیمیلاسیونا (یاواش - یاواش آرادان آپارماغا) قارشى اولانلاری بو شکیلده لکله مک ایسترلر. طبیعی دیر کی، بو یگانه آسیمیلاسیون متودو دئییلدیر. مثلاً ماکیاونلیک جبّه خانالاردا «آییر و بویورا» نوغیندن سیلاحلار چوخ واردیر. مثلاً هر هانسی بیر لهجه یه «رؤتبه و ثریر کیمی»، بیر «دیل اونیفورماسی» تیکیب، «هدیه» اندیلیر. بویوک صابرین «تازیانه» لرینه آلدیرما یارق اسماعیل بی گاسپیرالی - لارین و اونون اطرافینا توپلانمیش «ترجمان» چیلارین عنادینا، بیر قووتلی و گۆر تۆرکجه دن بیر نئچه علیل و یوخسول (اکثر موضوع لاردا اؤزگه دیلله محتاج) جیلز «دیلجیک لر»، دؤغوز دورماقلا اوغراشیرلار؛ بو یاراندیق لارین قوندورما آدلاری اولار؛ لاکین کیملیک لرینده دده - بابا یثری یوخدور و هله «تۆرک» سۆزو «تابو» دور (دیل و لهجه لر حاقیندا یثری گلینجه بحث انده جه ییک). صابرین بو بابداکی شعرلریندن بیرینی خاطیرلاتماق ایستریک:

«تحویل عبارت» سۆزونو «ترجمه» قانماق

مکتبلی چوجوقلاردا بیلیر کیم بو خطادیر.

بیر بئيله خطا کلمه فحریر قلمیندن

جاری اولور ایسه ادبیاتا بلادیر.

ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، ایش بو قدرله قورتولماز؛ «نا - یئتیک» دؤغوز دوردوقلاری «علیل - جیلز» دیلجیک (اؤنجه دن ده بیلیندیگی کیمی)، ایرلی تکنیک و مدنیت احتیاجلارینی قارشیلانماغا عاجیز اولدوغوندان، «قولتوق آغاجی» کیمی، «گویا بیر معتبر و عمومی، حتی رسمی» دیله شدتله احتیاج دویولور... اؤدا کی قاباقجadan حاضیرلانان استیلاچی نین دیلیدیر! استیلاچی پارازیت دیل ایچدن ایچه ترکیبینه داخیل اولدوغو دیلی گمیرر و بیتیرر. نهایت، واختی گلدیگینده تۆکنمیش دیلجیک «رسمی دیل مولوق»^{۷۰} - و «نون قتل گاهیندا «مقدس (!) میلی» آلؤولاردا او بیرسی قوربانلیقلار کیمی کۆل اولار...

^{۷۰} - Moloch (مولوق اوخونار): آفونیلر و فنیقلی لرین اوشاق قوربان ائتدیکلری ایلاه.

گوڑہ سن تاریخ بو جنایت لره زامانیمیزین شرطلرینده ده قول چکه جکدیرمی؟
 نه ایسه، بحثیمیزه دوام ائدک؛ پروفیسور دوکتور حسن آرک بیر یازیسینا بئله^{۷۱} باشلار:
 ایکینجی دؤنیا ساواشیندان اؤنجه بیر سایما گوڑه، یئر اؤزوندہ ۲۷۹۶ دیل
 دانیشیلماقدادیر. دیل عالیملری، دیلر آراسیندا قرامر فورماسی و لؤغت باخیمیندان بیر
 میقدار بنزریکلر تثبیت ائده رک دؤنیا دیللرینی «عایله» آدینی وئردیگیمیز قروپلارا
 آیریبدیلار. هند - آوروپا دیللری، قافقاز دیللری، اسلاو دیللری، چین تبت دیللری،
 اورال - آلتای دیللری کیمی. آدینداندا آسانلیقلا آنلاشیلاجاغی کیمی اورال - آلتای دیل
 عایله سی، اورال دیللری و آلتای دیللری آدینی آلان ایکی بؤیوک قروپا آیریلماقدادیر.
 دوکتور ج. هیث بیر یازیسیندا^{۷۲} ویدئرممان - ین (Wiedermann - in) ۱۸۳۸ - ده نشر
 ائدیلن کیتابیندا، دیللری مقایسه ائدن بیر کئچیدین خلاصه سینده اورال - آلتای دیللرینی
 هند - آوروپالی دیللردن ۱۴ اساس فرقلرینه ایشاره ائتمیشدیر. بیز او صحیفه نی عیناً نقل
 ائدیریک:

- ۱ - سسلرده کی آهنگ قایداسی،
- ۲ - اورال - آلتای دیللرینده جینسیتین اولماماسی،
- ۳ - تعریف حرفی نین اولماماسی،
- ۴ - تصریفین «علاوه» لرله (شکیلچی لرله) اولوشو،
- ۵ - آدلارین تصریفینده، مالکیت گوسترن علاوه نین ایشله دیلمه سی،
- ۶ - فعللرین چشیدلی و زنگین اولماسی،
- ۷ - ادات - ین کلمه لردن سوئرا گلمه سی،
- ۸ - صفت لرین آدلاردان اول گلمه سی،
- ۹ - سایلاردان سوئرا جمع ایشاره سی نین گلمه مه سی
- ۱۰ - آبلاتیفلر (- دن، دان)، مقایسه ده ده ایشله دیلیر.

^{۷۱} - ازن، پروف. اوگه «اؤن سؤز»، ص. ۱۹.

^{۷۲} - دوکتور هیث، «تاریخ زبان و لهجه های ترکی»، وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۸۳، نومه ۴۳ - ۴۴ (۱۰ - ۹) ص. ۶۷ - ۶۶.

- ۱۱- هامی معین فعللرین ایشینی «ایمک» فعلی گؤزر.
 - ۱۲- بو دیللرین بیر چؤخوندا منفی حرکت اوچون خاص کلمه (فعل) - لر واردیر.
 - ۱۳- سوال اوچون خاص شکیلچی وار: (می).
 - ۱۴- ربط حرفلرینین عوضی، فعل نوعلریندن فایدالانیرلار.^{۷۳}
- بونلارین اؤستونده، تۆرکجهنین اساس خوصوصیتی، اونون جمله فورماسیونوندا (تشکیل) و نحویندهدیر.
- ۱۹- جو عصرده فینلانندیالی م. کاسترن، تدقیقاتینین نتیجهسی اولاراق نهایت، اورال - آلتای دیللری قروپونو باشلیجا ۵ قولا آییрмаغی آن ساغلام یول اولاراق توتמוש و بو دیلر عایيله سینیه ساده جه آلتای آدینی وئرمگی ترجیح ائيله میشدیر:

۱- فین - اوقوز

۲- ساموئند

۳- تۆرک - تاتار

۴- موغول

۵- تونقوزجا و لهجهلری.^{۷۴}

سونرا اسکات بو دیللری ایکی قروپا بۆلدو:

۱- اورالیک

۲- آلتایک

- (فین، اوقوز، ساموئند قروپونا چؤد، تۆرک، موغول و تونقوزجایا دا تاتار دئدی)
- بو صورتده گرک کاسترن و گرک اسکات - ین دؤورونده اورال - آلتای دیللری عایيله سی، اؤز چهره سینیی تاپاراق، بو گۆنده اولدوغو کیمی ایکی قروپا آیریلیمیشدیر. بونو بیر (طرح) حالیندا تثبیت ائتمک گرکیرسه، بئله بیر خلاصه آلدہ ائدیلیلر:
- جدول

^{۷۳} - دوكتور هينث اؤگه مه ص ۶۷ - ۶۶

^{۷۴} - جعفر اوغلو، پروفيسور دوكتور احمد؛ «تۆرک دىلى تاريخى» ۳- نجو باسقى، اندرون نشر استانبول ۱۹۸۴، ص ۱۷.

اورال - آلتای دیللیری

اورال دیللیری قروپو (چود دیللیری)	آلتای دیللیری قروپو («تاتار» دیللیری)
فین	اوقۇر تۆرك
ساموئید	موغول
مانچو	تۇنقۇز

آدی كئچن «تۆرك» قروپو بونلاردیر:

۱- یاقوت دیلی، و

۲- چوواش لهجهلری؛

۳- جنوبی سیبیر تۆركلری:

(آ) قاراقاس

(ب) قاماسین

۴- آباقان تۆركلری:

(آ) قیزیل

(ب) قاچ

(ج) قویبال

(چ) ساقای

(د) بئلتیر

۵- چولیم تۆركلری

۶- شیمالی آلتای تۆركلری:

(آ) قوماندی یا دا قوماندی کیشی

(ب) کبد

(ج) توبا یادا قارا اوزمان تۆركلری

(چ) شۆر

۷- اصل آلتای تۆركلری:

(آ) آلتایلیلار

(ب) دوویندانلار

(ج) تله اۆت

(چ) آلتای داغ قالموقلاری

۸- موغولستان غربینده کی تۆرکلر

(آ) اوریانهای

(ب) بارابا

۹- ایرتیش و تۆبۆل تۆرکلری

(آ) تارا تۆرکلری

(ب) تۆبۆل تۆرکلری

(ج) تۆمّن و تۆبۆلسک تۆرکلری

۱۰- قارا قیرقیز

۱۱- قازاخ قیرقیز

۱۲- شرقی تۆرکیستان تۆرکلری:

(آ) تارانچی

(ب) قاشقارلیق

(ج) هامی تۆرکلری

۱۳- غربی تۆرکیستان تۆرکلری:

(آ) اۆزبک

(ب) قوراما

(ج) قارا قالپاق

(چ) تۆرکمن

۱۴- وولگا تۆرکلری:

(آ) باش قیرت

ب) قازان تۆرک لری

ج) میشر

چ) تپ تر

۱۵ - شیمالی قافقاز تۆرک لری:

آ) نو قای

ب) کوندور

ج) قوموق

چ) قاراچای

آ) بالقار

۱۶ - غرب تۆرک لری:

آ) تۆرکیه تۆرک لری

ب) آذری لر

۱۷ - قیریم تۆرک لری و قیریم قارا ایملری

۱۸ - لیتوانیا و لهستان قارا ایملری

۱۹ - قاقا اوز = قاقا اوز

۲۰ - بالقان = بالکان تۆرک لری^{۷۵}

۲۱ - سوریه و عراق تۆرک لری.

۱. ۶. ۱. دیللرین تۆرمه سی و چشیدیللیگی

مۆختلیف تئوریلری ییغجام بیر شکلیده آچیقلايان رحمتلی پروفیسور جعفر اوغلونون ایفاده سی ایله بو گیریت (قاریشیق) بحثه ایشاره ائده جگیز: دۆنیا دیللری تۆریشی مسئله سی اۆز رینده آختارمالار آپاران، مار، چوواشجانی دا اھمال ائتمیه رک، بو سفر بو تۆرکجه نی، استروکتور باخیمیندان باسکاچ ایله سومرجه یه یاخینلاشدیرماقدادیر. بو

صورتله چوواشجا ایله، یافت - یک موحیطه منسوب مۆختلیف، دیری و اولو دیلرلر آراسیندا بیر ارتباط اولدوغوندا سونرا، مار اوز آختاریش چرچیوه سینی بیر قات داها گئیشله درک، بو تورک لهجه سینی تورک، فین، اوقور، موغول و سایر دیلرلر اوزرینده کی آراشدیرمالاری اؤچون ده بیر ایپ اوجو اولاراق ایشلتمه یه چالیشمیشدیر. نئجه کی، ۱۹۲۶ ایلینده چوواشلارا دایر یازدیغی بیر اثرینده، بو بیلگه، دراوید دیلی ایله اولو اترؤسک و باسک دیلی آراسیندا موعین بیر قرابت گورمگه چالیشمیشدیر. بئله جه... بیر چوخ دیلرلر آراسیندا هنج بیر حدود تانیمایان و بوتون دیلرلری یافتولوزی مکتبی دیسپلینی اوزرینه بیر- بیرینه یاخین گورن مار، نهایت، فین - اوقور، تورک، هند - آوروپا، سامی عایله سینی، اوست - اوسته سون یافتیک محیطدن تورمه تشکول اولاراق قبول ائتمکده دیر.^{۷۶}

۲. ۱. ۶. ۱. شومرلر

پروفسور جعفر اوغلو، داواملا، بیر آز اؤته ده «بونولا برابر... بیر ده تورک دیلینی سومر (شومر) دیلینه باغلاماق ایسته یین نظریه لرین (سومر دیلی نین گرچک دورومو، ایستندیگی قدر تثبیت اولمماسی اوزوندن) قطعی بیر نتیجه یه یئتیشه بیلمه لری اؤچون آراشدیرمالارین درینلشمه سینه احتیاج وار...». نهایت، ۱۸۰۲ ایلینده قروتفئند طرفیندن چیوی یازی (میخی خط = Writing cuneiform) شکلی کشف ائدیلمیجه بو یازی نین سامی قوملره مخصوص بیر یازی اولمایاجاغی کیمی (سامی منشالی اولمادیغی کیمی) میدانا چیخدی. ایلک اولاراق ژ - اوپترت، بو یازی نین اولسا اولسا شومرلر طرفیندن ایجاد ائدیله بیله جگینی سؤیله میش، و تصویر ائدیلم متن ده اورال - آلتای دیلرلری ایله علاقه لی اولماسی لازم گلدیگینی ادعا ائتمیشدیر. فیکرینی ساغلاماق اؤچون عین عالیم ایلک قدمده بعضی شومرجه کلمه لری اورال - آلتای دیلرلری زمره سینه گیرن ماجار، مانچو و تورک دیلرلری ایله قارشیلادیرمیشدیر. اوپترت - ین آرخاسینجا شاگردی «ف. فرانکو - لئورمانت» دا شومر دیلینی گرک قرامر قایدالاری

باخیمیندان اورال - آلتای دیللری ایله قارشىلاشدیرماغا دوام ائتمیشدیر. آ - ۵۵. ساده‌جه عین یولدا گنتمیشدیر... ۱۹۱۵ - ده ۲۰۰ - ه قدر شوْمرجه و تورکجه کلمه آراسیندا ائتدیگی بیر قارشىلاشدیرما ایله بو دیلی تورکجه اولاراق قبول ائتمیشدیر. بو عالیم ۱۹۲۶ - دا قاشقارلی محمودون دیوان - یندان دا کلمه‌لر آلماغای غیرت ائتمیشدیر. بو قارشىلاشدیرمالاریندا شوْمر دیلی ایله اورال - آلتای، بالخاصه تورک دیلی آراسیندا لینگویستیک و مؤرفولوژیک باخیملاردان معین بنزریلیکلر گوْرن بو عالیم دیقْتی چکن او قدر کلمه‌لر ایرلی سوْرموشدور کی آشاغیداکی میثاللار داها چوخ تأیید ائدیجی گلیر:

ش - (شوْمرجه) آ ای؛ ت ر. (تورکجه) آی

ش - داغ؛ ت ر - داغ، داش

ش - دینگیر؛ ت ر. تنگری

ش - قوس؛ ت ر. اوچ

ش - آب؛ ت ر. ای ب، ائو

ش - آگار؛ ت ر. اِکین...^{۷۷}

پروفیسور دوکتور عثمان ندیم تونا، بو موضوعدا یازدیغی کیتابدا،^{۷۸} ۱۶۵ کلمه‌نی قارشىلاشدیریر، و بو قارشىلاشدیرمالاردا باش ووردوغو متودو و دۆنیانین بو مسئلهده سرریشته صاحیبلرینین بیر آرایا توپلادیغی اجلاساردا تزینی اقتاع ائدیجی بیر بیچیمده آچیقلامیش اولدوغونو سؤیله‌یر (بو مؤلیف‌دن داها باشقا میثاللار آلینیزده‌کی کیتابین سونلاریندا ویریه‌جکدیر). او، از جمله دئیر: «تورک دیلی، سون ۱۲۵۰ ایلده اوچ بؤیوک دؤوره کئچیرمیش و بیر چوخ شیوه‌لره آیریلیمیشدیر. بو سببله اگر شوْمر منشاءنینکینه بنزر بیر تورک دیلی لوغتی اولسایدی بو لوغنده مثلا بیر د/ قارشىلیغیندا د/، ی/، ز/، ت/، ر/ کیمی و بونلاری تأیید ائدن کلمه ستریلریمیز اولاردی. بو حالدا

^{۷۷} - عین ص.

^{۷۸} - تونا، پروف - در - عثمان ندیم؛ «سوْمر و تورک دیللرینین تاریخی ایلگسی ایله تور کدیلىنین یاشی مسئله‌سی»، تورک دیلی فورومو

شومرجہ کلمہ لردہ تثبیت اثندیگیم پارائلل سس دیرلری ایلہ، تأیید اندیجی ملزمہ ستریلری نین قاینای، بو «زامان دیرنلیگی»- دیر. بو ایشلری ۱۹۸۲ - یه قدر تاماملادیم. گوردویوم قدری ایلہ شومرشوناسلار بیر چوخ شیوه آدی بیلمکده دیرلر بو چالیشمامدا سون ۴۰ ایلده، تثبیت اثندیگیم ۳۲ سس معادل لیگی نین منجه کاراکتریستیک اولان و مقصدہ یئتر ۱۶ سینی تقدیم اندیرم.»^{۷۹} مؤلف سوزونو بئله قورتاریر: «بونونلا بیرلیکده، منیم اؤز میلیتیمدن قایناقلانا بیلہ جک بیر «خرافہ نی» آپارا بیلمک اؤچون گوستریدیگیم غیرتی سعی و چابا، محتمل فعارضلریمین خصوصیلہ شومرشناسلارین اؤزلری نینکیلر اؤچون گوسترہ جگیندن امین اولایلمہ رم. اگر اعتراض اندہ جکلرہ وئردیگیم کلمہ لرین بوتونونو آله آلمالاری گرکیر. یانلیش وارسا، بو شخصی اؤتوریتہ ایلہ دئییل، منیم تۆرک اصیللی کلمہ لر اؤچون ائیلہ دیگیم کیمی یازیلی بیر قایناقلا عین دیل و شکیلده تثبیت اندیلہ لیدیر.»^{۸۰}

پروفیسور جعفر اوغلونون سؤزلری ایلہ بو بحثہ شیمدی لیک سون وئرک؛ او دئیر: «فقط بو میثال لار قوهوملوق اؤچون کافی ساییلماز. چونکو قارشیلادیرماق ایستہ نن بو ایکی دیل آراسیندا اؤ قدر بویوک بیر زامان فرقی واردیر کی بو فرق بونلارین مقایسہ سینی عادتاً ایمکانسیز قیلماقدادیر.

میلاددان اؤنجه ۳۰۰۰ ایللرینده یاشایان سومرلر، بیلدیگیمیز اوزرہ، ۳ - نجو مین ایلین سونلارینا دؤغرو تاریخی افقلریمیزدن تامامی ایلہ یوخ اولموشلار. بو تاریخدن تا اؤرخون (۸ - نجی یۆز - ایل) کتیبہ لری نین زامانینا قدر دؤرد مین ایل کیمی بویوک بیر مودت ایچینده اولو دیل ماہیتینده قالان سومرجہ ایلہ ایلک وثیقہ لری الیمیزہ کئچن اؤرخون یازیلاری نین دیلی آراسیندا قارشیلادیرمادا بیر چوخ دیل دیشیک لیکلری، فونئتیکی آیریلیشلاری و ایستیخالہ لری گؤزہ چارپماقدادیر، او بیر طرفدن ۴ مین ایللیک بیر زامان ایچینده باغلی اولان دیلین مقایسہ اندیلہ جک اولان باشقا بیر

^{۷۹} - عین - ص. ۴.

^{۸۰} - عین - ص ۵۲ - ۵۱.

(ایشلک) دیللە عین دئییشمە خۆصوصیتلرینە مالیک اولماسی شرطدیر، حالبوکی بیز بونو بو ایکی دیل آراسیندا گۆره بیلیمه بیریک.^{۸۱}

۳- ۶- ۱. دیللە دئییشمه لر

تۆرکجه نین آنا قایناغیندان بو گۆنکو شیوه لره گلینجه یه قَدَر کئچیردیگی اینکشاف مرحله لرینی، آشاغی یوخاری بئله ترتیبه یه بیلریک:

۱- آلتای دؤورو = تۆرک - مۇغول دیل بیرلیگی.

۲- ان اسکی تۆرکجه دؤورو = پرتو تۆرک دیل بیرلیگی.

۳- ایلک تۆرکجه دؤورو

۲ و ۳ ساییلاری ایله گؤستردیگیمیز دؤوره لری بیرلشدیریرسک، میلاددان اولکی و سؤنراکی هون. پچه نک و بولغار لهجه لری.

۴- اسکی تۆرکجه دؤورو (۹ - ۶ یۆز ایللری) گۆگ تۆرکجه، اوغورجا دؤورو.

۵- اورتا تۆرکجه دؤورو (۱۵ - ۱۰ یۆز ایللری)

۶- یئنی تۆرکجه دؤورو. (۱۶ - نجی یوز ایلدن اعتباراً)

۷- مُدِرِن تۆرکجه دؤورو.^{۸۲}

۴. ۶. ۱. دیللر یا لهجه لر

اسکات و رامستید کلمه لرین کؤکلرینده دئییشیکلیگه اوغرا دیقلارینی سؤیله ییرلر، مثلاً مۇغولجاداکی /ر/ و /ل/ - لر تۆرکجه ده /ز/ و /ش/ اولموشلار. /ر/ - لرین /ز/ اولماسینا رۇتاتیسیم و ل لرین /ش/ اولماسینا دالامبدایسم دئیرلر مۇغولجادا باشداکی /د/ /ن/ /ج/ /چ/ /س/ /ش/ و مانچو - تۇنقوزجادا باشداکی /د/ /ن/ - لر، تۆرکجه ده /ی/ سسینه دۇنوشورلر. تۆرکجه نین /ت/ - سی ده مۇغولجادا /د/ اولار.

^{۸۱} - جعفر اوغلۇ، اۆگه، ص. ۴۶ - ۴۵.

^{۸۲} - عین ص. ۵۲ - ۵۱.

رامستد - ۵ گۆره میلاددان ۶۰۰ ایل قاباغا قَدَر تۆركجه و موغولجانین فرق یا ایختلافی چوخ دئییلیمیش.^{۸۳}

رئنه کاگنات و میشل ژان، کیتابلاریندا: «آلتای دیللی» عۆنوانی آلتیندا یازدیقلاری کئچیدی بو جمله ایله باشلارلار؛ «هر کیم تۆركجه دانیشیرسا تۆركدور»^{۸۴} و سۆزلرینه بئله دوام اندیرلر: آنتروپولوقلار اورتا آسیادا، «تورانی تیپ» تاپماق اۆچون چوخ اوغراشمیشلارسا دا، بو عیرقا یاخلاشماق و یاخینلاشماق (هر هانسی بیر علمی مقدمات و تجربیات بیریکیمینه^{۸۵} دایاناراق) تۆرك دۆنیاسینی تانیلامایا یتمز. مثلاً؛ موغول تیپلی بیر تیانشان قیرقیز چوبانیلا، سینک یانک چینلی عسگریله، ماوی گۆزلو و قیزیل ساچلی اویغورلا، یونان هیکللیرینه بنزهین تۆرؤس داغلارینین تۆركمنی آراسیندا، بعضاً چتین لیکله ده اولسا بیر بیرلرینی آنلاماقدان ساوای هئچ بیر بئزریلیک عنصر و یۆخدور.

عین دیلین مۆختلیف لهجه لرینده دانیشیلدیغی زامان، آز - چوخ فرق لر اۆزوندن بیر - بیریمیزی باشا دۆشمک، بعضاً چتین اولاییلر، او قدر کی بیز باشقا بیر دیل ایله قارشیلادیشدیغیمیزی بئله دۆشونه بیلریک. بو چتین لیکلر بیر دیلین مۆختلیف لهجه لرینی آنلاماقدان اۆزوندن گۆستره - بیلر. آنجاق بیر آز دقت اندرک یاواش یاواش ایپین اوجونو اله کئچیرمه میز ممکن اولار و او لهجه ایله اۆز لهجه میز آراسیندا باغلار باغلانار. دانیشماق گند-گنده آسانلاشار. دیل و لهجه فرقی حاقیندا دۆکتور هیث، بیر مقدار «احتیاطی قیدلر» ایله نهایت بئله دئییر: «بیزجه، باشا دۆشولن لهجه لر و شیوه لر بیر دیل (دَن) دیر».

رَنه کاگنات و ژان - ین یازیسیندان بیر ایکی کئچید آلاجاغیق: تۆرك دیلینین عجیب و جالیب قودرتی، بو دیلی دانیشانلاری بیر بیرینه یاخینلاشدیردیغی کیمی،

^{۸۳} - هیث، داما آرتیق ایضاح اۆچون باخ: حاشیه ۷۱؛ داما تفرعات اۆچون باخ پروف جعفر اوغلو حاشیه، ۷۹.

^{۸۴} - Trc: Erden Akbulut ve Rene vemichel Jan, Cagnat - احمد شانسلی. ایمبراتورلر کلار بشیگی» آلان نشر استانبول.

اوزاقلاشديرماقداير دا. بو دىل تۆرك دۇنياسىنى آوروپا ايله چين آراسىندا تجريد اولموش بير آدا حالينا گتيرمكده، ايران و عرب دونيالاريندان آيرى توتماقداير. اصلينده تۆركجه بيرلشديريچى، بسىط و عاغىلا ياخين بير دىل اولماقلا عادت ائدىلمىش بوتون تشكوللردن و قورولوشلاردان سون درجه فرقليدير. ۱۲۰ ميليون طرفيندن دانىشيلان بو دىل، آلتاي دىللىرى عاييلهسى داخيلينده و بونا قۇھوم اولان دىللر سادهجه موغولجا (۵ - ميليون نفر)، و تونقوز - مانچوجا - دير (۴ ميليون نفر). تۆرك دىلى اؤز ايچينده ده غربى دىللر (لهجهلر؟ NH) و شرقى دىللر (لهجهلر؟ NH) اولاراق ايكى يه آيريلير:

۱- غربى دىللر، بالكانلاردان تۆركمنستانداك دانىشيلير؛ (ان چۇخ تراكيايا، و آنادولويا يايىلمىش، آما عين زاماندا ايران و شىمال آذربايجاندا ياشايان ميليونلارغا آدرىلر، بالكانلارداكى تۆركلر، اسكى سۇويتلر بيرليگيندهكى تۆركمنلر، بوتون ياخين شرقده يعنى عراقدا، ايرانين (آذربايجانا علاوه اولاراق) بير چۇخ منطقهلرينده ياشايانلار غرب لهجهلى افغانلار آنا دولو پلاتوسوندا سون كۆچهبەرلر اولاراق يئرلەشن بۇيلار و نهايت «مهاجر» و ساير اولاراق غربى آروپايا قَدر گنديب چاتان تۆركلردن ده بحث ائتمك گرگير.

۲- شرق تۆركجهسى ايله دانىشانلار دا آز دئيىلديرلر.

اسكى سۇويتلر بيرليگينده، چين - ده، افغانىستان - دا، موغولىستاندا اوجسوز - بوجاقسىز دۆزلوكلره يايىلمىش، سادهجه وۇلقا چوواشلارى و چۇخ اوزاقلارداكى سيبيرده ياقوتلارى «مارژىنال» سايمالار قارشىق بير دوروم سرگىلر. بو كيچيك خالقلارين خاريجينده قالان ديگرلرى، آز يا دا چۇخ بير غيرت گوستررک آرالاريندا دانىشيب آنلاشا بيلير يا ان آزيندان تۆركلوكلرينى (دىل استروكتورو باخيميندان) بللنديره بيليرلر. سۇزون قىساسى استانبوللو بير تۆرك، تاشكند - ى يا دا قاشقار - ى زيارت ائدهجك اولسا، ايستهديگىنى آنلاماقدا (بير آز دىقت و ذكا صرف ائتمك شرطى ايله) چتين بير مسئلهيله قارشىلاشمازلار.

سۆزو بیر آرایا گتیرسک، تۆرک دیلی اولگوسو (= فاکتی، مۆدلی)، قیرخ - آ (۴۰) - آ قدر خالقى یا دا بۇیلار - قبیله لر فدراسیونونو ایچینه آلماقدادیر. بونلارین ۲۹ - و اسکی سۆویتلر بیرلیگی ساحه سینده دیر. آما تۆرک اولگوسو بونونلا قالماقدادیر؛ چۆنکی عین زاماندا بیر اینام (= اینانچ) اینسانی اولاراق عمومیتله بیر مسلمان تیپی اولاراق دا بلیرمکده دیر (بللنمکده دیر).

۷ - ۱. تۆرک «لهجه لری» می، «دیللری» می؟

بحمیمزده آرادا بیر، «دیل» و «لهجه» کلمه لری نین معنا قاریشیقلیغی ایله قارشىلاشماقدا ییق؛ ائله کی بعضاً سیراسی گلمه دن بو مؤوضوعا تۇخونماق مجبوریتینده قالیریق.^{۸۵}

ایندی بو «چینخماز» ی آشا بیلیمه سک ده، ایشین ماهیتی و خوصوصاً سون زامانلاردا «کیلکه لشمه سی نین» کیفیتی حاقیندا بیر ایکی سۆز سؤیله مه گین واختی چاتمیشدیر: ایلک باخیشدا، دیلر اینسانلارین اکثری حاللاردا، جغرافی کیملیک لری نین بلیرلر (بللندیرر). د. کریستال - ین دئدیگی کیمی، بیرسی نین، دیالکتلر (لهجه لر) خوصوصدا لوزوملو وقوف و دیقتی اولورسا، چوخ کئچمه دن، یانیندا کی قروپون، دانیشدیقلارینا قولاق قاباردراق آز - چوخ اصابته، (مثلاً)، اونلارین آمریکالی، شرق ساحیللی (ایست کؤست - دان)، نیویورک - ون بروکلین محلّه سیندن (و حتّی هانسی سوسیال صیفه منسوب) اولدوقلارینی آنلایا بیله جکدیر.

لاکین آشاغیدا کی کیمی بیر جمله نی کامل لشدیرمک، کئچن سئوالا جاواب وئرمک نؤعوندن بیر ایش دئییلدیر؛ جمله بئله اولاییلر: «بو آدم... دیلینده دانیشدیغی اوچون... لیدیرمی؟». ایلک نقطه لی سیرایا، (ایسوئچ)^{۸۶} یازارفاق، ایکینجی نقطه لر سیراسیندا آز - چوخ امنیتله «ایسوئچلی» دئییه یازماق ممکندور. لاکین ایلک بوش یترده پورتکیز (پرتقال لی) یازارفاق، ایکینجی ده بوش یترده، «پرتقال» یازیب ایشی بیتیش سانا

^{۸۵} - باخ. الینیزده کی یازیلارین ۴، ۱۶ بۆلومونه.

^{۸۶} - سوند

بيلمىرىك، اونون يانيندا «برازيل»، «موزامبيك» «آنگولا»، و ساير - ده علاوه انديلمەسى گۈرگە جەكدير. ايلك نقطەلرين اۆستونە «فرانسىز» يازارساق ايکينجى يئر چۇخ دار گله جەكدير. زيرا ۴۰ - آ ياخين آد يازماغىنيز ايجاب ائده جەكدير؛ هله «انگليسجه» يازمىش اولورساق، ايکينجى بۇشلوقدا. ۵۰ - يە ياخين آد چكەمەلىيىك. كريستال دئير «انگليسجه ۵۰ لهجه ده دانىشيلير». ديل ايله لهجه نين، بير شكيلده فرقلرى اشاره لنمىش اولور.

مولفەين وئردىگى گئنىش معلوماتدان بير كئچيد نقل ائتمەكە مۇضوعو آچيلا ماغا چاليشاجاغىق. او دئير: بعضى حاللاردا مركز لهجه سى ايله دانىشماق، ويلايت لهجه لرينە ترجيح ائدليلير. ائله كى بير قىسىم اينسانلار، آرتيق گۆن كئچدىكجه، باشقا «لهجه لرين» عموماً، يادلاردان چيخماقدا اولدوغونا اينانيرلار. حالبوكى، مركزده دانىشيلان و «ويلايتلر» و «كندلر» حسابينا انكىشاف ائدن دانىشيق شيوه سى ده بير معين لهجه، اكثراً «مركز» لهجه سيدير. «مركز لهجه سى» نين ده، نهايت بير ديلين هر هانسى «لهجه» لرinden بيرى سى اولدوغونو اونودما مالى ييق. «عنەنەوى» ديالكتولوگيا، مۇختەليف خاقلار عين دىلى عين شكيلده دانىشماز، دئيرى. چاغداش ديالكتولوگيا بونا علاوه عين شخصيت دائما عين شكيلده دانىشما ديغىنى اورتايا آتميشدير. فردلرين دانىشما طرزى نين، لينگويستىك و سۇسيال فاكٲورلاردان آسيلي اولدوغونو سۇيله ينلر چۇخدور.

«لهجه» ترمينى نين بعضاً ده «آشاغىلاشدىرىجى» (اينگ. pejorative ing.) معنادا ايشلنديگىنى گۇروروك، مثلاً: چۇخ گۇزۇل انگليسجه دانىشير، هئچ بير لهجه سى يۇخدور» دئيلديگىنده «لهجه» نين ياخشى بير شى اولما ديغى آچىقجا سۇيلنمىش اولور. حالبوكى «هئچ بير لهجه سى يۇخدور» حقيقتاً «انگليسجه نى استاندارد لهجه يله» دانىشير دئمەكدير. اگر لهجه يله دانىشماق پيس ايسه، «استاندارد» لهجه يله دانىشماق دا ائله اولسا گرگ! دۇنيانين هۇجرا يئرinden باشقا اولوسلارلا هئچ دئيله جەك قَدَر

رابطه‌سى اولان بير بۆلۈمۈن دىلنە دە بعضا «آشاغىلاشديرماق» قصدى ايله «لهجه» دئىيب كئچنلر وار.

«لهجه» ايله «آكسانى» (Frn. accent - 1. فرن.) قارىشديرمامالى يىق. آكسانين آنلامى فرقلى تلفۇزلردير، حالبوكى، «لهجه» قراماتىك و ووكابولر فرقلرە كلمە - لۆغت دە شامىلدیر. مثلاً بيرىسى «آغ پول قارا گۆندە ايشە گلر» و باشقا بيرىسى «آغ آغچە قارا گۆندە ايشە گلر» دئسە؛ آيرى آيرى لهجەلردە دانىشديقلارينا حوكم وئرمەلىيىك، زيرا بورادا گرامر اختلافى بحث موضوعودو. بيرىسى «كىچىك اوشاق» او بيرى «كۆچۈك چۆجۈق» دئىرسە، گننە بورادا بير «لهجه» مسئلەسى وار. زيرا كلمە داغارجيغى دا، لهجەنى علاقەلندىرر. بئلهجە ايكي آدامين دانىشماغىندا فونولوگيا گرامر و كلمە داغارجيغىندا كىچىك فرقلىر طبعى ساييلير؛ هر كسين اؤزۈنە گۆرە دە شخسى «لهجه»سى وار. بونا دا «ايدىۈلكت» (تۆركىتە تۆركجەسىندە: بيرئىسل (فردى) دىل)^{۸۷} دئىرلر.

بىز گۆندەلىك حياتىمىزدا اوللا ايدىۈلكتلرلە قارشىلاشيريقي اؤنلارين تجريدىندن (Frn abstraction – undan)، لهجەلر، و لهجەلرين تجريدىندن دە «دىل» مفھومونا چاتاريقي.

دىلچىلىكدە ان چتين ايشلردن بيرىسى، ايشارە ائتىدىگىمىز كىمى، دىل ايله لهجە آراسىندا مشخّص بير حدود تعيين ائتمكدير. دىللرين سايىندا و تصنيفىندە، اىستر اىستەمز بو ايچىندن چىخماز (Labyrinth) دا، آزىب قالماغىن عذابىنى چكنلر چۆخ اولموشدور. «قارشىلىقلى آنلاشماق» بو بابدا هر قىفلى آسانلىقلا آچاجاق كىمى گلير. بير چۆخ حاللاردا دا ائلەدير دە. أمما طيلسىملى قىفيلار دا وار، اؤرلار دا «قارشىلىقلى آنلاشماق»لا ايشين ايچىندن چىخماق آسان دئىلدیر. بعضى دۇروملار دا، عين دىلين ايكي لهجەسىندە دانىشانلار بير - بيرلرينى ياخشى باشا دۆشمەيىرلر.

^{۸۷} - وار دار، پروفسور دوکتور برکئس و باشقالارى؛ «آچىقلامالى دىل بىلىم تريملىرى سۆزلۈگو»، ABC's ns استانبول ۱۹۸۸، ص ۴۹

كيتابىن وئردىگى تعريف بودور: «Bireysel دىل = (Fr. Idiolect, Alm. Idiolect, Ing. Idiolect) بير دىلين بير بيرىندە آلدىغى

نئجه كى اينگيلتره نين جنوبوندا اولانلار اكثر، ايسكاتلاند - ين بعضى ناحيه لرى، و ايرلاندانين شيماليينده كى لرله آسان - آسان ارتباط قورا بيلمه بيرلر آما آلاهدان بو اوچ قروپون بير تك يازى دىلى وار، اونونلا مسئله بوتونويله حل آنديلير.

زنجير كمه لهجه لر (اينگ. ديالكت كونيواوم) دئديكلرى حاديه ايشى چوخ چتينلشديرير؛ بعضا بير ديلين لهجه لرى، ايشله ديلديگى ساحه بويونجا ديشه - ديشه اوزايب گئدر، ائله كى، باشداكى لهجه يله دانیشانلار، لهجه لر زنجيرى نين سون حلقه سى ايله شيفاهى ارتباط قورماقدا چوخ چتين ليك چكرلر. بو دوروما ميثال آز دئييل: آلمانلارين، هلنديليرين، فيلاماندلارين ديللرينى بير لهجه لر زنجيرى بير بيرينه باغلي رسادا؛ شرقى ايسويچره ده (سوئيس ده) اوتوران بيريسى شرقى بلژيكده اوتورانين دئديگيندن باش چيخارا بيلمز. آروپادا اسكانديناويا زنجير كمه سى^{۸۸} و غربى رومانجا زنجير كمه سى (پورته كيز (پرتقال) دوزنگاهلارى نين لهجه لرى ايله اسپانيول، كاتالان، ايتاليان و فرانسيزجا دانیشانلارى بير بيرينه باغلاير)، شيمالى ايسلاويك (اسلواك، Czech، اوكرينا، لهستان روسلارى قايناشديران) زنجير كمه سى گؤستريه بيلر. آدى كئچن اولكه لرده بو لهجه لرين بعضى لرى استانداردلاشيب عمومى اولموشلار. معين حدودلار ايچينده لهجه لردين بيريسى نين آدى «هلندجه» اولموش و ديگرينه ده «آلمانجا» دئميشلر؛ يوخسا «هلندجه»، «آلمانجا» اولاييلديگى كيمي؛ اسپانيولجا» دا «پورته كيزجه»؛ «نوروژجه» ده «ايسونچجه» آدلانا بيليرديلر. ديللرين آدلارى نين داليندا لينگويستيك دئييل، اكثر، پوليترك و تاريخى سببلر ياتير. حدودلار مسئله سى آرايا گيررسه ديل بحثى علمى ليكدن چيخار و بيردن سياسى بحثه دؤنوشر^{۸۹}.

ديللر و اولكه لرين حدودو نادر حاللاردا عيني اولار. يوخسا سياسى و تاريخى مسئله لرى بير كنارا آتارساق (و بو تئورى دؤنياسيندا آنجاق دىلى اولچو توتارساق) مثلاً ايسكانديناويدا آنجاق ايكي اولكه گؤره جه ييك: بيرينجيسى قيطعه قيسىمى

^{۸۸} - Scandivanian continuum

^{۸۹} - كريستال، دؤگه، ص. ۲۵ - ۲۴.

(ایسوئجه، دانجا «دانیمارکانین استاندارد لهجهسی»، و استانداردلاشمیش نوروژجه دانیشانلار اولکەسی)؛ ایکینجیسی، آدالار قیسمی (Faeroese Icelandic ایسوئچلر، نوروژلر و دانیمارکالیلر آز چوخ بیر بیریلریله آنلاشا بیلرلر). اسکاندیناویادا ۵ دیل وار دئییلیر و کئچیلیر، طبعیدیر کی بوندا هئچ بیر علمی لینگویستیک اساس و اولچو یوخدور.

دۆنیامیز، حال - حاضیردا، سیاسی، تاریخی، دینی، ادبی، اثتیک و باشقا ملاحظه‌لرله، لینگویستیک باخیمیندان بابیل بورجونو چئوریلمکده‌دیر. بو دوروم هیندی - اوردو، بنگالی - آسامی، فلتمیش - دوتچ، صربیان - کرواتیان، - Xhosa Twi - Fante Zulu و سایر کیمی مؤختلیف دیلی خالقلاری قارشى - قارشى یا گتیریر. بو دیل قارقاشاسىنین آنجاق خاطره گلن اؤرنکلریدیر. داها قاریشیق میثال‌لاردان بیرسی چین - دیر. دانیشیق دیلی باخیمیندان چینده دانیشیلان نئچه یۆز لهجه ۸ قیسمه بۆلونور. بو ۸ نوعة دانیشانلار بیر بیرلرینی باشا دۆشه بیلمزله. بونلارین مشترک ارتباط واسیطه‌لری آنجاق تصویری آلفاب‌لریدیر. بۆتون بونلارلا رغماً هر کس تامام اولکەنین «چین» - جه دانیشدیغینا بیر حقیقت کیمی اینانمیش و دۆنیانی دا بونا ایناندیرمیشدیر.

چتین‌لیکلردن بیرى ده بیر دیلین (و اؤنو دانیشان اولوسون) مؤختلیف آدلارلا آدلانماسیدیر. مثلاً اؤزلرینین دویچ (Deutsch) دندیکلرینه آلمانجا، گرمان، تودنسکو (Tudesco) دئییلر وار. بعضاً ده عین دیل و سؤیدان اولان خلق هم‌شاخه‌لنمیش سؤیونون بیر قبيله‌سینه، هم ده دیلینه اؤفالیمیش (ing. Pulverised) تۆپلولوقلارینین آدلارینی وئرلر و بئله‌جه دۆنیادا، بۆیوک بیر تک دیل، (دیشاری‌دان گۆرونوشو ایله) اؤنلارجا دیل / لهجه، هابئله بیر تک اولوس دا مؤختلیف آدلارلا «خیردا خیردا» اینسان قروپلاری کیمی آیری آیری آدلارلا کیتابلارلا کئچر.

دۆنیادا نئچه دیل وار اولدوغونو، آز دا اولسا دۆزگون شکیلده بیلیمک اۆچون، آن باشدا، مؤختلیف علت‌لره گۆره «خیردالانمیش»، جۆر به جۆر آدلار آلتیندا، بیر نئچه

دیل کیمی گۆرسه نن، رنگارنگ پالتارلار گیین و اصلینده تک بیر دیل اۆلنلاری؛ او بیر طرفدن ده، چینجه کیمی، مۇزاییک کیمی، و بیر رنگ آلتیندا بیر و بۆتون گۆرسه نن دیللیرى تانیماق و بو معلوماتا دایاناراق یکون وورماق ضرورى دیر.

۱. ۷. ۱. بیر مقایسه: عربجه - تۆرکجه

اوزاغا گئتمه یه لزوم یۆخ؛ عربجه دانیشانلاری اۆلچدوکلری اۆلچو ایله می (کیتابلاردا اکثر، شیمال آفریقا، اورتا شرق، عرب یاریم آداسیندا ۱۵۰ - ۱۲۰ میلیون بو دیلی دانیشان وار، یازارلار^{۹۰})؛ یا دا تۆرکجه دانیشانلاری حسابلا دیقلاری اۆلچو ایله می؟ «بیر آز اوّل ایشاره ائتدیگیمیز کیتابلار تۆرکجه حاقیندا بئله یازیرلار: تۆرکیه، بولغارستان و چئوره منطقه لرده ۴۵ - ۲۷ میلیون بو دیلده دانیشار^{۹۱}» نیه؟ چۆنکو همین ائرده عربجه بیر بۆتون کیمی حسابلانیدیر؛ تۆرکجه یه گلینجه بو آد محض و آنجاق آنادۆلو و اطرافینداکی خالقارلار اۆچون نظره آلینب و قارشیمیزا دا بئله بیر تابلو چیخاریلمیش دیر. ۴۵ - ۲۷ میلیون؛ داش چاتلاسا ۵۰ میلیون!... ایندی قیریلیمیش و داغیلیمیش وازامیزین^{۹۲} پارچا تیکه لرینی، (عین اثرین جدولیندن ایرکییه رک) بیرر- بیرر اختاریب تاپماغا (و ممکۆنسه تۆپلاماغا) چالیشاق: آلتای، آذری، باشکیر، چوواش، قاقاواز، قاراچای، قارا قالپاق، قازاخ، خاقاس، قیرقیز، قومیق، نوغال، شور، تاتار، تورکیش (تۆرکیه تۆرکجه سی)، تۆرکمن، تووینیان (تووا)، اویقهور (اویغور)، اۆزبک، یاکوت... عرب و بنزری دیللیرى اۆلچن «معيار ايله، بونلارین هامیسی «تۆپتان» تۆرکجه دیر.

بلکه بو تضادی گۆز اۆنلرینه آچیق و آیدین سَرمک فایدالی اۆلار؛ و بنزریلیکلره رغمتا قویولان فرق اوچورومونون قۇرخولو درینلیگی داها یاخشی آنلاشیلا بیلر.

عربجه نین آیریلیغی لهجه لرین ان مهم لری بونلاردیر:

۱- مصر عربجه سی: آشاغی مصر، قاهره،

۲- سودان عربجه سی: یوخاری مصر،

^{۹۰} - عین صفحه، ۴۳۶.

^{۹۱} عیناً. ص. ۴۴۴.

^{۹۲} - ایچینه میوه، شیرینی، چیچک قۇیماغا گۆزل، بزکلی قاب

۳- مغرب عربجه سی: تونس، عربجه سی مَراکش،

۴- لیوان (لبنان) عربجه سی: سوریه، لبنان،

۵- عراق عربجه سی،

۶- عربستان یاریم آداسی عربجه سی.

عرب لرده ایسلام سایه سینده یازی دیلی بیردیر. بو حادثه عرب دیلینی مثلاً ۲۰
آیری دیل اولماقدان قورتاریب دیر.

لهجه لرین بیر - بیریندن اوزاق یاخینلیغی فرقلی دیر، بو فرقین اؤستونده بیرده یازی
دیلی ایله دانیشما دیللری نین آیریلیقلاری واردیر. هر اؤخوموش عرب بو فرق لری
بیلمه لی و اؤیرنمه لیدیر؛ عرب دیلی نین استقراری و دیل بیرلیگی بونا باغلی دیر.
ایسلام دا بونو، بیر نوع قارانتی ائدیر. کیتابلارین، قزئت لرین، خولاصه یازی دیلینه،
عموماً «کلاسیک عربجه» دئییلیر. مسئله نین ایضاحی اؤچون دانیشیق دیلی ایله،
کلاسیک عربجه نی، فؤنولوژی (اینگ - فؤنولوگی)، قرامر و کلمه احتیاطی باخیمیندان
قیساجا مقایسه ائتمه گی فایدالی گؤروروک:

کلاسیک عرب الفباسیندا کی بعضی حرف لرین تلفوظو هامی لهجه لرده عینی دئییل دیر.
مثلاً همزه (ء) (کلمه نین باشیندا اولماسا) تلفظ ائدیلمه دن اؤستوندن کئچیلیر، مثلاً
کلاسیک مسؤل ساده جه مسؤل تلفظ ائدیلیر. قرعه ده قرا اولموشدور «طها» (طهای -
ای مثلث)، «طا» یا دا «سین» اولموشدور؛ مثلاً ایندی مثلاً یا دا مَتَن دیر، «C» مصر
عربجه سینده «Ġ» یا «Q» - دیر: اونلار «Cərdəl - ə» (جَرَدَل) - ه «قَرَدَل» (دولچا،
سَطیل)، دئییرلر. عراق و عربستان یاریم آداسیندان مائدا، «طحال» = «Thal» حرفی نین
سَسی، ساده جه، یا «D» = «د» - دیر یا دا «Z» = «ذ» - ه «قَرَدَل» (دولچا،
هاذا) و «کذالیک» ائشیدیلر. «طاد» = «Thad»، عربجه ه خاص قانون قایدالی دئییل دیر.
«قاف - ق»، آشاغی مصر و سوریه، لبنان، اسرائیل شهرلرینده «همزه (ء)» کیمی تلفظ
ائدیلیر؛ «قال» بورالاردا «آل» اولور. صانت لرده ایسه اختلاف لار اولچویه گلمز. بعضی
یئرلرده «حسین»، «حسین»ین «موبارک»، «مبارک» «کبیر = Kəbir» «Kbir» (کبیر)،

«شىنى»، «شى» و «كىف»، «كىف» (Kif) اۇلا بىلر. فعل لردە دە دىئيشىك ليكلر چۇخدور، مىثال: «يكتوبو» (او يازير)، يثرينه «يىكتوب»، «يىكتيب»، «يىكتيب» دە ائشيدە بىلر سىنىز. «كبوره» (او بۇيۇدۇ) يە سادەجە «كىبىر» دىنلر چۇخ.

گرامر باخىمىندان بىر يانندان لهجەلر بىر بىرى ايله اختلافى، او بىر يانندان لهجەلرلە عموم ادبى يازى دىلى نىن توتمازلىقلارى دقتى چكر. آن باشقا آغيز بىرلىگى ايله لهجەلر، فعللر سون صائت لر يندن عاداتا، واز كئچمىشلر. «توين» دە ايشلكلىكدن عملا دۆشوب، آنجاق «ادات» - دا قولغا دىير؛ «حالن» (بىردن = درحال)، «احياناً» (بعضى زامانلار)، و «تقريباً» (آز - چۇخ)، كىمى كلمەلر دە دىرەشيب قالدېغى كىمى.

مصر - دە كلاسىك دىلن قالىتى سى كىمى «كُتَب = Kəṭab گواب (جواب)» دىيل، دۆزگون بىچىمدە «كُتبه گواب» دىيىلر. اشاره ضميرلى (اينگ - تى دئمۇنستراتيو پرونون) (ing. The demonstrative pronoun) بايىندا، مثلاً، «بو كىتاب» - ا، مصر و سودان - دا «ايل - كىتاب - دا»، سوريه، عراق و لبنان - دا ايسه «خل - كىتاب» يا دا «حال - كىتاب» دىيىلر. دانىشما دىلى تصرف، تشنه و باشقا خوصوصلاردا چۇخ سادەلشمىشىدېر؛ بو سادەلشمە لهجەلرە گۆرە آيرى آيرى يۇللاردان آلدە ائدىلر؛ مثلاً بىر يثردە «يىكتوبون» (اۇنلار يازىرلار)، يثرىنى «يىكتوبو» - يا وثرىنجه، عراق و عربستان باشقالارىنى بو يۇندە ايزلەمەيىر. مصر و لبنان - دا مضارع لرە /ب/ آرتىلر، اۇرالاردا «او گئدير» = «بئنىشى» و «مَن بىليرم» = «باريف» اۇلور. گلهجك زامانلاردان، «سوف يىمىشى» سوريه و لبنان - دا «راه»، «يىمىشى يە» چئورلىر. «كىتابىم» قارشى سىندا، مصر - دە «الكتاب بتايى»، مغرب - دە «متايى»، سوريه - دە: «تابا يى»، عراق - دا: «حاقى»، يا دا «مالى» دىيىلر. «نقى» - ي گۆسترن «لا» اكثر يثرلردە «ا»، «آ» اۇلور. مصر و لبنان - دا «دىيل» سۆزۆ «موش». عراق - دا «مو»، سوريه نىن بعضى قىسملرىندە ايسه «ما او = mau» دىر. مصر و لبنان - دا منفى فعلە /ش/ علاوه ائدىلر، بئلهجە «من اؤنو گۆرمديم» دانىشيقدا «ما شؤفتوش» اۇلور، «شاف»، دانىشما دىلىندە گۆرمك دئمكدىر). «نعم» = بلى، سۆزو ايندىلر آز ائشىدىلر، اؤنون يثرىنه «إه» «eh» دىيىلر؛ مصر و لبنان -

دا («aiwa» = آ ا وا) داها ایشلکدیر. یوخاریدا آنجاق بیر نئچه اؤرنکینی گؤسترديگیمیز معظم فرقلر بو قدرله دریندن آنلاشیلماز، ماراقلیلار داها کاپساملی (= شموللو، گئیش محتوالی) منبعله باش وورمالیدیرلار. دالغالی بیر تاریخ جریانیندا چئشیدلی اولوسلارلا آز - چوخ داواملی مناسیبتلرین نتیجه سینده، عرب سؤز خزینه سی، اؤچ یۆلدان دئییشیکلیکلره اوغرامیشدیر:

۱- آلیتی کلمه لر (ing. Loan words).

۲- کلاسیک کلمه لرین پوزولوب، دئییشیلمه سی.

۳- کلاسیک مترادفلر (ing. Classical synonyms) - دن سئچمه یۆلو ایله؛ بیر آز

دا آنلام دئییشدیرمک (ing. Catachresis) ایله بیر سؤزه یئنی معنالار یۆکلمک.

عربجه ده قدیمدن بری، آلیتی سؤزلر چۆخدور. زامانیمیزدا دا یئنی مفهوملار، ایجادلار، و تکنولوژی ایله بیرگه گلن ترمینلر بو قروبو اولدوقجا شیشیریبدیر. مصر آکادمیسی کیمی مۆختلیف علمی قورولوشلار دۆزگون عربجه کلمه لر تکلیف ائتمکله یابانجی سؤزلرین قاباغینی آلق ایسته میشدیر. لاکین کۆچهلرده، ایش یئرلرینده یاد و غریب کلمه لر گئنه حاکیمیتلرینی قوروموشلار. اوتو، اوتومیل، آرابا (آرابا)، سیاره (مصر - ده) هامیسی کئچرلیدیر. «تلفون» - ا هاتیف و بنزری سؤزلر ضیالیلارغا ترجیح ائدیلسه ده، گئنه آغیزلاردا اسکی آوروپالی سؤزلردن تحریف ائدیلمیش کلمه لر گزمکده دیر.

اۆسته ایشاره ائدیگیمیز کیمی عربجه ده «آلیتی» کلمه لر بیر آرایا تۆپلانیرسا قۇجامان (حجملی) بیر کیتاب اولور. بونلارین تۆرکجه دن^{۹۳} و فارسجادان گتیریلیشلی تزه ایش دئییلدیر. بی، پاشا، باش - (باش مۇفتیش، باش کاتب، باش مهندس کیمی کلمه لرده) دوغرو (دۆپه - دۆز، دؤغرو آنلامیندا) بو اسکی قروپدان دیر... عربلر آلیتی کلمه لری جمع سؤیلرکن «جمعی مکسر» نوؤؤنده استفاده ائدرلر: بئله جه تاکس یا تاکسی جمع صورتینده: Twaks / twakis اولور: یا دا فیلم - ی جمع دئمک ایستیرلرسه افلام

دئيرلر. آلىتتى كلمه عربلىشىنجه ده شكىل دئىشىدىر: فرانسىز «واپور»، مصر و سودان - دا واپور / بابور اولاراق بخار گمىسى اولور.

كلاسيك كلمه لرى پوزاراق چوخ يىنى ليك وجوده گلميش. مىثال «ذای» آنلامى عربجه «مِثْل» و «ك» - دير، كلاسيك «ذی» يعنى حال و داورانىش - دان اويدورولموشدور. باطال، يامان دئمكدیر، بَطْلَه - دن گلیر، آنلامى، فايداسىز و فاسيد اولماقدیر. «سفر خرجى» نه ايندى بَدَل سَفَرِيه دئيرلر، بَدَل، دَيشمك، دئمكدیر.

كلاسيك عربجه سىنؤنيملريندن سئچهرك يىنى كلمه لره گلىنجه؛ مثلاً دَوَه اوچون دئيلن بَعير - ه دِقَت ائدك: بعضاً جَمَل كلمه سى، زامانىمىزدا هئچ يادلارينا بئله دؤشمز، مَلَّاس (پالتارلار)، يثرينه حودوم دئيرلر. كلاسيك تَهَبه عَوْضينه بعضاً راه و بعضاً ده مَشا ائشيدمكدە ييىك.

بو چئشيدليليك و بوللوغا قارشى، عربجه نى راحت اويرنمەگين آن قيسا يولو بير لهجه نى توتوب و باشدا اونو ياخشى اويرنمكدیر، سونرا او بير لهجه لردن ده مقايسه يولو ايله باش چيخارماق چوخ چتين بير ايش دئيلدير.

بیز بورادا عرب دىلى نين مۆختليف لهجه لرى ايله عمومى عرب يازى دىلى نين فرقلىنه اؤتري و قيسا باخيشلا بحثى، آنجاق قالين جيزگى لرى ايله نقل ائتميش اولدوق. عرب ديللىرى نين يا لهجه لرى نين بير بيرلى ايله مسئله و اختلافلارى بو اختصارلا ايضاح ائديله بيلمز. عرب لهجه لرى نين آرالارينداكى اوچورومو بير آز ياخيندان گؤرمك و تخمين ائتمك اوچون هاى وود و ناهماد - ين (Haywood Nahmad) ده ايشاره ائتديگى كيمى، لهجه لرى تدقيق ائدن كيتابلارى صحيفه له مك كافي دير. بو ايش اوچون مثلاً بئله بير سياهى، بير فيكىر وئره بيلينر.

مصر لهجه سى اوچون:

W.H.T. Gairdner : Egyptian colloquial Arabic, cario, 1944

T.F.Mitchell: An introduction to Egyptian colloquial Arabic, oxford.

1959.

عراق لهجه سى اوچون:

oxford. 1956. ,Van Ess: Thesproken Arabic of Iraq

Havard U. P. 1964. Haim Blanc: communal Dialects in Baghdad

سوریه، لبنان، فیلیسٹین لهجه لری اوچون

Filistin ləhcələri üçün: İvan Suriyyə

Beirut 1937/ 38 R. Nakhla: Grammaire du Dialecte Libano – Syrien

G.R.Driver: A grammar of the Colloquial Arabic of syria and

1925 Probsthain & Co. London (printed in vienna)

1934 Paris A. Barthelemy: Dictionnaire Arabe – Français (5fascicules)
_ 1954

1961. Beirut Rice & said: Eastern Arabic

1953. Cantineau and Helbaoui: Arabe oriental (parler de Damas) Paris

M. Piamenta: Tenses, Aspects, Moods in the Arabic Dialct of jerusalem,
Jerusalem 1964.

خزره مؤوت لهجه سی:

R. B. Serjeant: Prose and Poetry from Hadramawt, London, 1951

سودان لهجه سی:

Second Edition oxford J. S. Trmingham: Sudan Colloquial Arabic

1946.

مغرب لهجه سی:

Gaudefroy – Demombynes & Mercier: Manuel d'Arabe Marocain

1925. Paris

Louis brunot: Introduction al'Arabe Marocain, Paris 1950.

تونس لهجه سی:

1956. J. Jourdain: Cours Pratique d'Arabe dialect Tunis, 7. edition

نیجریه و چار لهجه لری:

G. J. Lethem, Colloquial Arabic, Nigera & Lake chad, London, 1920.

یوخاریدا «موزائیک دیل» دئییه آدلاندیردیغیمیز دیل لرین دورومو آز - چوخ عربجه یه

بئزدیگیندن، بو دیل حاقیندا بیر آز ایضاحاتی فایدالی گؤردوک. سیکه نین او بیر

طرفينده بىر دىلين پارچالانېب دۇنيانين بىر چۇخ يىرلرينده جۇر - به جۇر آدلار آلتيندا و «لهجهلر» شكلىنده قارشىمىزا چىخماغىندىر. تۆركجه بو نۇوعون بارىز بىر اۇرنگى سايىلا بىلر؛ مىنلرجه ايل ياشامىش بىر دىلين آدى، آنجاق مىلاددان ۸ عصر سۇنرا قلمه آلتىمىشسا دا؛ ايندى ده يۇز اللى مىليونو آشقين اۇ دىلده دانىشانلار، دىللرى نين آدىنى دۇرلو سببلره آغىزلارينا آلا بىلمىرلر. دۇنيايا سرگى له نىن گويا طرفسىز اىستاتىستىكلرده ده تۆرك - دىللى نۇفوس دئىركن، محض تۆركيه ده اۇتورانلار گۇزه آلتىنر و (تۆركيه تۆركلرى نين تعبىرى ايله «mostraliq» كىمى) دۇنيادا نۇفوس باخىمىندان چۇخ دانىشيلان دىللرين آراسيندا تۆركلرين، آنجاق، اوچده بىرىنى قيد ائدرک، (اكثر اىستاتىكلرده اولدوغو كىمى) ۱۰۰ مىليونون آلتيندا، يعنى «احتمالى مومكن» (= ing. Negligibl) رَقْم گۇستىريلمه به چاليشيلير!

گۇره سن متعدد چين، يا دا مۇختليف عرب لهجهلرى ايله «دىل» دئىلمه ين تۆرك لهجهلرى نين نه فرقى وار كى اۇنلارين، (بوتون اختلافلارينا رغماً) باشلارينا «چين» يا «غرب» چترى توتولوركن، تۆركلر ايسه بئله بىر كىملىك نىشانه سىندن (آشيلانمىش دۇرلو پارانۇيد و فۇبىلر (قورخولار) و ياساقلاردان اۆركرك) محروم قالير و ۲۰ - دن آرتىق آدلار چاغرىلير؟ تك عموم تۆركجه ادبى - يازى دىلى بىر يانا، اۇغوز ائولادلارى نين، غرب تۆركجه دانىشانلارى بئله (يارادىلماسى چۇخ دا چتين اولمايان مشترك يازىلى و سۇزلو ارتباط واسيطه لرینه رغماً؛ دۇنيانين بو فئرتىنالى قارقاشاسيندا، بىر - بىرىندن كۆس اۇتوروب، بىرى بىرىنى يادىرقايب و آرالاريندا دۆزگون مَدَنى (كۆلتورل) مناسييت قورا - بىلمىرلر. آچىق سۇيلرسك: مشترك قازئت، كىتاب و ساير ارتباط واسيطه لریندن فايدالانما ايمكانلارى يوخ... حَتَّى بو گۇنه قَدَر مشترك آلفابه، مُناقىشه سىنى بئله بىر يثره چاتدىرا بىلمه مىشلر. هله ده «آيتىرب، بويورانلارین» چالدىقلارى هاوا ايله اوينيان، اوينيانا... ايندى، سىز سۇيله ين «تۆركجه دىلى» مى يا دا «تۆركجه دىللرى» مى دئمه لى يىك؟ هله مین - ايلليگىمىزین قارىشيق سۇنلاريندا، بو سۇزلرين كاغىذ اۆزرينه گله بىلمه سینه مین شۆكورا!

۲. قبیله‌لر - بیرلشمه‌لری (کۆنفدارسیونلار) ایلک کۆچلر و آختینلار

۱. ۲. قبیله‌لر - بیرلشمه‌لری

بیر یازیچی^{۹۴} تۆرکلرین آختینلارینی قیساجا، بئله آنلاتمیشدیر: «تۆرک دیللی ائللرین آذربایجانا مهاجرتی، تۆرک دیللی ساقلارین آختینی ایله میلاددان ۸۰۰ یوز - ایل اوئله تصادف ائدیر. دئمک ائتمنئید / آهمنئید (هئخامینشی = آخائمنئید) - لردن ۲۰۰ ایل قاباق. م. او. ۴ - نجو (M Ö. IV - CÜ) و ۵ - نجی یۆز - ایلیکلرده، هونلار دا بونلارلا علاوه اولدولار. سونرا بولغار تۆرکلری، خزرلر، آغاچئریلر و سابیرلرده آذربایجاندا یئرلشدیلر و تۆرک کۆتله‌سینی اوردادا داها سیخلاشدیردیلار... تۆرک - دیللی سابیرلر، قباد - لا ووروشدولار و ۵۱۵ - ده ارمنستانی، قارا دنیزین غربینی و بو گۆنکی قونیه‌نی آلدیلار... مئدیا / مئد / ماد تاریخی یازان دیاکونوف مئدیالیتلارین ۷ قبیله‌سیندن ۴ قبیله تۆرک - دیللی ایمیش. بعضی احتماللارلا گۆره شومرلرین ده تۆرک - دیللی اولدوقلارینی حسابا قاتارساق، دئمک چوخ اوللردن اورتا آسیادان (غرب تۆرکیستاندان) تۆرکلر ایرانا، خوصوصاً آذربایجان، زنجان، همدان و سایره‌یه گلیب چاتمیشلار».

ایرانلی تاریخی، مشیرالدوله پیرنیا دئمیشدیر: ایلاملارین (= ائلاملارین) و شومرلرین دیللی تورانی - آلتای یاخود اورال - آلتای دیللرینه یاخیندیر... موغوللار، تاتارلار، تۆرکلر، تونقوزلار و فینلر، اورال - آلتایلیلارین شاخه‌لریندیرلر.^{۹۵}

۲. ۲. ایلک بویوک کۆچلر

«ایلی چایی»نین وادی‌سینده بولونان، و پروتو - تۆرک اولدوقلاری قطعی اولان ووسونلار یئرلرینی، (بلکه ده ایلک‌چاغ^{۹۶} یازیچیلارینین بحث ائتدیگی تۇخارلار

^{۹۴} - قوشچی، غلامرضا غلامی «زبان ترکی و ترک‌زبانان ایرانی» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۴، نومره ۳ - ۹۱، ص. ۷۰.

^{۹۵} - پیرنیا، مشیرالدوله؛ «تاریخ ایران قدیم» ص ۲۱ و ۲۵ (ت - پیرهاشمی‌نین وارلیق (تهران، ۱۹۸۵، نومره ۷۴ - ۷۳ ص ۶۱) درگی‌سینده

یازدیغی حاشیه‌سی،

^{۹۶} - چاق و چاغ هر ایکسی‌ده = وقت و زامان دئمکدیر.

اۋلان) (lärə, Yüe - ɟɪ) (يۈنچى لره) بوراخمادىلار. بىلەنچە، اۋنلاردا فرغانا ناحىەسىنى و سۇغدىيانى اشاراق بالىترىانە يە يىتىشىدىلار و اۋرادا بۈيۈك اسكندرىن سۇن مىرائچىسى اۋلان يونان قراللىغىنى يىتىدىلار. بو بىلدىگىمىز قەدرى ايلە تارىخىدە بىر خالقنى گۇردۆيۈموز ايلك بۈيۈك كۈچ خەركى دىر؛ و داها سۇنراكى زامانلار بۈيۈنجا گۇرەجگىمىز كۈچلرىن كىنىشلىگىنى داها ياخشى اۋلچىك اۋلار. بۈيۈك كۈچلرىن تامامىلە سىنارىيۇسو ائەلە بودور. هيۈنگ - نولار اۋنلارى قۇوالادىلار، ايلى چايى بۈيۈنداكى ووسونلار بۈيۈن اگدىردىلار و روس تۈركىستانىنا يىتىشىدىلار: بودور، اۋرادا دا بۈيۈك يىر دگىشىدىرمە حادىئەسى!^{۹۷}

دئىك كى تۈركلرىن اۋ زامانا قەدر (م. اۋ. ۳ - يۈز ايل)، شىمالدا اۋلان آتالارى، ايلكىن ياواش - ياواش، سۇنرا بىردىن اۋرمانلاردان ائەرك، مىلاددان سۇنرا ۱ - نچى يۈز ايل حدودلارنىدا تىنشان داغلارنىن شىمالىنا و بالخاش گۈلو بۇزقىرلارنى يىتىشىدىلار.

يىنى گلنلر، هىند - آوروپالىلار اۋنلرىندىن قۇودولار؛ بعضىلرى اۋنلار قارىشىدىلار بىلەنچە قىزقىزلار دا بۈيۈك بىر احتماللا... تۈرك خالقلىرى آراسىنا بعضى هىند - آوروپالىلار و بعضى مۇنقۇلۇيدلر گىرمىش اۋلدو.

اۋرمانلاردان بۇزقىرا دۇغرو كۈچ پىرۇتو - تۈركلرىن تارىخلىرىنىن ان مۇھىم انقلابلارىندىن بىرى اۋلدو: اۋوچو و تۇپلايىجى مەنىتىندىن، حيوانچىلىق مەنىتىنە؛ رىن آھوسو كۈلتۈرىندىن آت كۈلتۈرىنە كىچىدىلر. آلتايلىرىداكى پازىرىق قازمالارى (مىلاددان اۋنچە ۲ - ۵ - نچى يۈز ايللر)، مزارلارنى بۇزلاشماق نىجەسىندە، چۇخ ياخشى دورومدا قالمىش و سۇن درجە تىز پۇزولان شىلر و اينسان وجودلارى چىخارىلمىشىدىر. بو اينسان ووجودلارى اۋزرىندە اينجەكمەلر، بعضىلرىندە پىۈرە كىمى خستەلىكلر بولۇندوغونو گۇستردى. آيرىجا بعضى ماسكالى اينسانلار و رن آھوسونا

بَنَزْدِیلمیش آتارلار چیخاریلدی کی، هونلار دا ایتیپ گئتمیش بیر دَونیانین نیشانلاری دیر...

بیر نچه مین ایلدیر، چین لیلرین هؤاؤلار آدینی وئردیکلری و گؤرونوشده سیرلّی سبب، آمما اصلینده آرتان ساختا و بوزلاشما، آشیری نفوس آرتیشی، قَحَطلیک، خسته لیک سالقینی اولماسی گرکن بعضی عَلت لرله بو اینسان کۆتله لری،^{۹۸} بیخماق بئزیکمک بیلیمدهن، داواملی اولاراق یئر دیشیدیردیلر، بعضا بیردن اورتایا چیخدیلار، بعضا ده بیردن یوخ اولوب گئتدیلر، بعضا تۇپلاشیب، بعضا داغیلدیلار. چین شهرلرینه، ایران حدودلارینا هجوم اتیدیلر؛ سؤنرا دا قاچدیلار و آردلاریندا، کیمسه ییتیشمنه دی؛ آردلاریندان اوراداکی وارلیقلاری نین بلیرتسی (بللنمه و علامتی) اولاراق آنجاق مزارلاری نین چوخ سایداکی تۇرپاق ییغینلارینی بوراخدیلار. ائشسیر بیرر مینیجی ایدیلر، آتارلاری دَونیانین آن یاخشی آتارلارینداندی و اونلاری آت اؤستونده گؤرنلره آت اؤستونده دؤغموش و سؤنرا دا سانکی بیر داها هئچ ائتمه میش حیسنی وئیردیلر. آتدان گؤچ چکمنی، آتا مینمهنی ایلک اولاراق اونلار اوگرنیشلردیر. یهری و اؤزنگینی ایجاد ائتمیش اولانلار دا اونلاردیر. اؤستا بیرر (تایسیز و باجاریقلی) اوخجودولار و آن یاخشی اوخلار اونلارینکی ایدی. بلله جه آت اؤستونده و سیلاحلی؛ سؤروب گئتدیلر و مغلوب اولماز گؤروندولر؛ گرچکدن ده تقریباً ایکی مین ایل بویونجا، مغلوب اولماز اولدولار.^{۹۹}

۱. ۲. ۲. ایلک کؤچلر

قاشقارلی محمودون اثری نین «قاز» ماده سینده، بو معلومات بحثیمیز باخیمیندان دیقته دیر:

«قاز» افراسیابین قیزی نین آدی، قزوين شهرینی بو قورموشدور. اصلی «قاز اوینی» دیر، چونکی افراسیابین قیزی اؤرادا اوتورار اؤرادا اوینارمیش. تۆرکلردن بیر

^{۹۸} - بعضی یترده بو اینسان کۆتله لری یئرینه (بو باربارلار) کلمیش.

^{۹۹} - عینه، ص ۲۴

قىسىمى، تۆرك اۆلكەسى حدودونو قزویندن حسابلارلار. «قم» شەھرى دە سرحد سايىلىر؛ چۆنكى «قم» كەلمەسى تۆركجەدیر. افراسیابین قیزی بورادا اۆولانارمیش. بیر قىسىملرى دە تۆرك حدودونون مرو شاهى جان - دان باشلادیغىنى سۆیلرلر. چۆنكى قیز - ين آتاسى اۆلان «تۇنقا آلپ آر» افراسیاب دئمكىدیر؛ مرو - ى تىكن آدمدیر. افراسیاب بورایى، «تەمورث» طرفیندن شەھرىن ایچ قالاسى تىكىلدىكدن ۳۰۰ ایل سۇنرا قورموشدور. بیر قىسىملرى دە بۆتون ماورالنهرین (چای اۆتەسىنن) هر طرفینى تۆرك اۆلكەسى سايىدىلار. بو «يشن - كند» - دن باشلار. «يشن - كند» ين بیر آدى دا «دیزروئین» - دیر؛ ساریلیغى اۆزوندن «باقیر - پاخیرقالا/ مىس قالا» دئییلر. بورا «بوخارا» - یا یاخیندیر. افراسیاب - ين قیزی اۆلان قاز - ين آرى «سیاوش»، بوردا اۆلدورولموشدور. اۇدا ستایش اندنلر (آتشپرستلر) هر ایل بیر گۆن بورایا گلرلر، سیاوشون اۆلدویو یۆرەلدە آغلارلار، قوربانلار كسّرلر؛ قوربان قانینى قېرىن اۆزرىنە تۆكلر. عادتلرى بودور. بو منظرەنن شاهدی بۆتون ماورالنهر - دن، يشن كند - دن، شرقە قَدَر تۆرك اۆلكەسىدیر. «سمرقند»ە «سَمیز كند» دئییلر. «شاش» شەرىنە «تاشكند» دئییلدىكى كىمى، «اۆز كند» «تۆكند» آدلارى دا واردیر. بو شەھرلرین هامىسىنن آدى تۆركجە اۆلان «كند» ایلە دۆزلمیشدیر. بو شەھرلى تۆركلر تىكەرەك آدلارینى اۆزلىرى قۇيموشلار. بو آدلار اۆلدوغو كىمى ایندى یە قَدَر گلمیشلر. بو یثرلرە فارسلا چۇخالدىقدان سۇنرا عجم شەھرلى كىمى اولوب. بو گۆن تۆرك اۆلكەسىنن حدودو آبىسقون دَنىزى (خَزَر دَنىزى) ایلە چئوریللى اۆلاراق روم دیارىندان و اۆزكند - دن چین - ە قَدَر اوزانیر.^{۱۰۰}

۲. ۳. ایزلر

۱. ۳. ۲. كىتیبەلر (يازیتلار)

۱۸ و ۱۹ - نچو عصرلرە قَدَر اۇرخون حرفلى يازىلارى و آبیدهلر علم عالمىنن مجهولو اولاراق قالامیشدى. اۇنجه قىرقىزلارلا عاید مزار داشلارىندان عبارت و تك -

^{۱۰۰} - كاشقارلى ماحمود؛ ترجمه، بسم آتالای، تۆرك دىلى قورومو نشر، آنکارا، ۱۹۹۲ جیلد: ۳ صحیفه. ۱۵۰ - ۱۴۹.

تک کلمه لرله اسملری احتوا ائدن یئنی سنی کیتابه لری تاپیلیمیشدیر. ایلک دفعه بوتانیست مئسرشمیدت (botanist Messerschmidt) ۱۷۲۱ - نجی ایلینده یئنی سنی وادیسینده بو یازی ایله یازیلی بیر داشی تثبیت ائتمیشدیر. فقط اورخون حرفلی کیتابه لرین یولونو آچان و بو خوصوصدا علم عالمی نین دیقئینی چکن استرالئنبورگ اولموشدور. ۱۷۰۹ - دا پوئلئووا محاریبه سینده اسیر دوشن بو ایسوئچلی (سوئدلی) ضابطی روسلار سییره سورگون ائتمیشدیلر. سورگونده ۱۳ ایل قالان، مئسرائشمیده کؤمک ائدن و آزادجا گزیب دولانديغی یئرلرده تحقیقات ائدن استرالئنبورگین ۱۷۲۲ - ده آختاریشلاری نین نتیجه سینى و بو آرادا اثرینده مجهول یئنی سنی کیتابه لریندن ده بحث ائدرک بعضی لرینی نشر ائتمیشدیر. بو نشریه (= یایین) در حال علم عالمی نین دیقئینی چکمیش و اورخون آیده لریندن بیر ایکی عصر اونجه سینه عاید اولان یئنی سنی کیتابه لری آرخا آرخایا تاپیلماغا باشلامیشدیر. نهایت، ۱۸۸۹ - دا روس عالمی یاردینت سئو، سونرادان کؤل تیگین و بیلگه قاغان آیده لری اولدوغو آنلاشیلان اورخون کیتابه لرینی تاپیب، بونون اوزرینه ۱۸۹۰ تاریخینده هیکلین باشچی لیغیندا بیر فین، ۱۸۹۱ - ده ده رادلوف - ون باشچی لیغیندا بیر روس هیأتی محلینه گؤندر یلمیشدیر. هر ایکی سفر هیأتی ده آیده لری یاخیندان تدقیق ائتمیش و فتوگرافلارینی آلاق دؤنموشدور. فین هیأتی گتیردیگی مکمل فتوگرافلاری اوروپا علم مرکز لرینه داغیتیمیش، او بیر یاندا هم فین هیأتی، هم ده رادلوف، گتیردیکلری ملزمنین فتوگرافلارینی بؤیوک آطلاسار حالیندا نشر ائتمیشلر. بو آطلاسار یایینلاری ایله آیده لرین اوخونماسی ایشلری سرعت آلمیش و داها باشقا یازیلاری دا اوخوموش اولان دانیمارکالی بؤیوک عالیم تومسئن، قیسا بیر زامان سونرا، ۱۸۹۳ - ده اورخون یازیسینی آچیق لیغا چیخارماغا موقق اولموشدور. اونجه، آیده لرده چوخ کئچن کلمه لری سئچن تومسئن، سونرا بوتون آیده لری اوخوموش و بئله جه تورک لرین ابدی مینت دارلیغینا مظهر اولموشدور.^{۱۱}

بىر آز اول ايشاره ائيدىلن يىنى سنى كىتابه لرى مزار داشلار يىندان عبارت دىر. بونلار، مىلادىدان سونرا ۵ - ۶ - نجى عصر لره عايد دىر. بو كىتبه لر يىنى سنى چاى قىراغىندا آباقان و سايان ولايت لرىنده ياشايان قىرقىز، اوغوز و تورگىش تورك لرى نىكى دىر. بورادا بو گونه قَدَر ۵۱ توركجه كىتبه تاپىلمىشىدۇر. يازىلار اكثراً ۱۰ - ۵ سطرلىك، ساده دىلله يازىلىدۇر. يازىلار ۱۵۹ تصوير - علامت - دن تشكول اتمىشىدۇر؛ و اولولرىن قىسا ترجمه حاللاريدۇر. يازىلار اورخون يازىلارينا گوره اوخوناقلى اولمايان و آز اولغوندور. بونلار اىلك تاپىلمىش تورك آبيده لرى دىر. كاشىغلرى، اسير عسكر بىر ايسونچلى (سوندىلى) استرالنبرگ، و بىر آلمانىالى (گىرمن) دوكتور Messerschmidt ايدىلر.^{۱۰۲}

۴. ۲. مجهول لار و تخمىنلر

قارائىلىقلار يىن آرخاسىندا، بوتون حادىثه لر، اونودولموش و آنجاق قىرئىتىلارنى قالمىش بىر رۇيا كىمى، تكرار ائيدىله - ائيدىله دىيشن داستانلاردا، ناغىل لاردا، ميف لرده چولغالى تاريخى فاكترلارنى سىچمك و تاريخدن اونجه كى دۇورلرى گون ايشىغىنا چىخارماق، بىر آز، جوابسىز تاپماجالارلا اوغراشماق، ايكى مجهوللو بىر مُعادله نىن حللى ايله مشغول اولماغا بنزىر. اورتا آسيانين كنجىمىشىدن باش چىخارماق اىسته ينلرده، ائله بىل بىل بىر تشبوته گىرىشمىشلىر. اونلار دا، مىنلرجه ايل قويلاندىقلارنى تورپاغىن آلتىندان قابجاق پارچالارنى اولكى شكىلده، بىرى - بىرىنه ياپىشدىرراق، سونموش مدنيت لرىن كۆللىرىدن، اونلار يىن بىچىم و ماهىتىنى تخمىن و بىزگه انتقال ائتمك كىمى آغىر بىر وظيفه نى بۇيونلارينا آليدىلار. اورتا آسيا، تورك تاريخى باخىمىندان، آرخئولوغلار يىن دندىگى كىمى بىر «تومولوس»^{۱۰۳} لار و «بارۆو»^{۱۰۴} لار يىغىنى دىر. رنه كاگنات (Renecagnat) و مىشل ژان حاقللى اولاراق بو باره ده

^{۱۰۲} - دوكتور جواد هيث؛ «اسكى تورك كىتبه لرى» وارىلق درگىسى، تهران ۱۹۸۶، ۸۷ - ۸۵ ص ۲۵ - ۲۴.

^{۱۰۳} - Tumulus؛ «هۇيوك؛ چوخونلوقلا مزار اوزرىنده كى تۇپراق يىغىنى» (انگلىزجه - توركجه Redhouse سۆزلوگو، استانبول ۱۹۷۴

ص. ۱۰۵۶.

^{۱۰۴} - Barrow ... «هۇيوك برىتانىادا تاريخدن اولكى دۇورلرده ياشامىش اولان كىمسه لرىن مزارلارى نىن تاپىلدىغى تپه...»، اوگه ص. ۷۵.

يازديقلارى كيتايىن آدنى «ايمپراتورلوقلار بشيىگى» قۇيولار. تاريخچى فۇاد بۇزقورد دا بحثيميز اولان مؤوضوع حاقيندا سۆزه بئله باشلايثر:

«آسيا دۇغورقان بير آنا كيميدير. كئچميشين قارائلىق دۇورانلارئيندان برى سايىز اولوسو باغريندا بۇيودوب و مؤختليف تمدنلرى (= اويقارلىقلارى)^{۱۰۵} بارئينديريبدير. كؤچبەلىكدن يئرلەشيك اويغارلىقلارا قَدَر جور به جور دۇرلو تمدنلر اۇرادا انكيشاف ائتميشيدير. بعضا اۇنون قۇش اوچماز، كاروان كئچمز ھۇجرا بير بوجاغيندا باشلايان كپەلنمە يئر اۆزونه داغيتلار، تۇپلوقلارى آلت - اۆست ائدر. بير باختما دا، او، مرحمتسىز بير آنادير؛ تاريخ، بو قطعەنين، قانلى بۇغوشمالارا صحنە اولدوغونو دفعەلرجه شاھيد اولويدور. اۇغوللارى بير بيرىنى اۇرتادان قالديريپ و اللرىنى قارداش قانينا باتيريبلار. گۆجلو اولوسلار ياشامالارنى داھا اۇزون داوام ائتدیرر؛ گۆجسوزلەشينجه سيلينيب سۇپورولورلر. تۆركلر، بو بلالى قطعەنين چيلهكش اوشاقلاردير».^{۱۰۶}

مؤختليف يوللاردان بير آز قارائلىغا نۇفۇز ائديپ، پردەنين گوشەسىنى آزاجيق بير يانا چكرسك گۆرسەنن قارما - قارئشيقلىق قارشى سيندا چاشيراغايغىق؛ قارئشيقلىقلاردان بير ميثال:

«۹۳ ايلينده، يوخارى آموردان گلن سىينپىلر چينليلرله و يئنى گلن پروتو - تونقوزلار (يادا داھا چوخ پروتو - مۇغوللارين) گۆچ بيرلىگى ايله، تئومان طرفيندن قورولموش اولان ايمپراتورلوغا قطعى اولاراق سۇن وئردى، شيمالداكى كؤچبە (كؤچرى) سۇرولرى ۲ - نجى يۆز ايل بۇيونجا اۇرادان چكىلدیلر. بعضىلرى يوخارى آسيانين آن اۇزاق ناحيهلرينه گئندیلر. باشقالارى دا غالييلرين بۇيوندوروغو آلتينا گيرمكدنسە غربه دۇغرو قاچاراق چى - چىنين خلفلرينه قاتيلديلار. ايرتئش بۇيونا و آرال گؤلونون جنوبونا يئرلەشرک اوستياقلار و مۇغوللارى شيمالا دۇغرو ايتەلدیلر.

^{۱۰۵} - مدنى وضعیتلرى

^{۱۰۶} - بۇزقورت، فوات، «تۆركلرين دىلى» جم نشر استانبول ۱۹۹۲، ص ۳.

جنوبداكى كۈچەبە يىغىنلار ايسە ھوانگ - ھۈنۈن (سارى ايرماق) ئىن، بۈيۈك قىتوئىمىندا و_ آلاشاندا چىن - لى بىرلەشك، (گرمىن لىرىن، رۇما ايمپراتۇرلۇغو حدودلارىندا رۇلونا بنزىر بىر رۇل اۋىناياراق) ھان خاندانى ئىن يىتخىلماستىندان سۇنرا چىن - يىن ايجىنىدە يايىلاراق اۋن ايللرجه بۈيۈك بىر استقاراسىزلىق غىنصرو اۋلدولار.^{۱۰۷}

بالخاش گۈلو ايله آرال گۈلو آراسىنداكى چى - چى ايله ھيون - نولارىن يىرلشدىكلرى منطقەلر داھا مىلاددان اۋنجه ۳ - نجو يوز ايلدە قىسمئ تۈركلشمىشىدى. آن آرتىندان چىن - لىلرە گۈرە اۋرادا غرب دىنىزى (خىزىر دىنىزى) ايله تالاس ايرماغى آراسىندا يايىلمىش بىر چۈخ طايفا كۈچەبە حىيات ياشايتىردى. بو طايفالاردان «اىللىك وقايعنامە» لردە (ئىنگ، آناس - لاردا) (Annas - larda, ing) چشىدىلى آدلارلا بحث ائدىلمىشىدىر. بو آدلارنىن اۋخونماسى، خۈصوصى ايله اۋنلارلا علاقەلى سىندلردە كافى درجەدە آچىقلىق اۋلماماسى سببى ايله چۈخ چتىندىر.^{۱۰۸}

نە ايسە «دىشىك قايناقلارىن، آلتاي خالقى ئىن حىيات بىچىمى باخىمىندان اۋچ قروپا بۇلۇنمەلرى جالىبىدىر. ۱۳ - نجو يوز ايلدن قالان «مۇغوللارنىن گىزلىن تارىخى» نندە اىلك دفعە بو فرق گۈزە چارپىر. جمعيت كرپىچ دىوارلى، ساغلام بىنالاردا ياشاينلار، كىچە چادىردا ياشانلار؛ و_ اۋرمان خالقى اۋلاراق بۇلۇملەنىر. گۈنۈمۈزدە اسكى تۈركلرىن حىيات (=ياشام) بىچىمى اۋلان «كۈچەبە چۈبانلىغى» - نى ان ياخشى قۇرۇموش اۋلانلار اىچ آسىا تۈركلرىدىر. درى چادىرلاردا ياشاينلار... آت و قۇيۇن سۈدۈ ايله بىسلەنىرلر. تىك باشقانلى اىدارە دۈزىنە (نىظامىنا) ياتقىن دىرلار. آنجاق چاغداش تۈرك اولوسلارىنىن چۈخو «تۈپراغا يىرلشمىش» دورومدادىر. سىبىرىن اوجسوز بوجاقسىز اۋرمانلارنىدا ياشاين تۈركلىرى «اۋرمان اۋچولارى» اۋلاراق سايمامىز گرگىر.^{۱۰۹}

^{۱۰۷} - رۇخ، اۋگە، ص. ۴۷.

^{۱۰۸} - عىنە.

^{۱۰۹} - عىنى.

مولیف دواملا دئییر: آسیانین قارانیق تاریخینده، تۆرکلرین کئچمیشینی ایزلەمک او قدر ده آسان بیر ایش دئییلدیر. چوخ اسکی لره دئییل، اینسانلیق تاریخینده چوخ اوزاق ساییلمايان عیسی دان اوئجه کی ۳ - ۴ - نجو یۆز ایللره دؤنرک، آوروپایا یاییلان آسیالی کؤچه به لره گؤز آتساق، کیم اولدوقلارینی إصابتله تعین ائتمکده عالیملر ایختیلافا دؤشه جکلر هانسی ائتیک کؤکن (ریشه) دن اولدوقلاری موضوعوندا قطعی حکم وئره بيلمیه جکلری آسیالی کؤچه به اولوسلارین باشیندا ایسکیتلر (Scythians) گلمکده دیر. تۆرک تاریخی و تۆرک - دیللی خالقلا رین اۆز رینده کی سیس (= دومان) پرده لری نین نه قدر آرالاندیغینی، بیر پارچا گؤرمک آماجی ایله آله آلتیان هر یازیدا اولدوغو کیمی بورادا دا موضوعا ایسکیت لرله باشلاماغی اویغون گؤروروک، آوروپالیلار عمومیتله شرفدن غربه کؤچ ائتمیش خالقلا را ایسکیت آدی وئریلر.^{۱۱۰}

۵. ۲. ۱. ایلک کؤنقدراسیونلاردان اۆرنکلر

۱. ۵. ۲. ایسکیتلر (Scythians)

ایسکیتلرین میلاددان اوئجه - ۷ یۆز - ایل - ده آزاق دئیزی یۆره سی، قتریم و قارا دئیزین شیمالی، اورتا دؤن و دئپر نهرلرینه و تونا - یا (دانوب - ا) اوزانان ساحه ده یاشادیقلاری بیلینیر.^{۱۱۱}

سویلاری مۆناقیشه لیدیر. ایران منشالی اولدوقلارینی سؤیله یلر چوخ دور. و. ف. مۆللر اونلارین بیر چوخ مۆختلیف قبیله دن (او جمله دن تۆرکلردن) تشکول ائتدیکلری فیکرینده دیر. نفومان اونلاری (اۆزل آدلارینی تدقیق ائدرک) اورال - آلتایی اولدوقلارینی دئییر. گئرا ناغی (Geza - Nagy) ده (آلتای و بالقاندا ایرماق آدلارینی بنزریلگینی نظره آلاق) عینی گؤرۆشه دیر. (R. Grousset) - یه گۆره ایسکیتلر ایران خالقلا یندا ئمیشلار. دیللی تاپیلمايان خالقلا رین باشقا اۆزلیکلری ایله

^{۱۱۰} - عینه. ص. ۴.

^{۱۱۱} - کورات، پروف، دوكتور. آ کدس نیمت؛ ۴ - ۱۸ - نجی یۆز یللرده قارا دئیز قوزنیینده کی تۆرک قوملاری و دؤولت لری؛ ۲ - باسقی،

اؤلوسلاری تشبیه چالیشیلیر. فقط، کۆچه به خالقلاری، حیات بیجیمی فرقلرینه باخمایاراق بؤیوک آیریتتی لار گؤسترملر..

۲. ۵. ۲. سارماتلار

ایسکیتلردن سونرا، قارا دنیزین شیمالیندا سارماتلاری گؤروروک.^{۱۱۲} ایران منشألی سارماتلارین ترکیبینه تۆرکلرده واردیلارمی؟ اثرکندن ایسلاولارلا تماسا کئچدیلر. پروفسور کورات - ا گۆره «بلکه ده سارماتلارین آراچیلغی ایله تۆرکلرله ایسلاولار آراسیندا ایلک تماسلار باشلامیش اولاییلیر... سارماتلارلار عاید اولان یازیق (یاسیق، یاس؟)لاریندا ایران منشألی اولدوقلاری ادعا اندیلیمیش سه ده، بو ائلین تورک منشألی اولدوغو دا خاطیره گلمکده دیر».^{۱۱۳}

۲. ۵. ۳. آوارلار

چین - ده لیة - وی، اولدوکلن سونرا، یثرینه لیة - هو کئچدی. او اونجه دن ده شنسی ولایتی نین قرالی ایدی و تینقو - سیانگ شهرینه اوتوروردو؛ قارداشی لوقاوان، ایسه چانگ - فو - دا اوتوروب چین - ین باشقا بیر ولایتی نین قرالی ایدی. چین - ین ضعیفیندن فایدالانان آوارلار بؤیوک خاقانلیق تاختینه چینخدیلار. لاکین، خاندانین تۆرک اولدوغو هونلار درجه سینده اولماییب، آرالاریندا پروتو - مؤغوللار چوخذو. خاندانین آدی، آوار دئویل، آپار اولماسی گرکیر. اونلار، لاتینلر آوار، یونانلیلار آسار یا دا آوار یازارلار. تولون (۴۱۰ - ۳۹۴)، چولوق (۴۶۴ - ۴۴۴) و آناهو (۵۵۲ - ۵۲۰) بؤیوک قاغانلاردی. بو لقب قاراخانلیلار زامانیندا سونرا، خاغان تلفظ اندیلدی؛ باش شهرلری اوتوگن اوزمانیندایدی. سونلاردا (۵۵۰ لرده)، خاندان ییخیلینجا، بعضی آوار پرنسلیرى شرقی و اورتا آوروپایا گئتدیلر و هونلارلا خلف اولاراق بیر آوروپا آوار ایمپراتورلوقو قوردولار.^{۱۱۴}

^{۱۱۲} - III - Rostsvtzeff ; "The Sarmats and the pantians" .Cambrige Ancient History .XI. Chap. III. Et al (Ruvat - in oge. Inin haçıyösi s. 7).

^{۱۱۳} - کورات، اؤمه، ص ۸ - ۷

^{۱۱۴} - اوزتونا، ییلماز؛ دولت لر و خاندانلار، کؤلتور باکانلیغی نشر، ۳، جیلد، آنکارا، ۱۹۹۰، ص ۱۳۶ - ۱۳۴

۴. ۵. ۲. اورتا آسیادا تۆرك لَر

۱. شیمالی چین - ده هون پرتسلرینین قوردوغو خان و یا چاۋ (۳۲۹ - ۳۰۴) دۋولتی ۲۵ ایل داوام ائتدی؛ یئنی چاۋ ۳۲ ایل (۳۵۱ - ۳۲۹)؛ هی آۋ ۲۴ ایل (۴۳۱ - ۴۰۷)؛ جنوبی لئانگ خاندانی ایسه ۴۱ ایل (۴۳۹ - ۳۹۸) حاکیمیتده ایدیلر.
۲. تونگ هو (دونهو)، شیمالی منچوریادا، میلاددان اۋنجه ۷۰۰ - ه دۋغرو قورولموش تۆرك دۋولتی دیر. میلاددان اۋنجه ۲۰۰ - ده سیینپی پرتسلرینین الینه کئچدی. هونلار تابع ایدیلر... قرال او - هو آن (اوخوآن)، میلاددان سۋنرا ۶۵ ده چین - ه تابع اولدو. سۋن قیرال تاۋن ۲۰۵ ده اولدورولدو.
۳. تین - اۆم (دی نیم)، میلاددان اۋنجه - ۳۰۰ - میلاددان سۋنرا ۵۵۰ ده هونلار و اۋنلارین خلفینه تابع دیرلر. شرقی موغولیستاندا قورولموشدور.
۴. قیرقیز قراللیغی (چینجه: کی ئن - کوئن)، شیمالی موغولیستاندا میلاددان اۋنجه - ۱۲۰۰ - دن ۳۰۰ ایلینه قَدَر داوام ائتدی. حتّی ۵۴۰ ایلینده، اۋتوکنی اله کئچیرک اویغور خاندانیندان بۋبۋک تۆرك خاقانلارینی همیشه لیک موغولیستاندان قۇودو و شرقی تۆركیستانا گتیریب چیخاردی. بونلاردا هونلار تابع دیلر. قادینلارین چاریتجی گۈزلیگی ایله مشهور ایدیلر؛ اۋبیر تۆرك طایفالاریندان، شیمالدا مجرد و اوزاق قالدیقلاری اۋچون، مدنیتجه باشقا تۆرك لردن گثری قالمیشدیلار.
۵. اۋسون - لارین (چینجه: چة - کو - چینگ)، اۋلکه لری ایلی نهری بۋیونجا، یایتلمیشدی. ساقالار خلف اولدولار؛ بلکه ده اۋنلاردان دیلار او - چئمی (میلاددان سۋنرا - ۵) - ه دك قراللیقلاری داوام ائتدی.
۶. قانقلی (چینجه: هو - تة)، تاننیمیش تۆرك طایفاسی دیر. مرکز لری پی - تی ئن - چینگ اۋلان بو ۵ پرنسلیکدن تشکول ائدن فدراسیون میلاددان اۋنجه ۱۰ ایلینه دك سۋرن (هونلارین حیمایتینده)، بیر ایمپراتورلوقدو.
۷. فرغانه (چینجه: تا - او اۋن) وادیسینده کی کوئی - شان - چینگ شهری مرکز لری ایدی. قراللیقلاری میلاددان سۋنرا ۱۰۰ ایللرینه قَدَر داوام ائتدی.

۸- آلان، غربى سيبىردە.

۹- تۋاۋن - جىن، شىمالى سيبىردە، مىلادىدان ۱۹۰ - ۱ دۇغرو آرادان گىتتى.

۱۰ - قاشقار (چىنجه: سۈلۈ)، ۵۶۰ ايللرینه (گۈك تۆركلره دك) داوام ائتتى.

۱۱ - ياركند (چىنجه: چاۋ - چۈ) ايكي خاندان دیر، ايکینجى خانداننن قورو جوسو

وان - نى ئن (wan - nien) ايلک خانداننن سۈن پرنسى نین اوغول لوغو ایدی. ۶۵

ايلینده چينلى لرین إستیلاستینا اوغرا دتیلار.

۱۲ - خوتان (چىنجه: یو - تی ئن) گۈك تۆرك لرین ظهورونادک داوام ائتتى.

۱۳ - یو - می و یا کی او - می، ياركند پرنسلىرىندن کی آ او - سو (میلادىدان ۱۹۰ - ۱۰۰)

(۴۶) طرفیندن قورولدو.

۱۴ - تسیم - تسى او شهرينده قورولان بیر تۆرك پرنسلىگی ایدی.

۱۵- آکسو (چىنجه: کیوتسو) ۲۲۲ - ده چينلى لرین حۈکۈمۈنە گيردى.

۱۶- کو - مه (چىنجه: کیۈ - مۈ و یا پۈ - لۈ - کیا) - نین نانچینگ شهرينده تۆرك

پرنسلىگی اولاراق آدی كچچر.

۱۷ - نانچینگ - ين غرينده wen - so تۆرك پرنسلىگی.

۱۸- قاراشار (چىنجه: یون - کیو - چینگ) پرنسلىگی.

۱۹ - شان - کوئه پرنسلىگی.

۲۰- گۈ ائی - سیو پرنسلىگی.

۲۱ - گۈ ائی - لی پرنسلىگی.

۲۲- کیو - لی پرنسلىگی.

۲۳- تسىء - مو پرنسلىگی.

۲۴- شَن - شَن (باشقا بیر آدلا: لوپ) گۈلۈ ياخيئلارينداكى كان - چینگ شهرينده

قورولموش تۆرك پرنسلىگی میلادىدان ۱۷۷ - ده هونلارا، میلادىدان سۈنرا ۷۲ -

ده چينلى لره تابع اولدولار.

۲۵- كامول پرتسلیگی ۵۶۰ ایللرینه قدر داوام ائتدی؛ شرقی تیانشان منطقه سینده ایدیلر.

۲۶- کیو، اوغورلارین شمال غربینده قورولموشدو.

۲۷- پی - لو تیانشانلاردا ۲ شهرده قورولموش ۲ پرتسلیکدی: کی ئن - تونگ - کوئه و فان - کیو - لوی.

۲۸- یو - لی - یا - سو، اوغورلارین شیمالیندا نوی - تو - سو - چینگ شهرینده کی پرتسلیک.

۲۹- تسی ئه - می: شرق و غرب پرتسلیکلرینه بؤلونن بو دؤولت سو - تان - تسو - لو دؤولتی نین جنوبوندا ایدی.

۳۰- پان - پنه پرتسلیگی.

۳۱- سو - آن - تسو - لی پرتسلیگی نین مرکزی یو - لئه - او - کو - چینگ ایدی.^{۱۱۵}

بونلاردان باشقا، بو منطقه نین آدلی دؤولت لرینی قوران و تاریخی ماجرالاردا آدی کئچن اوغورلارادا ایشاره ائتمه گیمیز گرکیر:

«۷۴۵ م ایلینده گوک تۆرکلرین یئرینه تۆرک «بویوک خاقانلیق» تختینه اۆتورمادان اۆنجه اوغورلار چئشیدلی پرتسلیکلر قوردولار، بونلاردان اساس پرتسلیکلری شرقی تۆرکستانین شرقینده، قامول - ون غربینده اورومچی (چینجه: وۇ - تو - کو) و تورفان (چینجه: کی یا او - هو - چینگ) شهرلرینده تشکول ائتدی.»^{۱۱۶}

۲۰۵۰۵. پچه نکلر

شرقی آوروپا تۆرک خاقانلیغینا حاکیم اولان اوغوزلار پچه نکلر، کومانلار و قتیپچاقلار اؤنملی و مهم تاریخی روللارینا رغماً باشلاریندا کیمی، اؤنجولر اولمادیغی، و کامیل بیر دؤولت دؤزنی قورا بیلمه دیکلری اؤچون آسانلیقلا سیلینیب آریدیلر.

^{۱۱۵} - عینه، ص. ۱۳۶ - ۱۳۵.

^{۱۱۶} - عینی...

ھامىسى گۈي - تانرى دىنىدىن قىبىلەر فېدراسىيۇنو و يا كۈنفدراسيۇنو ايدى. آن قودرتلى قىبىلە باشى يا طايفا خانىنى، خان اعلان ائتمىشكەرسە دە بونلار تىن اوتوريتەلرى «گۈك تىنگرىدىن قوت آلامامىش» كۈك توتامامىشدير. قرال لارىن آدلارى:

باتا خان. ۹۰۰ - ۸۹۹

بۇتا اول خان ۹۲۰ - ۹۰۰

قۇورا خان ۹۷۵ - ۹۲۰

كىلتىر خان ۱۰۴۰ - ۹۷۵

دوراق خان ۱۰۴۶ - ۱۰۴۰

بالچار خان ۱۰۴۶

گىگن خان ۱۰۴۹ - ۱۰۴۸

سئىلچە خان ۱۵۰ - ۱۴۹

چىلگوخان ۱۰۹۱ - ۱۰۵۰

تاتوش خان مشتركا ۱۰۹۱ - ۱۰۸۶

دوراق و گىگن اورتۇدۇكس خرىستىيان (مىسحى) اولدولار.

۲.۵.۵.۶. بولغارلار (بولغاريا)

قۇبرات و يا قۇبرات (قۇرۇت / قۇرد) خان، آتيلان تىن اوغلو، ايرىك - تىن نوھسىدير. قۇبرات تىن عىمىسى اورخان، ۶۱۹ - دا اىستانبول گلىب ظاھرا خىرىستىيان اولوب پارتىقۇس آلدىغى زامان يان تىندا قارداش - اوغلو قۇبرات دا واردى. او، بىزانس سارا تىندا بۇيۇدو.

۵۸۴ - دە اولورقور و قوتورقور تۆرك بۇيلار تىنى بىرلشديرىب باشلارينا كىچدى. بو بۇيلار خىزىرلەر تابع ايدى ايكى بۇي بىرلشىنچە «بولغار» آد تىنى آلدى. شىمال - غرب قافقازدا ياشايتىردىلار. اوردان اوكرaina و ماجار دۆزىلىگىنە گىلدىلر. اوردان باشلىنچا اوچ اىستىقامتە داغىتلىدىلار. قۇبرات خان تىن اوغلو تىن بۇيوك اوغلو بويان (بات بايان) خانا تابع اولانلار خىزىرلەر تابع قالاراق، شىمال قافقازا يىرلشدىلر (قارا بولغارلار)،

قوبرات - یین اورتانجیل اوغلو قوتراق خانا تابع اولانلار وولقا بویونا گئدیپ بو گۆنکی تاتارستان (قازان) و یۆره سینده وولقا - بولغار خانلیغینی قوردولار. کیچیک اوغول آسپاروخ خان (ایسپیریخ / اسپیری، یعنی «کیچیک شاهین») اداره سینده کیلر، دانوب - و (تونا - نی) جنوبا دؤغرو، بو گۆنکی بولغارستانا گلدیلر. یالیز بو شاخه خاقانلیق شکلینده اینکیشاف ائتدی... قوبراتین قالان ایکی اوغلو: قوغثر آوارلارا قاتیلیمیش. آدی بیلینمه یین او بیرى شمال - شرق ایتالایا یترکشمیشدیر. بولغار تۆرك خاقانلیغی نین حدودلاری بو گۆنکی بولغارستان، دوبروجا، افلاک (اولاهیا)، شمال مقدونیة و صیریستانا قَدَر چاتمیشدی. ۱۰ ایل بولغار خاقانلیغی نین پناهینا گیرمیش ۲ - نجی روستینیانوس تَزَدَن، ۷۰۵ - ده بیزانس تختینه اوتوردوقدان سونرا تۆرك لرین نؤفوذو بیزانستین ایچ ایشلرینه قاریشاجاق دَرَجَه ده آرتمیشدی. عرب لرین میلاددان سونرا ۷۱۶ ایستانبول فتحی تَشَبُّث لری، آنجاق بولغار - تۆرك موقاوتمی اوزوندن پوچا چیخدی. قوروم خان ایستانبولو بولغارستانا علاوه ائده بیلمدی. باش شَهَر ۸۰۹ - دا صوفیا - یا اِنْتَقَال ائدیلینجه یه قَدَر پیسکا ایدی.

۸۶۴ - ده بؤغوریس خان (= پارس، بارس؛ اسلاموچا: بوریس) گوک - تانری دینی بوراخدی، اورتودوکس خیریستیان (مسیحی) اولدو. بو بولغار تۆركلوگونون سونو اولدو. بؤغوریس خان میخیایل آدینی آلدیغی گۆنه قَدَر، «بِت پرست» (پاقان) اولان روسلاری دا اورتودوکس لاشدیردی. اسلاموچا سؤرعت تاپدی. تۆركجه یثرینه ده بیر اسلامو لهجه سی، اوتوردو. ۹۲۳ - ده سیمون خان رسماً اسلاموچا «تزار» عنوانینی اعلان ائتدی. او، اوزونو یونان قِوالی بیلیردی. ایستانبولو آلمانغا چالیشتی... ۱۰۱۸ - ۵۶۴ آراسینداکی بولغار تۆرك ایمپراتورلوغوندا (کی ۸۶۴ - دن اعتباراً تۆرك دؤولتی وصفینی ایتمیشدیر) سلطنت ائدن ۲۶ خان - تزار، ۵ آیری خانداندان ائتمکله برابر هامیسی آتیلادان، یعنی مته - دن ائتمیشلر. ۱۶۷ ایللیک بیزانس حاکیمیتیندن سونرا بولغارستان یثیندن قوران آسنن (Asen) خاندانی دا سوییچا تۆركدور.^{۱۱۷}

۷. ۵. ۲. کومانلار و یا قیچاقلار

بیزانسلیتلارین کومانتم، لاتینلرین کومان، ماجارلارین کون (هون)، روسلارین پروووست، آلمانلارین فالبن دندیکلری کومانلار، بیر تۆرک بویودور. معناسی «ساریشین» - دیر. ۸ - ۵ - اینجی عصرلردە منچوریەنین شیمالیندا آمور بویوندا یاشاییردیلار. تۆرکلرین آن شرقدەکی بویلاریندان اولدوقلاری سانلییر. گئتدیکجە غربە ایتەلندیلر. ۱۰۵۰ - دە، ایتیل (= اورال) و یاییق (= وولقا) نهرلرینی آشیب آوروپایا گلدیلر ۱۰۹۱ - دە پنچەنک لردن بوشالان یثری دولدوراراق اساس اولکەسی اوکراین اؤلان شرق آوروپا تۆرک حاکیملیگینە آل قویدولار. ماجار دۆزنگاهیندا یئرلەشن بیر بویلاری خریستیان (مسیحی) اولوب ماجارلاشدی. شرق آوروپادا حاکیمیت روسلار کئچمکدە ایکن شرقدن گلن قیچاقلار، ۱۱۰۳ - دە کومانلاردان بوشالان یثری دولدوراراق شرق آوروپا خاقانلیغینی داوام ائتدیردیلر.^{۱۱۸}

۸. ۵. ۲. دوققوز - اوغوزلار - اون اوغورلار

پروفیسور - رۇخ - یا گۆره: آن اثرکن ۶۰۰ ایلینە دۇغرو طایفالاریندان بیر قیسمی بیر آریا گلەرک دوققوز طایفادان تشکۆل ائدن بیر فدراسیون قوردولار. بو فدراسیونون آدی دوققوز - اوغوزدو.^{۱۱۹} و علاوه ائدیر: «بو دوققوز طایفانین آن قوتلی سینی قیسا بیر مدت سونرا ۷ - نجی یۆز - ایلین ایلک یاریسیندا متحد اون کلانلار (طایفادان) بیر قروپ، یعنی اون کلانلیق بیر کلانلار إتفاقی، تۆرکجەسیلە «اون - اوغورلار» اولوشدوردوغو سانیلماقدادیر کی؛ بو کلمەلردە «اویغور»؛ «اوی» «آردیندان قاشماق»، «اویماق» دان دنگیل، «اویا»، آبوین، متفق لردن، گلەمکدەدیر.

دوققوز - اوغوز و اون - اوغورلارین قاغانلاری بونلاردیر:

۱- قوتلوغ بیلگە کۆل قاغان (۷۴۷ - ۷۴۲)

۲- تنگریدە - قوت - بولموش، ایلتمیش بیلگە مویونچور قاغان (۷۸۰ - ۷۴۷)

^{۱۱۸} - عیناً صفحہ ۱۶۳.

^{۱۱۹} - رۇخ، اۆگە صفحہ ۵۱ - ۵۰.

- ۳- ایلوموش آلپ - کۆلۆغ بیلگه بۆگۆ قاغان (۷۵۹ - ۷۸۰)
- ۴- آل - قوتلوق بیلگه تۆن باغا قاغان (۷۸۰ - ۷۸۹)
- ۵- آی - تنگریده - قوت - بۆلموش تاراس کۆللوگ بیلگه قاغان (۷۸۹ - ۷۹۴)
- ۶- اوچور قوتلوق بیلگه قاغان (۷۹۴ - ۷۹۰)
- ۷- آی - تنگریده - اولوغ - بۆلموش آلپ اولوغ قوتلوق بیلگه ۸ قاغان (۸۰۵ - ۷۹۴)
- ۸- آی - تنگریده - قوت - بۆلموش آلپ - کۆلۆک بیلگه قاغان (۸۰۵ - ۸۰۸)
- ۹- آی تنگریده کۆت - بۆلموش آلپ بیلگه قاغان (۸۰۸ - ۸۲۱)
- ۱۰- کۆن - تنگریده - اولوغ - بۆلموش آلپ - کۆچلوق بیلگه قاغان (۸۲۱ - ۸۲۴)
- ۱۱- آلپ - بیلگه حاسار تگین تنگری - اویغور قاغان (۸۲۴ - ۸۳۲)
- ۱۲- آلپ - کۆلۆگ بیلگه قاغان (۸۳۲ - ۸۳۹)
- ۱۳- اۆگه قاغان (۸۳۹ - ۸۴۰)
۹. ۵. ۲. اوغوزلار

اوغوزلارین آنادولۇ، بین النهرین (Mezopotamya) تورپاقلارینا میلاددان اۇنجه ۳ -
 ۲ - نجی مین ایللر آراسیندا، «گوتی / گوتو / قوتو / کۆت / قاص و یا قاس» و بونا
 بنزر آدلار آلتیندا گلیب یئرلشمیش و دؤولت قۇرموش اولدوقلاری آرتیق گۆن ایشیغینا
 چیتخماقدادیر.^{۱۲۰}

رومان گۇریشمان (Roman Gurishman) ین «ایران» کیتابیندا گۆستریلن^{۱۲۱}
 خریطهده آرال گۆلونون غربیندن گلیب ایران یایلا (فلات ایران) - سینى آشدیقدان
 سونرا دۆز گۆلونون (اورمو گۆلونون) اطرافینا قَدَر ایرلی، هند - آوروپا سۆیوندان
 اولمایان انلیرین آیاق ایزلرینی گۆسترن ایشارتلر دقتی چکر. ائله عینی خریطهده
 «گوتی» آدی وان - اورمیه گۆللی آراسینا قویولموشدور. هیند - آوروپا قبیلهلری

^{۱۲۰} - نطقى، پروفیسور - دوكتور - حمید «تزه نظریه لر...»، وارلیق - درگی، تهران ۱۹۸۴، نومره. ۶۰ - ۵۹، ص. ۴.

^{۱۲۱} - پاریس ۱۹۶۰ - ص. ۵.

(میلاددان) اۋنجه ایکی مین ایللرینده بورالارا گلمیش اولدوقلاری، ائلهجه ده بیلدیریلیمیشدیر.^{۱۲۲}

۱۹۱۱ - ده، ۱۱ - نجی چاپی چیخمیش انسیکلوپئدیا بریتانیکا - نین ۹۵۰ - نجی صحیفه سینده، (G. W. Wilson, H. Rawlinson) عینی یۆره لرده کی «گوتو» لاردان بحث ائدرلر.

سومرشوناس (S. Kramer) ده «تاریخ، سومر - ده باشلار» آدلی کیتابیندا کی^{۱۲۳} خریطه ده «قوتو و یا گوتو» لاری وان و اورمیّه گوللری آراسیندا گؤستریر و خزر دنیزی نین جنوبوندا کی کئچیده ده ایشارت ائدر (E. Stromengor) و (M. Hirmer)^{۱۲۴} (Mezopotamya) - دا «صنعتین مین ایللی» آدلی کیتابیندا، «گوتی» لره یئر وئریر.

«گوتی» یا «قوت» و یا «کوت» و بونلارا بَنَر شکیللرده قید اولونان اولوسون، بیر تۆرک دیللی قووم اولدوغونو ایلک دفعه (B. Landsberger)، ۱۹۳۷ - ده تۆرک تاریخ قورولتایندا اورتایا آتاراق تثبیت ائتدی.^{۱۲۵}

تۆرکۆلوق رۆسّی (Rossi) ۱۹۵۷ - ده «شرق تمدّونو» آدلی اثرینده^{۱۲۶} «گوت»، «گوز»، «اۋزی» نین اۋغوز اولدوغونو سؤیله میشدیر.

دیل عالیمی وجیهه خطیب اۋغلو تۆرکۆلوزی ژورنالی، تۆرک تاریخین باشلانغیجی قیسمیندا (۸ - نجی جیلد عدد: ۱ - آنکارا اونیورسیتیه سی چاپی، ۱۹۷۹)، گوت، کوت - ون اۋغوز اولدوغونو آچیقلا و سؤزونه بئله داوام ائدر: «اساس اولاراق گود و گوت - داکي //ت//، //د// - لری، //س// و //ز// - یه تبدیل اولار، گوس، گوز بیچیملرینی آلا، گوز دا اۋغوز و اۋزوز - دور. بیزانس چاغیندا بو آد اۋز اولاراق

^{۱۲۲} - اۋگه، نطقی

^{۱۲۳} - Arethaud nş . 1959 - 11970 s. 12

^{۱۲۴} - Flam maion n. 1964 - پاریس

^{۱۲۵} - قورولتاین ایجلاس حساباتی (توتاناقلاری)، ص. ۱۰۵.

^{۱۲۶} - اثرین تۆرک ادبیاتی قیسمیندا ص. ۴۳۲.

ايشلەدىلير. //ق// دە //ك//، //ح// - يە دۈنەرك كوز و حوز - ووجودا گتير، و بوز
كلمەلر كوز و حوز حالئنا گلر. حوز + آر، حوزار، سونرا حازار و حازر (خوز)
اولموشدور. اوغوزون بيزانس زامانيندا «اوز» اولدوغو قيد انديلير؛ اوغوزون «اوس» يا
«اوز» اولاراق تئوراتدا گلەش اولدوغونو (ياراديلش - تكوين - كيتابی، قيسيم: ۱۰
آيه: ۳۶)، گوسترلرله وار.^{۱۲۷}

بيليندىگى كيمي فارس ادبياتيندا، بير زامانلار «غوز» - لاردان چوخ بحث كئچردى.
بونلارن اوغوزلار اولدوقلارى بلليدير. بير نكتە آز - چوخ هر كسجه آيديندير:
اوغوزلارين ايسلامى قبول ائتميشلرى، توركمن دئيه تانيتيليرميش. داها چوخ دينى
حيسلر تاثيرى ايله حتى فارسجا يازان اوستاد آذربايجان تورك شاعيرلرى (مثلاً
خاقانى) بئله بو «كافير» سويداشلارين ظولملرينى سايماقلا بيتيره بيلمەيىرديلر. بو
مشهور «غوز»لارين، «گوز»، «گوت» و بنزلرى اولدوقلارى آيديندير و شوبهه
گوتورمز. هر زامان بويوك شاعيريميز، خاقانى - دن سوز آچيلسا، عاليم بير دوستومون
سوز آراسى دندىگى بير نكتەنى خاطيرلارام؛ بو ماراقلى فاكىتى، (حاشيه ده)،
اوخوجولارلا پايلاشماقدا فايدا وار.^{۱۲۸}

^{۱۲۷} - تارجان، هالوك؛ جمهوريت قازئنه سى. استانبول، ۲۱ شوبات ۱۹۸۴.

^{۱۲۸} - خاقانى نين بيليندىگى كيمي اثرلريندن بيرى سى ده «تحفته العراقين» مثنوى سى دير. اورادا شاعير «يغمبر حضرتلرئيه خطاب» عنوانلى
كئچيدده مۇوضوع ايجابى، اوزوندن بحث اندير. بو بابا بئله باشلاير:

خاقانى را بدست مردى

از خاك به آدمى تو كردى

(خاقانى نى لوظفونله

تورپاقدان ياراديب آدم ائتدين)

سونرا گوزل سوزو بير «تورك رمزى» كيمي وصف اندير. اوزونو «توركلىرين» (گوزل سوزلرين) ماليكى، خاقانى بيلير. او بو اوزدنده
«خاقانى» دير. شعرين داوامندا، سوزلرى بيرر شخص كيمي اوخوجويا گؤستريز. نهايت «گوزل سوز» = «تورك» ايهامىنى (Fm
amphibologie – sini) داوام ائتديزك خاقانى ده عادت اؤزره «توركلىرين» (= شعرينه، «گوزل سوزلرينه») ذرى (= فارسى) پالتارى

گيديدير. بئله جه:

ترك جمى، ولى ذرى گوى

يلواج شناس و تنگرى جوى...

(عجم تورك، لاكين ذرى فارسجا سؤيلر)

«گوتی» لیرین ایران یایلاستندان ائنه رک، میلاددان اؤنجه ۲۳۰۰ - ده آگاد - لاری مغلوب ائدیپ، بیر دؤولت قوردوقلاری و آت مدنیتنی اورتا شرقه گتیردیکلری، بیر چوخ اثرلرده یازیلیدیر. آوروپا دیللیرنده او جۆمله دن فرانسیز جادا اؤزگه لیرین آدلارینی اؤز آغیزلارینا اویغون یازدیقلاری اؤچون آراشدیریجی لارین ایشلری بیر قات داها آرتمیشدیر.

مئزوپوتامیا - دا (بین النهرین) ده ایکینجی اؤغوز دؤولتی قاس - لار، میلاددان اؤنجه ۱۷۳۰ - لاردا بیر دؤولت اولاراق اورتایا چیخدیلار. اؤنلار اؤزلرینی قوتی لیرین داوامی حساب ائتدیلر. آنا دۆلو و مئزوپوتامیا تاریخچیلری گوتی و قاس - لاری هیند - آوروپا و سامی عیرق و دیللیرنه باغلامامیشلار.

گوتی - لر و قاس - لارین، همان اوغوزلار اولدوغونون اورتایا چیخماسی بیر چوخ سوآلارا جاواب وئردی. Eliade ۱۲۹ یونانیلارین آت قوربان مراسیمینی تۆرک لردن آدیقلارینی یازیر کی، آنجاق اوغوزلارین آنادولویا یونانیلاردان داها قاباق گلیمیش اولماقلاری ایله ایضاح ائدیله بیلر.

بو گۆنکی جغرافی آدلار دا، بو صورتله آیدینلیغا قۇووشور: «قوسی» یایلاسی، «قوزکوی»، «گۆگوسوس» قالاسی (آنادولونون جنوب شرقینده)، حتّی «قافقاز»، «خزر»، «خوز - لار» و سائر. ایران یایلاستندان، مئزوپوتامیادان (بین النهرین دن)، آنادولویا قَدَر (هیند - آوروپالی دیللی قبیله لردن) پُرؤتؤ - تۆرک دیللی قبیله لر بیلکلیرین، آت چاپدیردیقلارینا باخیلیرسا بو بۆیوک ساحه نین تا غربی اوجوندا بئله یونانجا و لاتینجه

یالواجین (رسولۆن) بیلیر و تانری سین تانیر.)

یالواج و تنگری سۆزلرینین فارسجا متنده آلتینی چیرک گۆستریدیگیمیز کیمی (فارسلارین باشا دۆشوب دوشمیه جکلرینه باخماپاراق) تۆرکجه سۆیله میش اولماسی معنا دادیر. بو بیتی ایزله یین بئیت، تۆرکجه «سن سن» کلمه لری ایله باشلار. قطعی دیر کی بو وصفلرده خاقانی نین اؤزده کنایه لری نین شمولو داخیلینده دیر. بو سببدن آلیازمالاریندا (فضولی نین دندیگی کیمی) «بد - تحریر» و غرضی کاتیلرین «قلم اولاسی» الی ایله «ترک عجمی» عیبارتی گاه «هر یک، گاهدا «یک یک» و «دزی گۆی» لاردا «لفز گۆی» ترکیبی ایله دیشدیریلیمیشدیر. بو قیلدن کککلر و حوققابازلار طبیعی دیرکی خاقانی نین مثنوی سینه محدود قالمامیشدیر. تۆرکون «ت» سیندن اۆرکنلر الرینه کچن فۆرسترلری هنج بیر زامان قاچیرمامیشلار.

فرض ائیدیلن بیر سۆز و مفهوملارین حتّی بو دیللره عاید بعضی کۆکلرین تۆرکجه اولدوغو حثیرتله گۆروله جکدیر...

مدیالیلاردان مین ایل قاباق ایران یایلاستیدان کئچمیش اولان اوغوزلارین بورادا قدیم تۆرکجه کلمه لر و او مدنیتته عاید عادتله و مراسیم و باشقا بو جور ایزلر بوراخمیش اولدوقلاری بیرر- بیرر مئیدانا چیخاجاقدیر.

تاریخ کیتابلاری اوغوزلارین میلاددان سونرا - ۱۰۷۱ - ده آنا دولویا گئتدیکلرینی تکرارلاييرلار، حالبوکی ایلک اوغوز کؤچمه سی میلاددان اؤنجه - ۳ - نجو مین - ایل؛ بوندان سونراکی کؤچلر ايسه میلاددان اؤنجه ۲ - نجی و بیرینجی مین ایللری ایچینده ايسکیت آدی آلتیندا باشلار.

موکلف تارجانین بورایا قَدَر گئیردیگیمیز تدقیقاتینی، پروفسور خطیب اوغلونون آراشدیرمالارینا تاماملماق ضروری گۆرونور.

پروفسور وجیهه خطیب اوغلو آختاریشلارینی بئله بیر قید ایله باشلاير: «هیتیت منبع لریندن اؤیرنددیگیمیزه گۆره، میلاددان اؤنجه - ۱۳۰۰ - ایللرینده، آنادولو شمالیندا «گاس» - لار یاشايردیله، هیتیت و یا هائی (= Hittites)، (khatti میلاددان اؤنجه - TX، ۱۲۰۰ - ۱۸۰۰، HN) حؤکمداری اؤچونجو کاتوشیلیش (Khattushilish) بوراخدیغی میخی (=Cuneiform) یازیلی تابلت لرده (لوح)، قاسلارا قارشى قازاندىغى مؤحاربه نى، آرالاریندا باغلانان پاقتی (عهدنامه) بیان ائتمکده دیر... خلاصه، قاسلار، دوروملاری ایجابی عادتاً داواملی ساواش حالیندایدیلار. میلاددان اؤنجه ۱۷ - نجی و ۱۳ - جو یۆز ایللیکلرین آراسیندا، مئزوپوتامیا (بین النهرین) - دا، بابیل - ده، ۳ - نجو بابیل خاندانینی قوواراق، ۶۰۰ - ایل بابیل تختینه قووتلی حؤکمدارلارینی یئرلشدیرن قاسلارین تۆرک اولدوقلارینی سندرله ثبوت ائتمیشدیم.^{۱۳۰}

قاس (Kassite) خاندانینی تأسیس اندیب باشیندا اوتوران (میلاددان اؤنجه، تخمیناً ۱۷۲۰)، «قانداش» ایدی. قاس پادشاهلاری، شومرلرله قوهوم اولدوقلارینی بیله رک،

اۋنلارین سئودىكلرى دىللرینی برپا ائتمه يه چالیشدیلار. قاس عالیملرى شومرجه نین اۆستونده ایشله دیلر. آیریجا هیئت لرین دىللری ده اۋنلاری ماراقلاندىریردی. قاس قرالاری نین ادلاری دا مؤوضوع موز باخیمیندان ماراقلی دیر^{۱۳۱}؛ او جمله دن:

قانداش	(قان - داش)	میلاددان اۋنجه تخمیناً ۱۷۲۰
آقوم = آغوم	آغام	تخمیناً ۱۷۰۰
قاشتی لیاش	(قاش تیللی - قاس دىللی)	
"Ulamburiash" (olanburyaş)	اولانبوریاش (آلا بۆرۆ، اوغلان بۆرۆ = آلا قورت، قورد اوغلو)	
قارینداش "karaindash"	(قارینداش)	
Kadashman – Enlil	قاداشمان ائنللیل (ائنللیل - ین قۆھومو، قاداش = قاپی - داش)	۱۴۵۰
Karakhardaş	قارا قارداش	۱۳۷۵
قودور ائنللیل	(ائنللیل کۆۋتۈ؟)	۱۲۶۴

دندىگیمیز کیمی بو ادلار دىل بىلگىسى باخیمیندان دا چۇخ مھم دور. بو گۆن ده عین قووم مؤختلیف منبع لرده قاس، قاسقا و بَنَزَرى شکیللرده کنچدیگی کیمی قاشقا، قاشکا، کاشقا شکیللرینده کنچمکده دیر. کلمه لرین ایکینجی هجالارینداکی //ق// و //ک// شکیلچىسى (= آکی، علاوه سى)، کۆکه (= ریشه يه) منسویت معناسی گتیرمکده دیر. یئنه، کلمه لرده کی //س// و //ش// دیشمه لری ده نۆمونه لره و قایدالارا دا مطابق دیر. قاسلارا قاشقاي دئییلدیگی کیمی، بین النهرین ده کی قاسلارا دا کاش، کاشو دئییردیله ر.

پروفسور خطیب اوغلو، بورادا قاشقاي لارین اصل یوردو اۋلان ایرانین شیمال - غربی نین میلاددان اۋنجه ۱۷ دن، ۱۰ - نجو عصره قَدَر «قاسیت تورکجه سی» ساحه سی اولدوغونو قید ائدیر. یئنه بو مناسبتله، «قاس قولو» قبیله سی نین آدینا دَقْتى چکیر.

شمال آنادولودا، قاس، قانقا، قاقا، كاشكا و ساير آدلارلا ياشامیش اولان قاسلار، هیتیتلرین ییخیلماسیندان سونرا بیزانس دؤورونده ده وارلیقلارینی قۇروموشلار. قاسلارین تۆرك سۆیوندان اولدوقلارینی قبول و مدافعه ائدن نظریه‌نین ایشیغیندا، بین‌النهرینه ائنن قاس تۆركلرینی بیر قیسمی‌نین آنادولویا یئرله‌شیپ قالدیقلاری آنلاشیلماقدادیر. میلاددان سونرا ۱۰۷۰ ایللرینده‌کی مظفریت ایله اوغوزلارین آنادولویا گیریشلری تۆركلرین آن آزیندان بو منطقه‌یه اوچونجو و آن گئیش و درین استیلالاری ایدی. اول شوئرلر، اکینجی‌سی پروتو - حاتیلر، (Proto - Hattilar)، قاسلار و اوچونجو دالغا اولاراق، سلجوقلار. پروفسور فاروق سومر-ین یازدیقلاری گۆز اووننده توتولورسا: ... استخری و باشقا جغرافی‌شوناسلارین اثرلریندن آنلاشیلدیغینا گۆره، اوغوز اولکەسی غربده خزر دیزیینه یاپیشیردی... ۱۰ - نجو عصرده خزرین شرقینده‌کی غیر - مسكون قاراداغ یاریم آداسینی، آلیب مانقیشلاق آدلاندیردیلا؛ خوارزم - له حدودلاری گورگنج (جورجان) یاخینلیقلاریندان باشلاییردی. آرال گۆلوده بیر باشقا حدود و شیمالدا بخارانین اۆستلریندن کئچیردی، شیمال حدودلاری چوخ بللی دئییل.

خزرین شرقیندن قاراجوق داغلارینا قدر اوزانان چۆلو «اوغوز - بۇزقیری» آدلاندیرانلار، بو بیلدیگیمیز قارا قوروم‌دور... اوغوز یابغو - سونون مرکزی سیر دریادان ایکی گۆنلوک منزیلدی. بو شهر عرب منبع‌لرینده «المَدینة الجَدیدة» و «أَلْقَرِیة - الحادثة» آدلانیر؛ فارسجادا («حدودالعالم» ده) دِه - نُه یازیلیدیر. ۱۳ - نجو عصرده شهرین تۆركجه آدی «یئنی کند» کئچیر سیر دریائین ساحیلینده‌کی جن و خودار شهرلری ده یابغونون حۆکمونده ایدی؛ اورادا مسلمانلار دا یاشاییردیلا.

قاشغاری قاراجوگون، اوغوز اولکەسی اولدوغونو سؤیله‌دیگی کیمی، اۆز خریطه‌سینده ده قاراجوق داغلارینی، اوغوز یوردو اولاراق گۆستمیشدیر... اوغوزلار بو یورددان چوخ قدیمدن یاشاییرمیشلار... خوراسان والیسی، عبدالله - ابن - طاهر زامانیندا اوغوزون دوستاق اولان ۱۰۰۰ عسکری‌نین، ۶۰۰۰۰۰ دِرهمه ساتیلدیغی دئییلیر...

اوغوزلاردان اول، بو يئرلرده پىچەنكلر اوتوروردولار... رشيدالدين، تالاس بؤلگەسىنىڭ ساواي، آلمالىق منطقەسىنى دە اوغوزلارنىڭ اۆلكەسى حساب ائىدیر.

پىچەنكلرى، اوغوزلار يورتلارنى ترك ائتمگە مجبور ائتمىشلر.^{۱۳۲}

اوغوزلار بۆتونويە اۆز قووم و سياسى تشكىلاتلارينا «اىل» (اسكى يازىلاردا: ايل) دئىردىلر؛ هر «اىل» نىچە «بۆي» دان تشكول ائىدردى. «بۆي»، اكثرا «قبىلە» آنلامىنا ايشلەدىلر. اوغوزلاردا بۆيلارنى باشچىلارينا، سلجوقلارادىك «بابغو» دئىردىلر. موغوللار (گلەجكە، داها تفصيلاتلا ايشاح ائىدەجگىمىز كىمى)، «كلوزن»-ين آراشدىرمالارينا گۆرە، تۆركجەدن آلدىقلارى «اولوش» - و، «اولوس» تلفظ ائىدرك HN)، «اىل» يئرینە «اولوس» كلمەسىنى ايشلەدردىلر.^{۱۳۳}

نە ايسە، مىلاددان سۇنرا ۱۰ - نچو عصرىدا باشلايلاق اوغوزلارنى سيحون منطقەسىنىڭ (آن بۆيوك) مهاجىرت دالغالارى حركتە كىچىدى. ايلك دالغا خزر دىزىنىن شىرقىندە، مانقىشلاق - ۱ يۇنىلدى. ايكىنچىسى غزنەلى محمود زامانىدا خوراسان و عراقى ھەدف آلدى، بو دالغا سۇنرالارى آذربايجانداك اوزاندى. اوچونجو دالغا، (سلجوقلار دا داخىل) خوراسانداك ايندىكى تۆركىيە قەدر يايىلدى. دۇردونجو قروپ، ۱۱ - نچى عصرە قارا دىزىن شىمالىندا بالكانلاردا كۆچدو. سيحونون اطرافىدا شەر و كۆچەرى حيات ياشامالارينا داوام ائىدتلر دە حسابا قاتىلمالىدىر. سيحون اوغوزلارنى قاشغارلى ۲۴ قىبىلە اولاراق آنلادىر.^{۱۳۴}

دىل باخىمىندا قىساجا معلومات وئىرگە تشبث ائىدەرك، عالم فوآد بوزقورت - ون آراشدىرمالارنى اساس آلاجاغىق: ^{۱۳۵} اورتا تۆركجەنىن اوچونجو بۆلمەسى، غرب تۆركجەسىدىر. «اسكى غىثمانلىجا» و «اسكى آنادولو تۆركجەسى» كىمى آدلار وئىرلن

^{۱۳۲} - سومر، پروفىسور، فاروق؛ آذربا. ان تۆركجەسىنە كۆچورن: منظورى خامنەي؛ «اوغوزلارنى وطنى» وارلىق درگىسى، تهران ۱۹۹۴.

نومره ۴ - ۹۱ ص. ۱۸ - ۱۶.

^{۱۳۳} - ھىيت، دوكتور جواد؛ فارسجا: «اوغوزھا»، «وارلىق درگىسى»، تهران، ۱۹۸۴، نومره ۶۰ - ۵۹، ص ۵۰.

^{۱۳۴} - دوكتور ھىيت، عىن متن ص. ۵۱ - ۵۰.

^{۱۳۵} - بوزقورد، عىنآ، ص. ۱۶۰.

بو تۆركجه نین اساسی و ریشه سی اۇغوز جادیر. اۇغوزلار اوّل دفعه، ۶ - ۸ - نجی یۆز ایللرده شامانی كۆچه به لر اولاراق تاریخده گۆرسه نیرلر. ۵۵۲ - ده گۆك تۆرك ایمپریاسینی قورانلار ایچریسینده دیرلر، آدلاری اۇرخون و یشنی سنی کتیه لرینده کئچیر. ۷۴۴ - ده اویغورلار حاکیم اولونجا، اویغورلار باش آگمه ینلر غربه چکیلیرلر... افسانه وی بؤیوک آتالاری اۇغوزخان دیر. اونون آلتی اۇغلو وارمیش. تۆركلرین شرق شاخه سیندن ساییلیرلار؛ دیللیرنده س/ ز سس لری حاکیم دیر؛ سؤیداشلاری اۇغورلار غرب شاخه دیر، اونلارین دیللیرنده ایسه ر/ ل سس لری حاکیم دیر.

۱۰ - نجو عصرده بؤیوک قروپلار شکلینده ییغیشان و بیرلشن اۇغوز بؤیلاری، غربه دؤغرو کؤچ ائتدیلر. چوخونلو (چوخ جمعیتلی) طایفالار ایران، آذربایجان و کیچیک آسیا گلیب یشلشدیلر. بیر قیسیم ده بو گۆنکو تۆركمنستاندا قالدی. قیپچاق بوزقیریندا (دشت اۇغوزاندا)، بؤیوک اۇغوز دؤولتی قورولدو. دهه قورقود داستانلاریندا آدی کئچن قاراجیق داغی «اوتلاق» لاریدی. ۱۱ - نجی عصرده ایسلامیتی سئچدیلر. آرتیق اۇغوزلار شهرلی لشمه مرحله سینه گیرمیشدیلر. سیردریا قیراغیندا یشنی کند - ی قورارلار. بیر مدت بورا باش شهرلری اولدو.

دندانانغان ساواشیندا غزنه لیلری مغلوب ائتدیلر. طوغرول بی، خان اولدو. قارداشلاری چاغری بی مرو - ده، موسی بی هرات - دا دؤولت ایشلرینی یشرتدیلر. ایران، عراق، سوریه، آنا دؤلو و مصر - ده سلجوق ایداره سی قورولدو. سلجوق ایداره سی توغرول به یین نوه لری آلپ آرسلان، ملیکشاه و سلطان سنجرله داوام ائتدی. ۱۳۶

باشلاردا دا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، اۇغوزلار اورتا آسیادان اؤز کۆلتورلری ایله گلیبلر. ایراندا تۆرك دیل و ادبیاتی نین اینکشافی، سارایین فارسجایا وئردیگی اؤنجه لیک اؤزوندن دوراقلامیش؛ بونا قارشى خلق اؤز کۆلتورونو ایره لیلتمیش و چوخ زنگین بیر خالق ادبیاتی خزانه سی یاراتمیشدیر. سارایدا دا «دیوان ادبیاتی» فارسجا و

عربجه نين تأثيرى ايله اينكىشاف ائتميشدير. گئنه بوزقورتون آراشديرمالارينا دؤنك: او
اوغوزلارين اورتا آسيادان (هر حالدا يازىلى ادبيات باخيميندان HN) اؤنملى ديل و
ادبيات گلهنگى (عنعنهسى) گتيرمزلر... فارس و عرب تأثيرى ايله ينى بير يازى و
ادبيات دىلى گلهنگى ياراتماغا باشلارلار.^{۱۳۷}

ايلك آله آلىنيب يازيلان خلق ادبياتى اوغوزلارين ساواش قهرمانلىقلارى
داستانلارى (اوغوزنامه لر) ايله باشلار.

البته ساراي و اوخوموش صنيف فارسجا و عربجه ايله او درجه مشغولدولار كى
اؤز ديللرينى اهمال انديرديلر. بو هاى كۆيده توركجه نين سسنى قيسا بيز زامان اوچون
ده اولسا، بير كيچيك يىگ ليكدن ائشيديريك: ۱۳ - نجو عصرين ايكينجى ياريسيندا، آنا
دوليا قارامان اوغوللارى گيرميشديلر. اؤنجولرى محمد بى ۱۲۷۷ - ده قونيا - نى
آليب باش شه ر ائتدى. توركجه نين دؤلت دىلى كيمي ايشله ديلمه ديگىنى گورن محمد
بى ۱۵ ماي ۱۲۷۷ - ده بو فرمانى وئردى: «بو گوندن سؤنرا، ديواندا، درگاهدا،
باريگاهدا، مجلسده، ميداندا توركجه دن باشقا ديل ايشله ديلمه جكدير» لकिन بو ياشيل
ياز مؤسسيمي ده قيسا اولدو، فارسلارين چوخلوقدا اولدوغو سبيله، ايراندان بحث
ائتمزسك ده، فارسجا رسمى قورولوشلاردا، بغداد - دا ۱۷ - نجى يوز ايله تكين داوام
اندر؛ آنا دولو - دا محكمه لرین دىلى ۱۶ - نجى يوز ايلدن سؤنرا توركجه لشير.

اسكى اوغوزلارين ايلك بويوك بديعى اثرلىرى آتالاريندان دانیشان و اونلارين
ايگيت ليكلرينى آنلادان داستانلار زنجيريدير كى اؤنجه شامانلىق، سؤنرا اسلام
چئورسینده ايشلەنيپ و اينكشاف ائتميشدير.^{۱۳۸} اينديلىك، اوندان بير نئچه داستان
اليميزده و ائليميزده دير. دده ميز قورقودون گؤي قوبه ده، ابدىيا چينلاياجاق^{۱۳۹} گور
سسینی، يعنى اؤز دؤغما سسیمی، بوتون اوغوزلارى اؤزوندە تمثيل اندن دير-
بيچيلمز بو شاه ائردن ائشيتمكده ييك!

^{۱۳۷} - عینى اثر. ص. ۱۶۳ - ۱۶۲.

^{۱۳۸} - عینى اثر. ص. ۱۶۳.

^{۱۳۹} - طین افکن

۳. یثرلشمه لر و آذربایجان

۱. ۳. درینلیک لره ائتن سوی کوکۆ

رئنه کائانات^{۱۴۰} و میشیل ژان، (Rene cagnat və Michel Jan) ایمپراتورلوقلار بئشیگی^{۱۴۱} اثرلرینده باشلانغیج اولاراق بئله یازیرلار: ایمپراتورلوقلار بئشیگی مَشَخَص ائتمک ایسترسک؛ خَزَر دَنیزیندن پاسیفیک^{۱۴۲} اوکیانوسونا قَدَر اوزانان ۶۰۰۰ ک م. اوزونلوغوندا و ۱۵۰۰ ایله ۲۰۰۰ ک م. آراسیندا دئییشن گئیش لیکده کی تۇرپاق پارچالاری دئییه بیلرک. چین - سوؤت حدودو اؤزینده کی مُعْظَم داغ سیرالاری، بۆتون ساحه نین اؤنورغاسینی تشکیل ائدیرلر. اؤرتا آسیا خالقلاری، تاریخ بۆیونجا قارشیلادیققلاری هر استیلا مقابلینده بو تۇرپاقلارا چکیلیمیش و سیغینمیش، یا دا تام ترسینه بورادان چیخاراق چئوره اولکه لری استیلا ائتمیشدیرلر.

۱. ۳. ۱. ۱. درین لیکلرده

«آریالار»، اؤرتا و یاخین شرقه میلاددان اؤنجه ۱۴ - ۱۰ - نجو یۆز ایللیکلرده گلمیشلر دیر. اؤنلاردان اۆل، بو تۇرپاقلاردا اورارتولار حؤکومت ائدیردیلر. بونلارین دلی ده گئت گئده داها قووتله نن تئوریلره گۆزه (آوروپالیلارین اؤرتا آسیادان یاخین شرقه گلمیش اۆلان خالقلار، اۆست - اۆسته «آسیا میلّت لری» دئییب کئچدیکلری) شومرله، ائلام / ایلاملار، قاسی لر و ماننلار کیمی (تۆرکجه ده ده بئله دیر) «بیتیشن دیلر (= ing. Agg rutive languages) نؤوعۆندن ایمیش. اورارتولاردان قالان کتیه لر دیل لری نین بو ماهیتینی تأیید ائتمکده دیر.^{۱۴۳}

دوکتور زهتابی، اۆست کئچیدی اقتباس ائتدیگیمیز یازیسینین باشقا بیر یئرینده دئییر: چۆخ اسکی لرده، خوصوصاً میلاددان اؤنجه ۲ - نجی مین ایللیک، و میلاددان اؤنجه بیرینجی مین ایللیکده هابئله بئش یۆز ایللیکلرده جنوب غرب دن اورارتو و

^{۱۴۰} - کابینات

^{۱۴۱} - کُگِت رنه و م. ژان، اۆگه، ص. ۱۱

^{۱۴۲} - اوکیانوس

^{۱۴۳} - زهتابی، دوکتور محمد؛ «آذربایجان کجاست» وارلیق درگسی تهران، ۱۹۹۰، نومره، ۱ - ۷۶ ص. ۹۹.

قاسيلر (آذربايجانلا) قونشو ايديلر. آسوريلرده اوز سیرالاريندا، اونلارين غرب قونشوسو اولوردولار. بو دولايى (غيرمستقيم) قونشولوق ارادا بير آسورى لرین يغما اوچون آذربايجانا هجوم لارينا مانع اولمايىردى.^{۱۴۴}

آذربايجان - ين باش شَهري (باشکند) ميلاددان اونجه ۳ - نجو و ۲ - نجى مين ايلليک لرینده اورميّه - نين جنوبوندا اولان «ايزيرتو» ايدى؛ اسکندرين استيلاسيندان سونرا، وارث لرى، سلوکيدلر (ing. The seleucid Dynasty) پارت لار (Parthians = Θσκανιλερ = Arşaq - lar) و ساسانيلر چاغيندا باش شَهَر «گنجه» («شيز» و يا «پرسيه») اولدو. آن بويوک اودا = اوتا - تاپينما معبدى، «آذرگوشنسب» اوراد ايدى.^{۱۴۵}

موليف، تبريز - ه دایر دئیر: بو گونکو ایراندا شوش و همدان - دان سونرا آن اسكى شَهَر تبریز - دیر؛ تبریز، آوروپانین ان قدیم شَهري «روما» دان داها کؤهنه شهردير؛ (روما ميلاددان اونجه ۷۵۳ - ده تیکيلميشدير). بعضى لرینجه، تبریز Ahemenidlər (آهمنيدلر) دؤورونده، بيرکشیک ساقالارين حؤکمدارى، تومريس = تومروس خاتونون اثرى دير. ماراقلیدیر کى گونوموزده آهرلى لر (بو شهرين يثنى قوندارما آدى: «ارسباران» دير)، تبریزه گئدرکن «تومروسا گئديرم!!» دئیرلر.

گرچکده تبریزين شَهَر اولماسى، کوروش (سيروس - Cyrus) - ون ميلاددان اونجه. ۵۳۰ - ۵۵۹) دؤورونان چؤخ قاباقلارا گئدر. زيرا آسورى قرال لارى نين ماننا اولکەسینه (آذربايجانا) ميلاددان اونجه ۲ - نجى مين ایل لیگین باشلاريندان، مئدياليلارين سلطنتينه قَدَر (آز - چؤخ ميلاددان اونجه ۶۵۰) داوام ائدن، و کؤرديستان، لورستان، اورمو گؤلونون شرقيندن گلن هجوم لارى زمينينده، بويوک ثروت مرکزی، تامارکيس = تامارکيس خالقى دا بو بلالاردان قارا نصيب لرینی آليرديلار. تامارکيس يادا تامارکيس آدلارى مين ایللر بويو دئييله - دئييله ايندى تبریز اولوب دور.^{۱۴۶}

^{۱۴۴} - عینی مقاله، ص. ۱۰۳.^{۱۴۵} - عینی مقاله، ص. ۱۰۴ - ۱۰۳.^{۱۴۶} - عینی مقاله، ص. ۱۰۶ - ۱۰۵.

۳. ۱. ۲. باشلانغیج

آذربایجان تاریخینده، ایلک قورولان دؤولت، میلاددان ۹ عصر اوّل تشکول ائتمیش ماننا دؤولتی ایدی. مئدیالیلار، میلاددان اۆنجه ۷ - نجی عصرده ماننلارین یئرینه کئچدیلر. مئدیالیلار، چۆکۆنجه یه دك آذربایجان دا اؤنلارین فدراسیونلارینین ترکیبینه قالدی. آذربایجانین جنوب قیسیمینه مئدیا، دئیللمه سی بو معنادادیر. طبیعی دیر کی مئدیا تۇرپاقلاری آذربایجانین حدودلارینا عینی دئییلدی. مئدیانی چۆکۆشوندن سؤنرا جنوب آذربایجان آهمنی لر ایمپریاسی نین ترکیبینه گیردی (میلاددان اۆنجه ۳۳۰ - ۵۵۰).

«فرانساین اۆچ قاتی بۆیۆکلۆکده کی بو گئنیش اۆلكه ایراندا، تۆركجه دانیشان چۆخ سایدا بیر اقلیت واردیر. بو اقلیتین باشلیجا تۇپلولوغو، نۆفوسو آن آز ۵ یا ۶ میلیون تخمین ائدیلن^{۱۴۷} دگیشیک، آما تۆركیه تۆركجه سینه چۆخ بنزیر بیر دیل دانیشان مرکزلی تبریز اولان، سۇیداشلاری آذربایجان رنسپوبلیکاسیلا (جمهوری) حدود قۇنشوسو بولونان و عینی آدلاری داشییان ائللرده ده، یاشایان آذربایجانلی لاردیر. زاگروس داغلاریندا، فارس لارین اۆلكه سینده چۆخ زامان كۆچه به (كۆچری)، بعضاً آز یا دا چۆخ یئرلشیک، داها باشقا تۆركجه دانیشانلار دا واردیر. خلاصه اولاراق، ایراندا تۆركجه دانیشانلارین تۇپلامی مملکت نۆفوسونون یۆزده ۴۰ إلی ۴۵ - ۱۴۸ قَدردیر. بو اینسان تۇپلولوغونا، خۆصوصاً میلاددان اۆنجه ۲ مین - ایلدن بری اؤینادیغی تاریخی رۆل گۆز اؤنونده توتولدوغوندا، اهمیت و ثرمه مک اۆلماز...^{۱۴۹}

^{۱۴۷} - کیتابین، بو قیسیمین ماتریال لاری ایرانین نفوسونون ۲۵ - ۲۰ میلیون اولدوغو زامانا عائد اولسا گرک؛ زیرا آشاعیدا دا تخمین ائدیلیر. دنمک ۶۰ میلیونلوق بیر ایراندا بو رقم لر ۵ یا ۶ دگیل، ۱۲ یا ۱۵ میلیون یازیلما لیدیر کی بو رقم لری ایندی، حقیقتده ۲۰ - ۳۰ میلیون اولدوغونو یازانلاردا وار. موعلیفین داها سؤنراکی فصلده، شمال آذربایجان حاقیندا وئریدیگی رقم، ۵۱۱۰۰۰۰ نفوس، (صحیفه ۳۲۹) نسبتاً داها پنی دیر.

^{۱۴۸} - ایران اوردوسو طرفیندن ژنرال رزم آرا زامانیندا آپاریلان استاتستیکه (آمار) گۆره ایران نفوسونون یوزده اوتوزینشی تورک دور اونا گۆره بو گون ایراندا ان آزی ۳۰ میلیون تورک واردیر. ج - هیئت.

^{۱۴۹} - s. 324, ögə, Roux.

۳. ۱. ۳. آدلار و تاریخ

تۆرك شوناسلىق آراشديرمالارى ايره ليله ديكجه، آذربايجان آرتيق، بؤيوك ايمپريالارا تابع و بعضاً مُهم، آما هر - حالدا كيمليكسيز بير جۆزو اولاراق دئييل، چؤخ قديمدن، نه دورومدا اولورسا اولسون، ممتاز، و اؤزونه گؤره خاص وارليغي اولان بير يورد كيمي اورتايا چيخماقدادير.

آنا ديلي تۆركجه اولان آذربايجانين^{۱۰۰} ايندييه قَدَر، «زايبچه نامه» (دوغوم و ثقيه سى) و «شجره نامه» سى يثرينه «رسمى و سفارشى تاريخ» لرين مۆختليف صحيفه لرينده، داغينيق حالدا و ثريلن، آددا - بوددا، متناقض و مقصدلى^{۱۰۱} معلوماتدان باشقا، خالقين اينده بير شئى يۇخدور. بونلاردان تۆرك هؤيتيميز، سلجوقلولارين گليشينده مى، ايلخانلار دؤورونده مى باشلايب، مَنصَبى (مصبى) قيزغين قوملوقلاردا ايتن چايلار كيمي، صفوى لرده (مثلاً: شاه عباس دا) مى، نادِر شاه و يا اونون خلف لرى زامانيندا مى، يۇخسا، قاجارلار دؤورونده مى، هاردا، هاجان ايتيب باتديغى آنلاشيلماز.

بو سيسى و قارائليقلارى دَكن، و تۆركلرين تاريخينه ايشيق سالان كشف و بيلگيلر بير چؤخ مسئله لره جاواب و ثرمك اوچون كيفايت ائتمز. بو تئورى لرين اؤستونده چؤخ ايشلنه جك. اسكى منبع لر عاليملر طرفيندن داها دريندن آراشديريلاجاق، يئنى -

^{۱۰۰} - آذربايجان خالقى نين سؤى - كۆكو باره ده دؤشوركن اونون كنچديكى يولو ديقته گؤزدن كنچيرمك لازمدير. آيديندير كى، بو خالقين سؤى كۆكونده باشليجا اولاراق، تۆرك ديللى سؤى بيرلشمه لرى، قبيله - بيرلشمه لرى دورموش و وقت آشيرى بورادا ياشايان انتنيك قروپلاردا اولاراق قاناييب - قاريشيشدير. تۆرك - ديللى سؤيلار قبيله بيرلشمه لرى كميت و كيفيت باخميندان اوزؤللو (تملى و ممتاز) اولموشدور؛ باشقا سؤزله دنسك، قاشقاي، ساق، آرساق، سيراك / شيراق، هون باسيل خزر، وارساق، اوغوز، ساوير، اونوغوز خلع و س. آذربايجانلريلارين خالق / اولوس اولاراق بيجيمكنمه سينده (فوزمالاشماسيندا) سايجا چؤخلوق تشكيل اتديكلرى كيمي، اونلارين عنعنه وى / معنوى عالمينده اؤستون يئر توتموشلار. ايناملار سيليله سينين، ميفيك گؤروشلرين، حياتين ادارك فوزماسينين، تفكؤرون، سؤى پسيخؤلولؤى سينين، خالق ياراديجيلىغى نين باشليجا تۆرك ديللى قبيله لرله باغليلىغى بنله بير قناعته گلهميه اساس ونرير... (سيدوف اؤگه ص ۱۱).

^{۱۰۱} - پروف. سيدوف دئير: «آذربايجان خالقى نين سؤى كؤنور قصد، بيله ركدن قاريشديرانلارى دا گؤز قارشى سينا گتيرسك، اوندا سؤيكؤكوله مشغول اولمانين نه قَدَر آغير بير دوروما توش گلديكى آيدينلاشار. كؤكلرين كؤمبؤننتلرينين، شاخه لر نين دؤرلؤلؤيؤ چؤخ سايلى قبيله - بيرلشمه لر نين اولماسى دا چتين ليك يارادير (سيدوف، عين، ص. ۹).

یثنی مأخذلر تاپیلاجاق، و بئلهجه تۆرکلرین، او جملهدن آذربایجانلیلارین حقیقی کیملیگی بۆتون گۆرکمی ایله اورتایا چیخاجاقدیر.

تۆرکلرین تاریخلرینین گۆن ایشیغینا چیخماسی اوچون بیر چوخ آنکگلرین آشیلماسی گرهکیر. حیات شرطلری، عادتلر، حرکتلی و چوخ گئیش جغرافیا اۆزینده وقوع بولان حادثات، چشیدلی خصوصت لر و اویونلار عسرلرجه معروض قالماق، آرالاریندا نیفاق و تفریق، اۆزون و اۆزگه نین دال - با - دال کئچمیشین میراثینی کؤکدن تخریب... و سایر کیمی آفتلر، آراشدیریجینی چوخ زامانلار چاره سیزلیکده بوراخیر. بو قاریشیقلیقلار ایچینده آراشدیریجیلارین اورتایا آتدیقلاری و آتاجاقلاری تئوریلرده جدی علمی تنقید طلب ائتمکده دیر؛ بودا ماتریاللارین (مطلبلرین) کافی مقداردا تۇپلاشماسی اوچون، هله بیر - آز اثرکن گۆرونور. ایندی، منطقا، گۆرولهجک ایش، اله - کئچن باشلیجا ماتریاللاری و اورتایا آتیلان یثنی تئوریلری دیقته گۆزدن کئچیرمکدیر.

پروفسور میرعلی سیدوف - ون دئدیگی کیمی: «دۇنیا مدنیتی نین یارانماسیندا شرقلی، ایشیقلی یثرلردن بیرینی توتان آذربایجان خالقینی سؤیکۆکو (ائتنو گئنئزسی) چوخ مُرکب تاریخی پروسیس کئچیرمیش.^{۱۵۲}

آذربایجانین اوزون تاریخینده، بو و یا باشقا شکیلده ظاهر اولوب و اونا بیچیم وئرن قبیله لر - بیرلشمه لرینه ایشارت ائتمه دن قاباق «آذربایجان» سۆزونون حقیقته یاخین گۆرسه نن آنلایشی دۆشونمک گرهکیر: آذربایجان، مۆختلف صورتلرده تلفظ ائدیلمیشدیر: مثلاً آذربایجان، آذربایگان، آذربئجان، آدیربئجان (شاهنامه نین یازیلدیغی «فتقارب» دئییلن «بحر»، و کلمه نی دؤغرو درست ایچینه آلا - بیلمه یین «وزن» لرده یازیلان شعرلرین «قالیب» ایجابی)، آذربادگان و سایر.

سۆزون ائتمولوژیک ایضاحی اوچون بعضا آدام آدلاری (آتروپات کیمی)، یا دا فارسجا یا مراجعت ائدیلمیشدیر (مثلا سۆزون ترکیبینده اولان «آذر» - ی، «اؤد»

ترجومه اندیب وَ کسرىنى اونا گۆره اويدورماق كىمى). بير يئر آدى نين معناسىنى آنلاماق اۆچون «هر شئیدن قاباق يئرلیرلرین ديلينه باش وورماق»، آن مناسیب و اکثرا دؤغرو يول ايكن، اوزون زامان، آذربايجان حاقيندا، خواجه رشيدالدین و بير ايکى داها عالمين (معلوم سببلره گۆره) بو مؤوضوعدا، سؤزونه باخان اولمادی.

بو اۆچونجو يول بيزى هارالارا گۆتورور؟ بو بابدا پروفيسور سيدوف، مؤختليف نظريه لرى، «آذربايجان خالقى نين سويکوکونو دۆشونرکن» آدلى اثرينده بير آرايا گتيرديگى معلوماتدان (يازيميزين «اؤن سؤز» ده ده ايشاره انتديگيميز كىمى) يئرى گلديکجه، قيسالداراق فايدالاناچاق.

۳.۲. «آذربايجان خالقى نين سويکوکونو دۆشونرکن»^{۱۵۳}

آذربايجان، تاريخ بويو، سياسى - جغرافى - اتنىک (قومى) تشکۆله دؤغرو اينکيشاف مرحله لرينى بير- بيرر کئچيريرکن، طبعى اولاراق، حدود و اتنىک ديشمه لرینه معروض قالميشدير. بو مسئله نين تفرعاتى، آراشديريجيلار آراسيندا فيکير آيريليقلارينا سبب اولموشدور. معين مقصد و منفعت لر ده اختلافلارى کؤروکلهميش وَ بو بابدا، هر کس اؤز ايشينه گلن تفرعاتا «اؤنجه ليک» وئريب و ايسته گينه گۆره، فيکرىنى تأييد ائدن روايتلى آشيرى قيمتلنديردىگى حالدا، ضررينه اولانلارى، اؤرت - باس ائتميشدير. هله چاغيميزا عارض اولان، وَ باشقالاريني خور گؤرمکله مايالانان، آشيرى (مفريط) ميليتچى ليک و ساختا، جئنجلچى (ing. Clamorous) «وطن پرورليک»^{۱۵۴} گؤستريلىرى، اورتاليغى بۆسبوتون قاريشديربيدير. بو «تبريزين اسكى مسگره - بازار» هاواسىنى آنديران کاکافونى جهنمينده، دؤغرو - دؤروست دۆشونه بيلنلرين سسلرينى ائشيتمک آسان دئييلدير.

نه ايسه، دؤكتور هيئت ين بير آرايا تۇپلاديغى معلوماتدان خلاصه صورتده آذربايجانين حدودلاريني گؤسترمگه چاليشاق. آذربايجان، آهئمنى لر زامانيندا،

^{۱۵۳} - سيدوف - ون اۆگه - نين باشليغيدير.

^{۱۵۴} - بير فرانسيز تعبيرى ايله، «جبله بازليغين سؤن سنگرى».

«کیچیک میدیا» آدلانیرمیش. «شرق حدودو خزر دیزی دربندینه قَدَر اوزانار؛ دربند، میدیالیلاری پارفیادان آیریرمیش... آهمننیدلردن سوئرا، آدی آتروپاتین اولموش و داهای چوخ جنوبی آذربایجانا محدودلاشمیشدیر... ساسانیلر زامانیندا (میلاددان سوئرا - ۶۵۲ - ۲۲۴) شمال حدودلاری دیشمک حالتیندا ایمیش. بو دا خزر تورکلری نین هجوملاری و جنوبا دؤغرو ایره لیلمه لری و گئری چکیلمله لری ایله علاقه داردیر (مأخذ: ز. و. - توغان، «ایسلام انسیکلوپئدسی»)...

ساسانیلی شاهلاردان، انوشیروان (میلاددان سوئرا ۵۷۹ - ۵۳۱)، شیروان و دربند - ی. آلینجا، اورالاردا قالالار تیکدیردی، بوتون بو ساحه آذربایجان اولاراق تانیلمیشدیر... دربندین دیوارلاریندا میلاددان سوئرا ۵۵۳ - ده حَکْ اندیلیمیش یازیدا آذربایجانین شمال حدودونون دربند اولدوغو آنلاشیلیر... ایسلام تاریخچی لریندن یعقوبی، بلعمی، مسعودی، ابن اثیر... آذربایجانین سرحدینی، دربند تانیتمیشلار. بلعمی یه گؤره «حدود، همدان دان باشلا بیر و سونو خَرزین دَرَبند - ینه قَدَر اوزانیر». باشقا بیر یثرده ده ایشاره ائیلدیگی کیمی، عین اثیرین (دوکتور، ج، مشکور - ون رداکسیاسیندا) ۴۲ - نجی صحیفه سینده «بو یئرلرین هامیسی تورکلرین الینده دیر» دئییلیر... میلاددان سوئرا ۱۸۸۴ ایلینده کیئف - ده چاپ اولموش، تیفلیس روس قارنیزونونا منسوب، ایدیل - اورال تورکلریندن بیر ضابطین ترتیب ائتدیگی مونوگرافیدا، آذربایجانین جنوبی و شمالی (او تایی، بو تایی) قیسملریندن (چیزیلیمیش سرحدلره باخمایاراق)، «آذربایجان» دئییه بحث ائتمیشدیر.^{۱۵۵}

«آذربایجان» دئییلدیگده، بو کلمه دن قصد اولونان ساحه و اونون حدودلاری دئدیگیمیز کیمی، اکثر مناقیشه و سون زامانلاردا بعضا چاتیشماقلارا (بلکه چاریشماقلارا) باعث اولور. علمی بحثلر، فرانسیزلارین دئدیکلری کیمی بیر نئچه «Politicard» یازیچی واسیطه سی ایله قیزیشدیریلیرسا همیشه بئله اولار. هر کسین

بیلدیگی کیمی، آذربایجانین ۱۹ - نجو عصرده پارچالانماسی، بیر آلین یازیسی یوخ
تاریخی «عَرَض»^{۱۵۶} - دن (ing. Accident - dön), باشقا بیر شئی دئییلدیر.

مناقیشه مؤوضولاریندان بیرى، سون زامانلاردا، ایندیكى آذربایجان
رئسپوبلیکاسینین^{۱۵۷} تامامی نین و عینا تاریخی آران اولاراق جنوب آذربایجاندا
همیشه آیری یاشامیش اولدوغودور. بورادا، تصحیحی چوخ آسان اولان، (اسکی لرین
«عموم - و خوصوص مین وجه» دندیکلری) بیر منطق خطاسی واردیر: ه - ۱۰۶۲ (=)
میلاددان سونرا - ۱۶۳۴) - ده، یازیلیمیش «برهان قاطع، لغتی» - نه مراجیع ایله
دوزلدیله بیله جک بیر سهو. او کیتابدا (خلاصه اولاراق) «آران» ماده سینده «آذربایجان -
ین بیر ویلایتی نین آدی دیر؛ گنج و برده - ده اونا باغلی دیر»^{۱۵۸} دئیله یازیلیمیش.

استرابون (میلاددان اونجه - ۶۳ - ۲۴)، کیمی بو فیکیرله دایر قیدلری
اوخودوغوموزدا، تورک - دیللی آلبان/ آران - لارین، اوز یئرلرینده یاشارکن آذربایجانا
باغلی اولدوقلارینی تأیید ائدن سوزلرله قارشیلایمیش.

دندیکیمیز کیمی زامان زامان آذربایجانین جوغرافیسی، بیر سوال کیمی اورتایا
آتیلیر. مولفین، بو اوزون بحثه اختصارلا وئردیگی جوابینی، داها دا قیسالداراق ترجمه
اندیریک (یازی، فارسجادیر) «... ۱۰۵۰ ایل بوندان قاباق، سامانی لرین وزیرى ابوعلی
محمد بلعمی - نین تاریخ طبری - دن چئویردیگی و دوکتور جواد مشکور - ون همتی
- ایله تهران - دا ۱۳۳۷ - ده (۱۹۵۹ - دا) چاپ اولموش «تاریخ طبری» - ده
آذربایجانین فتحی باره ده بئله یازیر: ... خلیفه عمرین آذربایجانى تدقیق اوچون
گؤندرمیش اولدوغو مأمور از - جمله دئیمیش: آذربایجانین حدودونون باشی همدان -

^{۱۵۶} - جمهوریتی نین

^{۱۵۷} - اصلینده اولماییب سؤنرادان عمله گلن، علت، بیماری، عارضه

^{۱۵۸} - ابن - خلف - تبریزی، «برهان - قاطع» - ده، «آران» ماده سینى آچقلارکن (مرحوم تیمور پیر هاشمی نین وارلیق - دا چاپ اولموش بیر
ترجمه سی ایله) عینا بئله دئیر: آران، ایکینجی حرفی نین تشدیدى ایله «هران» ورننده اوخونور. بو آذربایجان ویلائی لریندن دیر کی گنج
و برده، اونا باغلی دیر. دئییرلر آلتین و گؤموش معدنلری وار. آدینی تشدیدسیزه دئییرلر.

(ابهـر - زنگان) - داندیر؛ سونو دربندو - خزان - دا بـیتر. آرادا نه آبادلیق وارسا، شهر (عربجه سی: باب) دئیرلر. جامعلر، شهرلرده (ابواب - دا) ایشلکدیرلر.^{۱۵۹}

بو کیتابدا، یعنی «تاریخ طبری نین»^{۱۶۰} ۴۲ - نجی صحیفه سینده عین بحثه داوام ائدرکن، یوخاریدا دا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، حرفی حرفینه، بئله یازیلیدیر: «این سرزمینها، همه به دست ترکان بود»؛ (بو یئرلرین تامامی، تورکلرین الینده ایدی).

مولیف، مشهور یعقوبی - یه فراجعتله یازیسیندا دئیر: ... او، آذربایجان حدودونو زنجاندان ورسانا قدر بیلیمیش، آرازین او بیرطرفینه او جمله دن بشیلاقانی و بردعی یوخاری آذربایجان دئییه تانیتیمیشدیر (یعقوبی، ابلدان، ص ۴۷)^{۱۶۱}.

(هجری ۴ - نجو = میلاددان سونرا ۱۰ - نجو عصرده یاشایان) مسعودی (آل - آران، من بلاد آذربایجان) (آران، آذربایجان یئرلریندن دیر)، دئیمیشدیر^{۱۶۲}، ابن - اثیر آران - ی، آذربایجانین بیر بؤلمه سی (قیسمی) معناسیندا باشا دؤشور.^{۱۶۳} حمدالله مستوفی ایسه «نزهت القلوب» - دا (هـ . ۷۴۰ = میلاددان سونرا ۱۳۲۱)، او جمله دن بئله دئیر: آذربایجانین حدودلاری عراق عجم، موغان، گورجستان، و ارمنستان - ا یاپیشیر... شهرلریندن تبریز، اووجان... گرگر، ناخجیوان اجنان، اوردوباد، آزاد و ماکویه دیر.^{۱۶۴}

م - ع - فرزانه، رحیم رئیس نیا - نین «آذربایجان در سیر تاریخ ایران» - ینی تنقید ائدرکن بئله یازیر: کیتابدا، شمال و جنوب آذربایجان خالقینین، تاریخی و قومی باغلیلیغی و بیر پارچالیغی بحثینه اؤتری باخیلیب کنجیلیمیش. ایندی بعضی یازیچلار اوچون شمال آذربایجان آنجاق اسکی آلبان/ آغوان، اورتا آران و ۱۹۱۸

^{۱۵۹} - هیئت، دوکتور جواد؛ «درباره ی آذربایجان کجاست؟»، وارلیق، تهران، ۱۹۹۰ نومه ۳ - ۷۸ ص ۲۷. (پیرهاشمی - نین «آران، ولایتی - ست از آذربایجان» یازیسیندا، سید اسماعیل وکیلی - نین «آذربایجان، پیش از تاریخ و پس از آن» کیتابیندان (جلد ۱، هـ ۱۳۶۲ = م، ۱۹۸۴) آلدیغی کئچیده توتوشدورولوب بیر - ایکی کلمه اؤتیریلاراق تاماملانمیشدیر.

^{۱۶۰} - بلعمی، ابو - علی محمد؛ «تاریخ بلعمی، ترجمه - ی تاریخ طبری، هـ، ۱۳۳۷ = م، ۱۹۵۹ ص ۴۲. رداکتور: ذر - ج. مشکور.

^{۱۶۱} - هیئت، دوکتور، Eyny

^{۱۶۲} - مسعودی. «مروج - الذهب» مصر چاپی ۱۳۰۳، جلد ۱، ص. ۱۰۰.

^{۱۶۳} - ابن اثیر، «الکامل» علی هاشمی حائری نین فارسجا ترجمه سی، جلد ۱۶، دوکتور هیئت - ین حاشیه سی، عینی یازی ص. ۲۸

^{۱۶۴} - «مستوفی، حمدالله؛ «نزهت القلوب»، ص. ۱۰۲ - ۸۵. (حاشیه دوکتور، هیئت ن Eyny، حاشیه سی)

آنلاشماسی نین تعیین ائتدی بی حدودلار ایچینده آیری قالمیش اراضی دن عبارتدیر... بورادا اساس بحث آران - ین دۆرومو دئییلدیر... اساس مسئله شمالی؛ و هامیسی نین اؤستونده، نهنگ و گۆرکملی، اورتاق (واحد) خالق ادبیاتی یاراتمالاریدیر. سۆی بیرلیگی نین سۆز - گۆتورمز نیشانه و تملی دیر بو. زامانیمیزدا، آرازین او تایى و بو تاییندا یاشایانلاری (بۆتون کئچمیشینی گۆرمه مزلیکلن گله رک) ایکی آیری تیره و عراقدان ظن اندیرلر.^{۱۶۵}

مؤختلیف مولیف لر «آذربایجان آدی نین چوخ آسکی اولدوغونو» تکرار ائتمیشلر. او جمله دن، «داها آرتیق بیلگی اوچون آلتستاد (Audry Alstad) - ین «آذربایجان تۆرکلری» اثرینی تۆوصیه اندیر.^{۱۶۶}

«... م. آذرلو، ت. موسوی، ز. یامپولسکی - نین بیرلیکده یازدیقلاری مقاله ده دئییلدیگی کیمی، بیر سیرا آسکی و چاغداش عالیم لر، ائله جه ده استرابون، ابن فقیع، مقدسی، ابن الفقیه، یاقوت حموی، حمدالله مستوفی، م. استرئق، ت. هولدیسک، ا. هرتز فئل، ر. گریشمان و سایر بئله حساب اندیرلر کی «آذربایجان» سۆزو آدم آدی «آتروپات» - دان یارانمیشدیر. آنجاق بو فیکری قبول ائتمه ینلر^{۱۶۷} ده واردیر. اونلار ادعا اندیرلرکی، «آتروپات» غمومی ایسمدیر. بیر سیرا آراشدیریجی لار، او آرادا بارتولوم، م. ن. بوغولیووز و سایر «آذربایجان» یئر آدینی «آوستا» داکى اود تانریسی «آتار» لا باغلاماغا چالیشیرلار. آ. آذرلی، ت. موسوی، ز. یامپولسکی ایله بیرلیکده یازدیقلاری یازیدا ت. نۆلدنک، ن. ی. مار، (N. Y. Marr) گ. نیوبرگ (G. Nyuberğ) ویندننگرن (G. Vindengren)، ع. م. دمیرچی زاده، (Θ. M. Dəmirçizadə)، م. دیاقانوو (E. M. Diyaqanov) ل. گرادئرین «آتروپات» ین ترکیبینده کی «پات» ی ایران - دیللی سۆز ساییلدیغینی گۆسترمیشلر. «پات» سۆزونون

^{۱۶۵} - فرزانه، محمدعلی؛ آذربایجان در سیر تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۰ سایى ۳ - ۷۸، ص. ۲۲ - ۲۱.

^{۱۶۶} - ذر. پارسا بناب «آذربایجان و زبان آذربایجان» وارلیق، تهران، ۱۹۹۱ سایى ۴ - ۹۱، ص. ۲۵.

^{۱۶۷} - تفصیلات اوچون باخ: آ سنبل زاده، «آذربایجانلیلار؛ ائتنگنر و خالق - ین فورمالاشماسی» باکی، ۱۹۹۰ و - غیب الله یثف، «آذربایجانین ائتنگنر سینه دائر تاریخی ائتنگرافیک تدقیقات» باکی ۱۹۹۱.

«باشچی»، «جناب» معنالاری اولدوغونو دا قید ائتمیشلر... «چوخدان علمی اساسی تاپیلمايان «آذربایجان سۆزونو آذربایجانین منسوب اولدوغو دیل قروپو سۆزو کیمی ایضاح ائتمک ایسته میشلر. بو باره ده ۱۲ - نجی یۆز ایلی نین تانیمنیش عالیمی رشیدالدین و سایره ده عیثا بو فیکیر دیمیشلر»...^{۱۶۸} بو یولدا دۆشونلر گله جک آراشدیرمچیلاری گرچک لیگله دؤغرو یۆنلتمیشلر»

مشهور «برهان قاطع» لوغتی نین مولیفی، محمدحسین - ابن - خلف - تبریزی، هیندیستاندا (ه. ۱۰۶۲ = م. ۱۶۳۳) چاپ اولموش کیتابدا بئله یازیر: «دیرلر آغوز (اوغوز) او ویلایتی آلدیغیندا، اورادا، اووجان یوره سی نین دۆزلوک و اوتلاقلاریندا چوخ خوشلاندى. فرمان وئردی هر کس بیر آتک تورپاق گتیریب اورایا تۆکسون؛ اوؤو ده آن باشدا بیر آتک تورپاق گتیردی؛ دالسیجا بۆتون خالق و قوشون تورپاق داشیدیلار، مَعْظَم بیر یوکسکلیک یاراندى، آدینی «آذربایگان» قویدولار... زیرا، «آذر» تۆرکجه ده «اوجالیق» و یوکسکلیک - دیر؛ «بایگان» دا «اولولار»، «بویوکلر» آنلامیندادیر.^{۱۶۹}

بو مئتودا گۆره، پروفیسور سیدوف - ون فیکیرلری ایله کلمه نین ایضاحینا داوام ائدیریک: «... عرب، فارس دیلرینده سۆزون «آذ» - لا باشلاماسی بئله بیر قناعتیه گلمه یه ایمکان وئیرکی، «آذ» ترکیبی دوغمادیر. بیزجه «آذ» ترکیبی اسکی تۆرک - دیللی قبیله لرین آدی دیر. «آز» قبیله بیرلشمه سی خالق^{۱۷۰} آدینا «گۆل تکی»، «تونیوقوق و سایر کیمی آبیده لرده راست گلیریک».

«آذربایجان» سۆزونون «آر // آر» ترکیبی حاقیندا آراشدیرماچیلارین گۆروشلری مؤختلیف دیر. چوخدان دیر کی بیلگینلری «آر // آر» - ین کیمه عاید اولماسی

^{۱۶۸} - سیدوف. اؤگه ص. ۱۴ - ۱۳.

^{۱۶۹} - هینت، دوكتور جواد عینه ص. ۴ - ۳.

^{۱۷۰} - S. Y. Malov. آز - لاری خالق سایر. (س. ی. مالو، پامیاتنیک = Bu Seyidovun qeydidir. 15. Haşiyə.

ماراقلانديرير... (رادلوزون دندىگى كىمى) «آر» سوزونو تورك «آر»ى منشالى اولدوغونو علمى باخيمدان تاماميله دوزگون حساب انديريك.

هله و. ك. قئلماقوز - دان قاباق و. و. رادلوز، ل. بوداقوز، ژيران مقلوش. و ساير ده «آر // آر // اير // اير»ى تورك منشالى سوز سايميشلار. تورك ديللريندن «آر // آر» - ى «آذربايجانليار» «آر»، «كىشى»، «ايگيد»؛ چوواشلار، توركمنلر «اينسان»، «كىشى»، اوزبكلكر، قيرقيزلار، تاتارلار، باشقىرلار «كىشى»، «ايگيد»؛ قاراقالپاقلار «كىشى» معنلارينا ايشله ديرلر. «آر» تورك ديللرينده «قىرمىزى» معناسىنى دا وئير. اوندان «آذر» (آر)، ياخشى ايستر قىرمىزى دئمكدير. دئيه سن، بونونلا گونشى گوز قارشى سينا گتىرميشلر. چونكى گونش ياخشى - ايستر و يارادىجى سايىلميشدير... «آر // آر // اير // اير» بو و باشقا سوزده قوشولاراق قبيله، قبيله بيرلشمهسى، اوتقون، تانرى آدى، ياراتميشدير. ميثال اوچون؛ آو - آر، خز - آر، ماج - آر، جوو - آر (سوب - آر)، قاج - آر... بيز اثركن و سونراكى اورتا يوز - ايللىكلرين منبع لرلرندن، «كولتئين» دن و بنزرى آبيده لرذن، معاصر تورك ديللريندن ميثاللار گتىرمگه احتياج گورموروك...»

«... «آذربايجان» سوزونون «باي // بى» تركيى، «وارلى»، «حاكيم» معناسىنداير. ايندى ايسه سوزون سون تركيى «گان // جان» حاقيندا فيكرىمىزى سويله يك: «گان (قان)» بير سيرا تورك ديللرينده (كيچيك فونتيك ديشيك ليكله) چوخ معناليدير. او، تثلثوت، لئبئد، آلتاي، شوز، ساقا، كويبال، قيرقيز و ساير تورك ديللرينده «قاغان»، «خان»، «حاكيم» دئمكدير، «قان» داكى «ن» سسى نونى سغيرله (= نون غونّه / ساغير نون ايله) دئيلىسه، «آتا» آنلامىنداير. «گان» سسى بير سيرا تورك ديللرينده اولدوغو كىمى <ى> سسى نين تاثيرى نتيجه سينده يوشالمىش «e» - يه كئچميشدير.

«... آذربايجان: اوغورلو، ياخشى - ايستر (آز)، ياخشى - ايستر قىرمىزى، يعنى گونش (آزار // آذر)، وارلى (باي)، آتا (گان) دئمكدير. او واختيله ياخشى - ايستر

قىرمىزى، يعنى گۆنش آنتروپومورفيك تانرىسىنىن آدى ايميش. سۇنرالار، آذ قىبىله سىندىن اولان خان، بى، اينسان معنا سىندا ايشلنمىشدير».^{۱۷۱}

سۇزو، جهانگير زىنال اوغلو - نون كيتايىندا بير قىدله بيتيرمك ايسته ييريك: «آذربايجان عالىملرى نين سۇنونجو آراشديرمالاريندا دا بو سۇزون (آذربايجان سۇزونون) كۆكۆ اۆز دۇغما دىلیمیزده آختاريلير. بيز بو فيكىرده ييك كى، آذربايجان سۇزونون كۆكونده آسيا، آراز، قافقاز، آزوف كىمى يئرله آد وئرميش و تاريخى دومانلار بورونموش قديم، سىرلى بير خالقين - آذلارين - آذرلرين آدى دايانير. بو خالقين تۆرك دىللى اولماسى دا شېبه سىزدير (عۇمور كىتابى، باكى ۱۹۸۸ ص. ۱۱). آذربايجان سۇزو حاقيندا تاريخچى و فيلولوقلاردان ع. دميرچى زاده نين، آ. آخوندوفون، م. سيدوفون، آ. محمدوفون، ع و يا ا فرضعلين، اى. على يثفين، م. آذرلى نين، ز. يامپولسكى نين، و آدلارى چكىلمه ين اولنارلا موليفلرين آراشديرمالارى واردير».^{۱۷۲}

۱. ۲. ۳. آلبانلار

«آذربايجان، لاپ قديمدىن بير چوخ قىبىله بيرلشمه لرى نين، خالقلارين ياشادىغى، قايتاييب - قارىشىدىغى، فورملاشدىغى اولكه اولموشدور. اونون آيريلماز بير حيصه سى اولان آلبان / آلبانيا / آغوان / آلوان / آران، اونون آيرى - آيرى يئر آدلارى نين (توپونىملرين) آنلامى بو يئرلرده ياشايان (استرابونا گۆره) ۲۶ قىبىله نين آدى، آذربايجان دىلى ايله باغلى دير. البته بورادا باشقا دىللرله ده سسله شن بعضى يئر آدلارى... (وار)... آراشديرما گۆستىر كى، آذربايجانين و اونون آيريلماز حيصه سى اولان آلبانيانين يئر آدلارى نين آن اسكى قاتى آذربايجان دىلى ايله باغليدير... يئر آدلارى نين اسكى قاتى نين تۆرك دىللى ايله سسلشمه سى ده چوخ طبعى دير. چۆنكى هله قديم يونان،

^{۱۷۱} - عين ص. ۱۹.

^{۱۷۲} - زىنال اوغلو، جهانگير؛ «مختصر آذربايجان تاريخى» آذربايجان دۆلت كىتاب پالاتاسى، باكى، ۱۹۹۲، ص. ۱۲۳.

اثرمنى، گۆرجو منبعلىرى نىن وئردىكلرى معلوماتا گۆره، تۆرك دىللى قىيله بىرلشمەلىرى، سىلسىلەلىرى، خالقلىرى مىلاددان دا چۆخ قاباقلار بورادا ياشامىشلار. بو بارەدە بعضى تارىخى دلىللىرى يادا سالماق ايستەيىرىك.

۵- نجى يوز - ايللىگىن اثرمنى تارىخچىسى مؤسس خورئناسى مىلاددان قاباق ۱۲۷ - ۱۴۹ - نجى ايللردە حاكىمىتدە اولموش اثرمنى شاهی واقارشاقدان بحث آچاركن ماراقلی بىر حادىئەنى دە خاطىرلادىر. تارىخچى قىد اندىر كى، واقارشاقىن واختىندا قافقاز داغى نىن آتكلىرىندە ياشايان بولغارلارنىن اولكەسىندە دۆشمەنچىلىك يارائىر. اونلارنىن چۆخو اثرمنستانا كۆچور و اۆزلىرىنە يورد سالىرلار... بو معلوماتا (گۆره) اساسا دىمك اولار كى، تۆرك - دىللى قىيلهلىرى، تارىخچى نىن اۆزوندن آزی يىندى عصر اول قافقازدا تۆرك بولغارلارنىن ياشادىقلارى تۇرپاقلار بولغار اولكەسى آدلانمىشىدىر. گۆرجو منبعلىرىدە دە تۆرك - دىللى خالقلىرىن (هونلار، بونتوركلر/ بونتورقلار، قىپچاقلار) مىلاددان قاباق و مىلادىن ايلك عصرلىرىندە قافقازدا، او جملەدن آذربايجاندا مسكن سالماسى حاقىندا معلومات واردىر.^{۱۷۳}

آلبانلار دۆرلو آدلارلا تائىنمىشلار: آلبان/ آلبانى يا/ آلمان/ آلبانك/ آران/ آران و ساير. هر هانسى آدلا آدلانسالار، جغرافى - تارىخى باخىمدان بو يئر «آذربايجان اراضىسى نىن بىر حىصەسى ايمىش و داغىستانى احاطە اندرمىش.

... بورادا كىچىكلى - بۆيوكلو بىر چۆخ قىيلهلىر، قىيله بىرلشمەلىرى او سىرادان... تۆرك دىللى قىيلهلىرى ياشامىشلار.^{۱۷۴}

آرانىن، مۆنبىت اراضىسىنى اكثر سو باساردى. ۲۶ قىيلهلىك بىر جماعت اولدوغو، و بىر بىرلىرى ايله چۆخ زامان ايختلافدا اولدوغو روايت اندىلىر. اودا تاپىنىرلارمىش (پرستىش اندىرمىشلىر).

^{۱۷۳} - سىدوف، عىنى ص. ۶۲ - ۶۰.^{۱۷۴} - عىنى ص. ۷۱ - ۷۰ و ۶۹.

«آلبانى، شىمالدان قافقاز داغلارى و سارماتلار (روسلاردان اول يئرلى لرین) يوردو؛ جنوبدان آراز، آتروپات - ين اولكەسى و اثرمنستان؛ شرقدن خزر دئیزی و اورتا آسيا ايله حدودلانئیدی. ميلادین ۳ - نجو عصرینده، گنجه، ناخجیوان، و باکی کیمی تیجارت و مهم صنایع شەرلى واردی. مُستقیل اولماسینا رغماً، سیاسى و تیجارى باخیمدان، بیر زامانلار، ساسانیلره باغلى ایدیلر. اکثریتله خریستیان ایدیلر. م. ۶۳۰ - دا عربلرله ساواشدیلار؛ م. ۶۶۷ - ده جاوانشیر، آلبان شاهزادهسى عربلرله بیعت ائتدی. عربلرین آلبانى، ناخجیوان، اردبیل و ماراغاداکى قارنیزونلارى دایما خالقین هجومونا معروض قالمیشدی. بو دایانیشما ۲۰۰ ایل داوام ائتدی. بابک - ين عصيانى (۸۳۷ - ۸۲۰ م)، آلبانلیلارین ان ایگیدجه حرکت لری ایدی.

آلبان کلمەسى نین ایضاحى اۆچون لاتینجهیه (آلبوس = آغ)، قدیم اثرمنیجه - یه (آیو وانک - آغوانک = شیرین)، داغیستان دیللى - نه، تۆرک لهجه یا دیللى - نه، کئلت دیلى - نه («آلب / آلب = «داغ» «یۆکسکلیک») باش وورولموشدور.

ی. ب. یوسفوو - ا گۆره «آران» سۆزو یالنیز آذربایجان دیلینده ایشلەنیر؛ بو سۆز باشقا تۆرک دیللرینده، خوصوصیله اسکی تۆرک دیللرینده قئید ائدیلمەمیشدیر. بئله بیر قطعی حؤکمو، گرچکلر رد ائدیر. چۆنکی بیر سئرا تۆرک دیللرینده «آران» سۆزونو «مال - قارا حیطی»، «طؤوله» معناسینا ایشلنمەسینی ۱۱ - نجى عصرده قاشغارلى محمود قیده آلمیشدیر.

بیر چۆخ اسکی و معاصر تۆرک دیللرینده «آران» چۆخ - آنلاملى سۆزدور... اسکی اۆزبکجه «هاواسى معتدل یئر»، آذربایجان دیلینده «چمنلیک»، «دۆزلیک» آنلاملارینی داشی یئر... نهایت، «آران» سۆزونون هم ده «ایستی - یئر»، «یایلاغین عکسى اولان یئر» آنلامى دا واردیر. قارا - قیرقیزجا «آران» «کۆتله»، «اوردو»، «خالق»، «قبیله» دئمکدیر. بۆتون بونلاردان گۆرونور کى، «آران» هله ۱۱ - نجى عصردن قیده آلینمیش و بیر چۆخ تۆرک دیللرینده مارقلى آنلاملاری اولان سۆزودور...^{۱۷۵} بیزجه، «آلبان»، یئر آدی

«آل» و «بان» سۆزلىرىندىن يارانمىشىدىر. «آل» تركىيىنە بىر چۇخ تۆرك - دىللى خالقلارنى يىر، خۇصوصىيە داغ آدلارنى راست گىلمەك اولور. مثلاً: آلاى، آلاش (الوند؟ البرز؟ ... H. N.) و سايرە، آدلارنىداكى «آل» (آل؟) تركىيلىرى تۆرك دىللىرىندە يۆكسكىلىگى، اوجالغى، قدرتى بىلدىرىر^{۱۷۶}، «آله» «آل» سۆزونون بو آنلامىنا اساسا تۆركلۇگيا علمىندە بئله عمومى و دۇغرو بىر قناعت واردير كى آلتاى - اوجا داغ دئمكىدير.^{۱۷۷} «آلتايجا، «آلتايفا»، اولو، بۇيوك، سىلدىرىم قايلالى داغ، و يا... اوجا داغ، دئمكىدير.^{۱۷۸} «آذربايجانلىلاردا مقدس ليگى، اوجالغى، بىلدىرمەك اوچون بعضا «آلا» - دان استفاده ائتمىشلر. مىثال اوچون، توووز رايونوندا آل دده آدلى پير وار... آل دده، اوجا، اولودده دئمكىدير. چۇخ - آنلاملى «آل» سۆزو تۆرك - دىللى خالقلارنى ميفولوگياسى ايله سىخ باغليدير. قام - شامان ايناملارى ايله باغلى اولان «آل - آروادى» - نا تۆركلر (توركيه توركلرى) «آل - قارىسى»، آذربايجانلىلار «آل - آروادى»، «حال - آروادى»، توباليلار «آلبىس»، آلتايليلار «آلمىس»، ياقوتلار «آباس» قىرقىزلار، تاتارلار (قازان، قيرىم) و قومانلار «آلباستى» دئيرلر^{۱۷۹}. «بىزجه، آذربايجان دىلىندەكى «آل = اوو»، «يال = اوو»، «آل - قىش» سۆزلىرىندە «آل» تركىيى اوجالغى، قدرتى بىلدىرىر.^{۱۸۰}

ايندى «آلبان» يىر آدىنىن ايكىنجى تركىيىنە دىقت يۇئلدىك: «بان» سۆزونون دام، چارداق، ائوين اوستونده توستو چىخماق و تمىز هاوا و ايشىق دوشمەك اوچون آچىلان دئشيك، باجا^{۱۸۱} آنلاملارىدا ماراقلیدير. ^{۱۸۲}موليف، چۇخ سايدا مۆختليف دىل و لهجهلرىندىن مىثاللار گتيرىرك دئير: «بو دىللر گۇستىرير كى، «آلبان» سۆزونون كۆكونو

^{۱۷۶} - عینه ص. ۷۸.

^{۱۷۷} M. Mirzayev, *Oronomia vnitrennoy / Azii*. - 179 - م. ميرزەيەو، اورونوميا وئىترنئوى آزى اورونومىكا =

Oronomika X. Mejdinarodnomi kongressi onomasticheskix naik. vyena 1969

^{۱۷۸} - V. V. Radlov, *opit slovarya Tiyukskix Nareçin*, SPB. 1- ci sild - 1

^{۱۷۹} - عینی

^{۱۸۰} - سيدوف، اوگه ص. ۷۹ - ۷۸.

^{۱۸۱} - آذربايجان دىلىنىن آنالكتولوزى لغتى، ب.، ۱۹۶۴، ص. ۵۶۰.

^{۱۸۲} - سيدوف، اوگه ص. ۸۳ - ۸۰.

تۆرك ديللرينده آختارماق داها دؤغرو اولار. «آلبان» - داکى «بان» تركيى، سۆزو اسكىدن آذربايجان ديلينده مُستقىل، انلهجه ده بو و باشقا سۆزه بيتيشيك شكىلده تصادوف اولونور. سۆز آراسى يازاق كى «بان» - ا بو و باشقا سۆزه بيتيشيك شكىلده بير سىرا تۆرك ديللى آبيدهلرده ده راست گلىنير.^{۱۸۳} موگلف بو بابدا قاشغارلى محمودى دا يادا سالىر.

«ديوان لغات الترك» ده «بان / بال» بئله گؤستريلىر: «باندی»: «قوی باندی = قویون باغلاندى». بير باغلا باغلانان هر شى اوچون ده بئله دئىلىر («بانير»، بانماق؛ «ن» حرفى، «ل» - دن چئوريلميشدير).^{۱۸۴}

پروفسور سيدوف سۆزونه داواملا يازير: «بان» سۆزونه چؤخ اسكى لرله سسلهشن، اسكى چاغلارين دؤنيا - گؤروشونو، بديعى تفكؤرونو اؤزونده تۇپلاميش «كىتاب - ى - دده قۇرقوت» بۇيلاريندا مُستقىل و باشقا سۆز قوشولموش حالدا تصادوف انديريك. مثل اوچون:

آلتون باشلى بان ائو وئرگيل بو اوغلانا

كؤلگه اولسون؛ اردملى دير^{۱۸۵}

باشقا بير ميثال:

دؤخسان باشلى بان ائولرين قارايئرين اؤزرينده تيكديرميشدى^{۱۸۶}

يوخاريداكى ميثالارين هامى سىندا، «بان» مُستقىل ايشلهديلميشدير. ايندى ده بو و

باشقا سۆزه قوشولموش شكىلده ايشلنمه سینه ميثال چكك:

گؤيدن ايلديریم آغ بان ائوين اؤزرينه شاقير گوردوم.^{۱۸۷}

^{۱۸۳} - عين ص. ۸۱.

^{۱۸۴} - محمود قاشقارلى، اؤگه، جلد: ۲ ص. ۲۷.

^{۱۸۵} - كىتاب - ى - دده قۇرقوت، ب.، ۱۹۶۲ ص. ۲۰.

^{۱۸۶} - عينى

^{۱۸۷} - ائيه . ص. ۳۱ (سيدوفون حاشيهسى، ص. ۸۲)

... بۆتون بو نومونه لرده «بان»، اوجا، يۆكسك، آنلامىنى داشى يئر.^{۱۸۸}

آذربايجانين هانسى حيصه سینه «آران» دئييليرميش سؤولينا موليف، بير چوخ آراشديرمالاردان سونرا (بو آراشديرمالارا اختصارى اولاراق يوخاريدا «آذربايجان ماده سينده ايشاره ائيديلدى. H N)، بئله جاواب وئير: «بیزجه آلبانیانین، آیوانق - ین یالنیز کۆر - وُن شمالیندان توتموش تا ایندیکی شاماخی - یا اولان قَدَر اولان اراضیسی «آران» آدلانمیشدیر».^{۱۸۹}

ت. پیره هاشمی، بعضی قصد یا جهالت اوزوندن اورتایا آتیلان سهو ادعالارا بئله یکون وورور:

«۱ - آرازین شمال و جنوبوندا یاشایانلارین، هئچ بیر زمان دیللی بیر دیلمیش، و دییلدیر؛

۲- او - تاي و بو - تایلیلار، عین سووی و قومیتدن دئییلر؛

۳- آرازین شمالینداکی تورپاقلارین آدی هئچ بیر زمان «آذربايجان» اولمامیشدیر»^{۱۹۰} موليف، داواملا بیرینجی و ایکینجی ادعالاری آنجاق گؤلونج بولور و جاوابا ديمز دئير. بيزيم ده، مولانا جلال الدين رومی نين بير مصرعيني ياديميزا گتيرير:

«آفتاب آمد دليل آفتاب!» (گونشین ثبوتو، ائله گونشین اوزودورا).

اؤچونجو ادعايا گلينجه، موليفين فيکيرلری قيساسجا بئله دير: «آران، ايستی يئرلر (گرمسير) دئمکدير. مثلا، ايندی بئله «ائل آران دان يايلاغا کؤچدو» دئيریک. احمد کسروی ده عينا بو فيکيره ده دير... گوره سن تورکمن - چای پاکتی نین ايکی يه بولدوگو (آستارا کیمی شهر، کند و يئرلرين)، او - تايينا آران و بو تايينا آذربايجان دئمک لازم می؟ شاهدلره گلينجه، مثلا، محمدعلی تربيت «دانشمندان آذربايجان» کيتابيندا، (کيتابين آدی ايجابی) اوردوباد، ناخجیوان، گنجه، شاماخی، دربند، قارا باغ، باکی و

^{۱۸۸} - سيدوف، اوگه، ص. ۷۱.

^{۱۸۹} - عین ص. ۷۱.

^{۱۹۰} - پیره هاشمی، تیمور «آران ولایتی - ست از آذربايجان»، وارلیق درگيسي، تهران، ۱۹۸۵ سایي - ۷۴ - ۷۳ - ص. ۵۴.

بردعه دن ده بحث ائدیر... دیگر شاهدلرین آد و فیکیرلرینه بیر اولکی بحثده توخوندوق.

پیرهاشیمی، ابن اثیردن نقلا، شدادی فضلان - ین، بردعه و گنجه شهرلرینی الینه کئچیرمه سی نین یازدیغی تفصیلاتی، «آذربایجانین بیر قیسمی - نه (اران - ا دا) حاکیم اولموشدو»^{۱۹۱}، دئییه خلاصه ائدیر.^{۱۹۲}

۲. ۲. ۳. آرشاقلار

پروفیسور سیدوف دئییر: «... اسکی ایناملار، اولو بابالار، آنالار (یمیز طرفیندن آدلاندریلان)... تۆرک لهجه لری یا دیل لری ایله باغلی یئر آدلاری نین، توپونیم لری ن چوخو بو و باشقا خالقین سوی کؤکونون آیدینلاشماسینا یاردیم ائدیر. بئله آدلاردان بیر قاراباغ و اونونلا عین واختدا، اول - بیلسین قاباخلار دا ایشله نن آرساق = (آرتساق) آدی دیر، نئجه اولموش کی قاراباغین ایکی آدی یارانمیشدیر. بیزجه آرساق داها اسکی دیر. همین قبیله آذربایجان خالقین سوی کؤکونده دوران باشقا قبیله لرله قایناییب - قاریشدیقجا قبیله بیرلشمه سی مستقیل - لیگینی ایتیرمیش و یئر اراضی آدی کیمی آرخا پلانا چکیلیمیش، «قاراباغ» سؤزو اون پلانا چتیمیشدیر... قیسادا اولسا قاراباغ آدی حاقیندا فیکریمیزی سؤیله یک: قارا، رنگ، پیس، قایغیلی، بدبخت، شیمال، ائله جه ده باشچی، بویوک، گوجلو آنلامی واردیر...^{۱۹۳} دئمک قاراباغ، گوجلو، بویوک سوی بیرلشمه سی نین خالقین باشچیسو بؤلگوسو دئمکدیر. آراشدیرما آیدینلاشدیرمیشدیر کی بو تورپاقلاردا واختیله اورتا آسیادان توتموش قافقازا قدر سس سالمیش بویوک، گوجلو بیر قبیله بیرلشمه سی (آرساقلار) یاشامیشلار. آرساقلار

^{۱۹۱} - عینه

^{۱۹۲} - آرتیق تفصیلات اوچون باخ: ف. محمد اووا، «قافقاز آلبانیانین سیاسی تاریخی و تاریخی جوغرافیاسی (میلاددان اونجه ۳ - نجر عصر. میلادی ۷ - نجر عصر)» باکی، ۱۹۸۵، (روسجا). ۱- بابایتو، «میلاددان اونجه ۷ - م - س عصرلرده قافقاز آلبانیاسی نین شهرلری»، باکی ۱۹۹۰ (روسجا) - غیب الله یئو «آذربایجانلیلارین انتونونه زینه دائر تاریخی - انتونوگرافیک تدقیقات» جیلد ۱، باکی، ۱۹۱، ص. ۷۷ - ۷۳، (روسجا). رمزی - یوز باشوف، «موغان دؤزو» علم و حیات درگی ۱۹۶۸، نومره ۲، ص. ۲۸ و ۵.

^{۱۹۳} - پستاک قارا استودی Zur Türkischen Resttymbollik leki elled توغان آرمان، استانبول، ۱۹۵۵، صحیفه. ۲۶۹ - ۲۳۹.

میرعلی سیدوف، اولنگین ایزی ایله، آذربایجان ژورنالی، ۱۹۶۵ - نومره ۱۲، ص. ۱۵۶.

كىمدىر؟ تارىخىدىن بللىدىر... آرساق (آرتساق) يىر آدىنىن آيدىنلاشدىرىلماسىنىن بىر چۇخ چىتىن لىكلرى باردىر. بو تۇپونىم آدىنا ائركن اورتا يۆز ايللىكلرىن اسكى اثرىنى، يونان دىللىرىندە قايناقلاردا راست گليرىك. بورادا قاراباغ تۇرپاغى آرتساق آدلانىر. بىز ھلە ۱۹۶۷ - نىچى ايلدە «وارساق» سۆزوندن بحث آچاركن اثرىنى قايناقلارىنداكى «وارساق» ين فونىتىك دىيىشلىكلىگىنىن تۆرك دىللىرىنىن فونىتىك قانۇنا اويغونلۇقلارى ايلە باغلى اولدوغونو يازمىشدىق. دىندىگىمىز كىمى، وارساق، ائلەجە دە آرساق، ائركن اورتا يۆز ايللىكلردە وارساق و آرتساق فونىتىك شكىلىندە يازىيا آلىنمىشدىر... اسكى يونان و رۇما قايناقلارىندا آرساق (آرتساق) و اونون «آرشاق» فونىتىك شكىلىندە يازىيا آلىنمىشدىر... اسكى يونان و روم قايناقلارىندا آرساق و اونون آرشاق فونىتىك واريانتىنىن آدى چكىلىر.

آرساق (آرتساق) / آرشاق مُرگب سۆزدور. «آر» و «ساق (تساق)» // «شاق» كۆمپونۇنتلىرىدىن يارانمىشدىر. ايكىنچى «ساق» // «شاق» كۆمپونۇنتى اسكى تۆرك دىللى قىبىلە - بىرلشمەسىنىن آدى ايلە باغلىدىر. بىر سىرا تۆرك دىللىرىندە «س = ش» سس عوضلنمەسى قانۇنا - اويغونلۇغونا گۆرە «ساق» ين «شاق» فونىتىك واريانتىنىن اولماسى طبعى دىر^{۱۹۴}. بو آدا دايرىر پىروبلېمىن آچىلماسىنى چىتىنلشدىرگن سىبلردن بىرى دە اۇدو كى، آنتىك و ائركن يۆز - ايللىرىن مەنبەلىرى آرساق // آرتساق // آرشاق - ين كىملىگىنىن و بو آدلا آدلانان يىرى قارىشىدىر مېتىشلار... . آسيادا قونسول اولموش (مىلادىن ۱ - ۲ يوز ايللىكلىرىندە) يونان تارىخچىسى و سىركردەسى آرئىيانىن، آرساق، حاقتىندا وئردىگى بىلگى ماراقلى دىر. اونون دىندىكلرىنە گۆرە آرساق // آرتساق // آرشاق ظهورو (ايسكندردن سونرا اونون گىنىش مىرائىنا قونموش) مقدونىيە ظولمونه قارشى بىر غىصياندى.

۸- نجى يۆز ايلده كى بيزانس مولفى گئوركى سينكل يازيركى آرساق - ين تيريدات ادلى قارداشى وارميش و اونلار باقتريانين ساتراپلارى ايديلر.^{۱۹۵} يونان جوغرافياچىسى استرابون (ميلاددان بير عصر قاباق) آرساق حاقينداكى بيلگى لرى مقاييسه دن سونرا دئير: «تصديق ائدليلر كى Parndaylar Meotidoydan يوخاريدا ياشايان دايلاردان سانديا و پاراندايلاردان توره ميشلر. قيد ائتمك لازمدير كى مئوتيدويدان يوخاريدا ياشايان اسكيفلر (Skiflør) (= iskitlør) آراستندا داي لرين اولدوغونا اينانمايانلار دا آز دئييلدير. دئيرلركى، آرساق نسلين باشلانغىچى بونلارميش، بير باشقالارى ايسه اونو ديودوتون استيلاسيندان قورتارماق اوچون پارفيانى (پارتهيانى) غصيانا قالديران باقتريانى حساب ائدير.^{۱۹۶} دئمك استرابون گوره، آرساق، داي لردندير. بورادا استرابونلا پليني نين (ميلادى بيرينجى يۆز ايلليكه) بيلگى لرى بير بيرينه ياخيندير. هر ايكى مولف آرساق غصيانى نين كوكونو داي لرله (دايلارلا) باغلاير. آنتيك يونان و روم قايناقلارى نين آراشديرماسى گؤسترير كى داي لرله ساقلار بير قبيله بيرلشمه سينده اولموشلار. استرابون، «جوغرافيا» اثرى نين باشقا بير يثرينده يازير: «اسكيفلرين بويوك حيصه سى، خزرلردن باشلايلاق دايلار آدلانير؛ اونلارين شرق ليلرى ايسه ماساگئت و ساقلار آدلانديريلرلار؛ قالانلارى ايسه اسكيفلرين عمومى آدينى داشى ييرلار». استرابونون مارقلى بيلگى سيندن و آريانين فشاھده لرلندن گورونور كى، داي لرله ساقلار، ماساگئت لر بير قبيله - بيرلشمه سينه داخيل اولموش، اؤز مستقىل آدلاريله ياشاميش؛ آراشديرما آيدىنلاشديرير كى، ساقلار تورك ديللى ايميشلر؛ بو قبيله لر آرا ستر... مستقىل ياشاميش و... اؤز آدلارنى قوزويا بيلميشلر. تاريخدن بللى اولدوغو كيمى، ميلاددان آلتى يۆز ايل قاباق تورك - ديللى ساقلار ايجتماعى حياتدا داھا چوخ چارپيش ميش... گوركملى يثر توتوموشلار.

^{۱۹۵} - سيدوفون ديينوتو، ص. ۴۰ (ساتراپ - ين بير معناسى دا ظاليم دئمكدير).

^{۱۹۶} - استرابون، جوغرافيا و ۳ - ۲، ۱ X

تارىخچى لىرىن يازدىغىنا گۆره، آرساق سئالەسى مىلاددان قاباق ۲۵۰ - ۲۵۶ - نجى ايللردە پارفيا/ پارتيادا استقرار بولموشدو».^{۱۹۷}

بو سئالەنىن خاقانلارنىن آدى و تارىخلرىنى بىر جەدول شەكىلىدە گۆستىرىمك اىستەيىرىك؛ بورادا اۆچ مەنبەدىن فايدالاناراق جەدولنى تەرتىپلەيىرىك؛ بىرىنچى مەنبە J. E. Morby^{۱۹۸} اىكىنچى مەنبە R. P. Tompell^{۱۹۹} و اۆچونچوسو Y. Öztuna^{۲۰۰} (ى. اۆزتونا) - نىن اثرلىدىر. جەدولده، لىزۇمۇندا، مەنبەلىرى سىتايلا: (۱)، (۲) و (۳) ايشارەلىرى ايله بىلەتمەشەك:

تارىخ	آدالار	قىندلار
۱ - ۲۱۱	آرساكسس - ۱	آرشاق - ۱، ۲۴۷ جۇدودوندا پارنىلرىن جۇكمەدارىدى؛ م. اۆ. ۲۳. (۱): فرىپىتئس - ىن اۇغلو، آرشاق - ۱، ۲۴۹ - دن ۲۴۷ - ىه قەدر جۇكومەت ائىدى. (۳)
۲ - ۲۱۲(۳) - ۲۴۷	آرساكسس - ۲، (۳): تىرىداتئس - ۱/ تىرداد	آرساكسس - ۲، فرىپىتئس - ىن اۇغلو. اىلك دىفعە م. اۆ. ۱۴. ۴. ۲۴۷ - دە اۆزونو «بۇتون ايران - ىن اىمپراتۇرو» اعلان ائىدىگىنە باخىلىرسا آرساكسس - ۱، سادەجە پارف / پارت اۆلكەسى قىرالىدىر. دواملا اۆزتۇنا دىيىر: فرىپىتئس - ىن بىر تۆرك بەيى اولماسى يانا، آرتاك سىركئس - ىن اۇغلو اولماسى خروئۇلۇزى و نەسب باخىمىندان تەلىل ائىدىلىرسە، تامما اىمكانسىز دىيىلسە دە آرادا اىكى بىتن اولسا اىدى، اىدىعا داها مەقوللاشىردى (۳). بو اىكى جۇكمەدارىن آھمىتىد (آھامىتىد) شەزادەلىرى اىدىعا اولونورسا دا خاندانىن ايرانلىلاشمىش بىر تۆرك عايلەسى اۆلدوغو اىدىعاسى، داها جىدى آراشدىرىلماغا دىر. ايران شاھلارنىن نەسلىدىن گىلمەك داخى، اۇنلارنى تاج صاحىبى اولماق اىدىعاسىنا

^{۱۹۷} - سىدوف، اۆگە ص ۴۰

^{۱۹۸} Sordsworth. 1989. Söh. 37 John E; Handbook of Kings andqueens Morby

^{۱۹۹} Dynasties and Kingdoms of the World", Thames and Hudson, Rulers, "Monarchs R. F. Tapsell

London, 1984, s. 381 - 362

Yılmaz; ögə. S. 79 - 80. Öztuna - ^{۲۰۰}

			مشروعيت عامىلى كىمى كىچىرلى اولدو. نىجى كى ايسلامدان سونرا سلطنت ايدىعاسينا قالدخانلار موحىطين ايجابلارينا گوره، يا اوزلرني بير يول تاپىپ ساسانلره ياپىشتىرىدىلار، يا دى هاردانسا، داهى ارتىق جىسارتىلەنىپ اوزلرني ايسلامىن لاپ باش شىخىتلىرىنى باغلىرىدىلار. (بىخىمىزىن مۇوضوعى اولان زامانلار ايسكندرىن آسان غلبەلىرىنى، آجى خايطىرەسىنە قارشى، ايسكندىرە ايرانلى كىملىگى اويدوردوقلارى و بعضىلىرىنىن اوزونو اونا و خىلفلىرىنى باغلايدىغى كىمى). گىرچكىدە دە بو ساختا «شجرە» لىر و افسانەوى - تارىخى ايدىعالار مىللى غورورو تحرىك اوچون فايدالى گورونور، دىتەرلە كىچىرىلىرىدى؛ بو اويدورمالار، زامانلا ياواش ياواش شۇبەه گوتورمەين «حقىقت» لره چىنورىلىرىدى.
۳	(۳): ۱۹۱ - ۲۱۲	(۳): آرساكىس - ۳	(۲): (آرتابانوس / آرداوان) و يا (۱): ۱۹۱ - ۲۱۱ آرساكىس - ۲، اۆستەكىنىن اۇغلو.
۴	۱۷۶ - ۱۹۱	پرىپاتىوس	
۵	(۳): ۱۷۶	آرساكىس - ۴. (۳): ايكىنجى آرتابان	
۶	۱۷۶ - ۱۷۱	پىراتىس - ۱. (۳): فرهاد.	(۲): اۆستەكىنىن اۇغلو.
۷	۱۷۱ - ۱۳۸	مىتەرى - داتىس - ۱	(۲): قارداشى.
۸	۱۳۸ - ۱۲۸	پىراتىس - ۲	(۲): اۇغلو. (۳): فراتىس - ۲ / فرهاد - ۲ قىل اندىلمىشىدىر. يىرىنە بىر نىچە آى عمىسى آرتابان - ۱ يا ۳ اوتورموشدور.
۹	(۱): ۱۲۳ - ۱۲۸	آرتابا - نۇس - ۱؛ (۳) يادا ۳ - جۆ.	(۲): پىراتىبۇسون اۇغلو. (۳): بو شىخىن اوشاقلىرى، بۇيوك مىتەراداتىس خارىج، هر ايكىسى دە ۱۲۴ - دە قىل - اندىلن آرساكىس و دىپاكۇس - دور. خاندان، بو سۇنونجو

پرتسىن نسليندن دوام اتمىشىدىر؛ چۆنكى بۇيوك مېتھريداتىس - يىن اوغلو و ولى - عھدى فارناس آتاسى ايله عىنى ايلده و تقريباً ۳۲ ياشيندا اولموشدور.			
«بۇيوك» آدلانىر، (۲): اوغلو.	مېتھرى - دادىس - ۲	۱۲۳ - ۸۷	۱۰
	گوتارزىس - ۱	(۳): ۹۱ - ۸۱ (۱): ۹۰ - ۸۰	۱۱
	اورۇدنىس - ۱	(۳): ۸۶ - ۷۷ ۸۰ - ۷۷	۱۲
	سيناترو - جىس / سئناترويكىس. (۱): ساناتروق	۷۰ - ۷۷	۱۳
(۲): اوغلو، (۳) اولدورولموشدور.	پھراتنى فراقى پھراتنىس - ۳ فراتنىس - ۳	۵۷ - ۷۰	۱۴
(۳): فراتنىس - ۳ - ون اوغلو، خلع اندىلمىشىدىر. (۲): اوستەكى نين قارداشى.	اورۇدنىس - ۲	(۳): ۵۷ - ۳۷ ۵۷ - ۳۶	۱۵
(۲): اوغلو، (۲): اولدورولموشدور.	مېتھيردا - تنىس ۳ -	(۱): ۵۵ - ۵۷ (۳): ۵۵ - ۵۶	۱۶
	(۳): پاكوزوس	۳۸	۱۷
(۲): اوغلو.	پھراتنىس - ۴ فراتنىس - ۴	۳۸ (۳):	۱۸

		۳۷ - ۲ MS	
بو خاقانین آدی بیرینجی و اوچونجو منبعده یوخدور، و اوچونجو منبعده طبعیدیر کی نؤمره لنمه میشدیر، بیز ده او یولر تعقیب ائتدیک.	جینناموس	C ۳۷	؟
	تیریداتئس - ۲.	۳۰ - ۲۵	۱۹
اوغلو	پهراتئس ۵ فراتئس ۵	MS . ۴	۲۰
	اورودئس - ۳	۴ - ۷	۲۱
پهراتئس ۴ ون اوغلو (فراتئس)	وونونئس - ۱	۷ - ۱۲	۲۲
	آرتابا - نؤس - ۲	۱۲ - ۳۸	۲۳
	تیریدادئس - ۳	۳۶ - ۳۷	۲۴
	سینناموس	۳۷ - ۳۹	۲۵
(۲): اوغلو.	گوتارسئس - ۲	۳۸ (۳): ۳۵ - ۵۱	۲۶
(۲): اوغلو.	واردانئس - ۱	۳۹ - ۴۵ (۲): ۴۸	۲۷
(۲): اوغلو.	وونونئس - ۲	۵۱	۲۸
(۲): اوغلو.	وولوگاسئس - ۱	۵۱ - ۷۸ (۳): ۸۰	۲۹
	پاکورئس - ۲	۱۷۸ - ۱۱۶?	۳۰
	پاجورئس	۷۸ - ۱۰۵	؟
	آرتابا - نؤس - وولوگاسئس - ۱ - ين اوغلو	۸۰ - ۸۱	۳۱

	۳		
؟	۵۵ - ۵۸	واردانئس ۲	(۲): اوغلو.
؟	۷۷ - ۸۰	وولۇگاسئس ۲	
؟	۸۰ - ۸۱	آرتابا - نوئس ۳	
۳۲	۱۲۹ - ۱۰۹ ۱۲۸ : (۳)	سرۇئس - ۱	
۳۳	۱۱۷	پارتها - ماسپاتئس	
۳۴	۱۰۵ - ۱۴۷	وولۇگاسئس - ۳ وولۇگاسئس - ۳ (۳): وولۇگاسئس ۲-.	
۳۵	۱۲۹ - (۳): ۱۲۸ - ۱۴۷	ميتھريدا - ئئس ۴ -	
۳۶	۱۴۷ - (۳): ۱۹۲ - ۱۹۱ / - ۱۴۶	وولۇگاسئس - ۴ (۳): وولۇگاسئس - ۳	
۳۷	۱۹۱ - ۲۰۸	وولۇگاسئس - ۵ . (۳): وولۇگاسئس - ۴	

۳۸	۲۰۸-۲۲۲	وولۇگاسشس - ۴. (۳): وولۇگاسشس - ۵	
۳۹	۲۱۳، (۳): ۲۲۴	(۲): اۆستەكى نین قارداشی؛ ایمپراتورلۇغو ۲۲۴ - دە ساسانیلر ییخدیلا. (۳): مانى/فر. مانیهیسمه دینینین قۇرۇجۇسو، مانى - نین (۲۱۶ - ۲۷۶)، بیر آرساقى پرتسى اۆلماسى مۆختملدیر. (۳): آرتابانۇس - ۱ (۱): آردا - وان ؟۵	
۴۰	۲۲۸	آرتاوازد آرتابانۇس - ۴ - اۆن اوغلو	بۇگۆنكو خۇراساندان بیزانس حۇدودلارینا قَدَر اۇجسوز - بۇجاقسیز، گنیش بیر اۆلكه ده ۴۷۷ ایل حۇكمدارلیق ائدن، آرشاق خاقانلاری نین تاریخی آنجاق داغینیق خاطیره لر حالینده، اکثر یابانچیلارین یازیلاریندا آددا - بۇددا و هر جۆر چاشیرماغا ال - وئریشلی قئیدلر شکیلینده الیمیزه چاتمیشدیر.

بوندان مین ایل قاباق، آغیر یئنیلمیشلیک سارسینتی لاری کئچیرمکده اولان ایرانین ضیالیلاری، (گنیش معنادا) ایرانى، یئیندن دیرچلتیمک اۆچون، اعتبار و افتخار سندلری کیمی، تاریخ و افسانه لرینی، داغینیق یازیلا یادا مۆختلف شیفاهی روایت لردن دقتله تۇپلاتدیلا. بو خزینه دن فایدالانماق، کئچمیش حاقیندا دۆشونمک آرتیق آساندی. «نئجه کی عجمی دیریلتمک»^{۲۰۱} قصیدله کئچمیشین داستانلارینی نظمه چکنلر بئله آز دئییلدی. بو آرادا، آن اوغورلو اولان، وطن - پرور شاعیر فردوسی ایدی. بو ایش اۆچون ۳۰ ایل عۆمور وئرن، مینلرجه «بیت» ده، بعضا کیچیک حادیشه لر بئله دادلی - دادلی شیشیرک (قابارتاراق) تفرعاتینا قَدَر وصف - ائدن بو بۆیوک داهی، گۆرک ۴۷۷ ایلیک حماسترلره دۆلو بو دؤوره یه «شاهنامه» سینده نئجه و نئچه سۆز حَصَر ائدجکدیر؟

هر شئیدن یاخشی اثرین اؤزونه مُراجعت ائتمکدیر: «دنیایی کتاب» مؤسیسی نین «شاهنامه» یاراشان گورکمله ۱۳۶۴ (۱۹۸۶) باهاریندا تهراندا چاپ ائتمیش «شاهنامه» نین^{۲۰۲} ۴۴۹ - نجو صحیفه سینی آچیریق و آشاغیا (معنلارینی قیسا تکرار ائدیریک:

عنوان: پادشاهی - ی اشکانیان ۲۰۰ سال بود.
 باشلیق: اشکانی لرین / آرشاقلارین سلطنتی ۲۰۰ - ایلدی.
 آغاز پادشاهی ی اشکانیان، «ملوک الطوائف»
 «بیرلشیک قبیله لر - سلطانلار»، آرشاقلارین پادشاه لیغی نین باشلانغیجی.
 متن:

- ۱ کنون، ای سُراینده فرتوت مرد
 - ۲ سوی گاهه اشکانیان باز - گرد
 - ۳ چه گفت اندر - ین نامه ی راستان
 - ۴ که گوینده یاد - آرد از باستان
 - ۵ پس از روزگار سکندر، جهان
 - ۶ چه گوید که را بُود تختِ مهان
- مصراعلار بئله باشلايير: ایندی ای قوجالمیش شاعیر، اشکانی لر دؤورانینا قاییت؛
 آنلات کی او «آرنلر» ین کیتابیندان، بوی بویلايان و سؤز سؤیله یه نین یادیتندا نه لر
 قالمیشدیر، و ایسکندر دکن سونرا دؤنیا سلطنتی کیمین الینه کئچمیشدیر؟
- ۷ چنین گفت گوینده دهقان چاچ
 - ۸ کز - ان پس کسی را بُود تخت و تاج

^{۲۰۲} - آراشدیرماق و علمی تدقیقات اؤچون، نسبتاً قیسا اولاجاغینی دؤشوندویوم، اینگیلتره مسافرتیمین، ظهور ائدن خسته لیک اؤزوندن تصوؤرمون اؤستونده، بونجا اوزوناجاق و نامعلوم و بیر زامانلک داوام انده جگینی بیلمه دیگمکن، سئودیکیم و سنجه بیله جگیم کیتابلاری Griffydam - قنر داشی یا بیلیمزدیم. الیمده اولمایان کیتابلاری البته کی بو اولکهنین آدلی - سانلی کیتابلار لاریندان تأمین ائتمک، نرمال شرایطده، ممکندور، لاکین دوروموم بو امکاندان دا منی محروم ائدینجه، بو یازیلاری تاسارلادیغیمدا، آقای دوکتور صبری تیزیزی احتیاجیم اولان بو کیتابی لطف ائتمکله، همیشه اولدوغو کیمی، منی متدّار قیلدی.

سۆز صاحیبی، داشکندلی «دهگانی»^{۲۰۳} دئدیگینه گۆره اسکندردن سؤنرا کیمسه باشلی - باشینا سلطنت ائتمه‌دی.

۹ بزرگان که از تخم آرش بدند

۱۰ دلیر - و سبکبار - و سرکش بدند

۱۱ به گیتی، به هر گوشه‌ی بر، یکی

۱۲ گرفته ز هر کشوری اندکی

۱۳ چو هر تخت - شان شاد بنشانند

۱۴ ملوک طوایف همی - خواندند

آرش-ین‌نسلیندن ایگید، چئویک و عصیانچی اولان بؤیوکلر، دؤنیانین هر بیر گوشه‌سیندن الده ائتدیکلری تخته‌ شنیلیکه سلطنت قوردولار. اونلارا «ملوک الطوایف» دئدیله.

۱۵ از این گونه بگذشت سالی دویست

۱۶ تو گفتی که اندر جهان شاه نیست

۱۷ نه کردند یاد این از آن، آن از این

۱۸ برآسود یک - چند روی زمین

۱۹ سکندر سگالید از آن گونه رأی

۲۰ که تا روم آباد ماند به - جای

۲۱ نخست اشک بود از نژاد قباد

۲۲ دگر گرد شاپور خسرو نژاد

۲۳ دگر بود گودرز از اشکانیان

۲۴ چو بیژن که بود از نژاد کیان

۲۵ چو نرسی، و چو اورمزد بزرگ

۲۶ چو آرش که بد نامدار سترگ

^{۲۰۳} - «دهقان» کند و اراضی صاحب‌الریلر، سؤزون معناسی دیشهرک ایندی کندچی آنلامیندا ایشله‌نیر.

- ۲۷ چۆز - و بگ (و) زری نامدار آردوان
 ۲۸ خردمند - و بارای - و روشن روان
 ۲۹ چۆ بنشست بهرام از اشکانیان
 ۳۰ به بخشید گنجی به ارزانیان (؟)
 ۳۱ ورا خواندند اردوان بزرگ
 ۳۲ که از میش بگست چنگال گرگ
 ۳۳ ورا بود شیراز تا اصفهان
 ۳۴ که دانند خواندیش مرز مِهان
 ۳۵ به استخر بد بابک از دست او
 ۳۶ که طنین خروشان بد از شصت او
 ۳۷ چۆ کوتاه بد شاخ - و هم بیخشان
 ۳۸ نگوید جهان - دیده تاریخشان
 ۳۹ از ایشان جز از نام نشنیده ام
 ۴۰ نه در نامه ی - خسروان دیده ام

چۆخ اسکیدن بری چئوره یه حاکیم اولان «اوبسکورانتیزم» (قارانیقلاشدیرماق) ین بیر
 اؤرنگی فردوسی نین مراجعه اتندیگی آرشیولر اشکانی لرین ۵۰۰ - ایله یاخین
 حکومتی نین، یاریدان آزا ائندیریپ، ۲۰۰ - ایله سیخیشدیرماسی دیر. نتیجه اولاراق،
 دئدیگیمیز کیمی، حتی میفیک روایتلرین تفرعاتینی سئوگی و درین شؤوقله گؤزوندن
 قاجیرمایان فردوسی کیمی بیر شاعیری، بیر اوووج دارما - داغین معلوماتلا قارشى -
 قارشى یا بوراخاراق، اؤنو دا چتین دوروما (وضعیته) سؤخموشلار. بئله لیکه،
 «شاهنامه» نین اؤن مینلرجه میصرعیندن آرشاقلارا (اشکانی لره) آنجا ق ۴۰ - ۳۰ میصرع
 پای دۆشموشدور. بئله - دۆشونمک اولار کی، بو میصرعلر بیر شبهه لی دورومون
 (تۆرکلرین ده «اشکانلی بیرلشیک قبیله لر سلطانلاری» - نین ایچینده اولماقلاری نین قوتلی
 احتمالی) واهیمه سی ایله، آرشاقلار، «شاهنامه» ده («آغیز - اوجو» دا اولسا) فردوسی نین

قلمی ایله بحث ائدیلمک شرفینه نائل اولموشلار. ذاتا فردوسی ده یوخاریدا گۆردویونوز کیمی اشکانی لردن سۆزه افسانه‌وی ایران قهرمانی آرشین نسلیندن اولدوقلارینا (بیر بهانه کیمی) اشاره ایله باشلاییر.

ذاتا، «ملکی غرور» و نه بهاسینا اولورسا اولسون، قابارتماق اوچون، سیخیشیق و اقتلاردا، «بوی بویلیانلار»، چاره‌سیرلیکدن، هنج اولماسا، فاتح دۆشمینی دۆرلو (جۆر به جۆر) یۆللارلا «ایرانلیلاشدیرماق» حیل‌سینه باش وورموشلار؛ ماکئدونیالی اسکندر - ین، خیال‌لارینی زورلایارق، «دارا - نین اوغلو» اولدوغونا اینانماق کیمی.^{۲۰۴} فردوسی، بورادا دا عنعنیه اویدوغو حالدا، داها سونرا نظامی «شرفنامه» پوئماسیندا، بئله بیر «شجره‌نامه»یه قارشی شبهه‌لرینی گیزگتمز، و اسکندری، فیلیپ - ین اوغلو اولدوغو حقیقتی، مؤختلیف روایتلره ترجیح ائتدیگینی آچیقجا اعلان ائدر:

درست آن شد از گفته‌ی هر دیار

که از فیلقوس آمد آن شهریار^{۲۰۵}

(مقایسه ائتدیکدن سونرا، هر طرفدن گلن سۆزلردن دؤغروسو او حکم - دارین فیلقوس / فیلیپ - دن اولماسی دیر).

«شاهنامه» ده آنجا ۷ اشکانی حؤکمدارین آدی کنچیر:

۱- اشک، بو آرشاق / آرسامیس اولمالیدیر؛ ۲- شاپور، ۳- گودرز / گوتارسیس، ۳- بیژن، ۴- نرسی، ۵- اورفزد، ۶- آرش / آرسامیس، ۷- آردوان / آرتابانوس. آدلاری ساییلیرکن اشک - ین، قوباد - دان - ، بیژن - ین، کیان خاندانیندان اولدوغو و شاپور - ون دا شاه (؟) عائیه‌سیندن گلدیگی قید ائدیلیلر. بونلار یوخاریدا سۆزو کنچن قبیله - بیرلشمه‌لرینه بیرر ایشاره اولاییلر. بیژننین آدی، بیر پرتس اولاراق «شاهنامه»نین داها قاباقکی قیسیملرینده ایران - توران اختلافلارینین حکایه‌لری سؤیله‌نیرکن ده کنچیر؛ بو ایکی یئرده کنچن آدین بیر شخصه عاید اولدوغونا دایر صریح بیر سۆز یوخکن، یننه بو میفیک

^{۲۰۴} - فردوسی، «شاهنامه»، دنیایی کتاب ۱۳۶۴ (۱۹۸۶)، تهران، ص. ۴۱۹.

^{۲۰۵} - نظامی، کلیات دیوان حکیم نظامی - ی گنجهای، امیرکبیر، ۱۳۳۵ (۱۹۵۶) تهران، شرفنامه، ص. ۸۷۸.

- تاریخی داستانلارداکی قاریشیقلار بو کیمی ائحتماللاری تأیید ویا تکذیب ائتمک اوچون کفایت ائتمیر. بو ائحتمال دوغریسا، آرشاکلار دایر باشقا حادثه یا دا حیكایتلرین ده یئر و زامان دیشیدیر یلمهسینین آنجاق بو حکایه یه حصر اولمایاجاگی دوشونوله بیلر.

پروفسور. سیدوف - ون توپلادیغی معلوماتا باخیلیرسا، شاهنامه و سایر اثرلرده دومانلار بۆرونموش، سکوئلا اورتولو بیر دؤوران، اکثر حادثه لرله یۆکلۆ اولورموش. نئجه کی بحث موضوعو اولان یوزلرجه ایللیک بیر چاغ، گۆرونوشه گۆره، ساسانیلر زامانیندا پیس بیر خاطره کیمی ذهنلردن سیلینمک ایستیمیش، بونون اوچون ده، سۆزو کئچن حادثه لرین حنکایتینی، اکثرا اثرمنی، یونانلی، رومالی، گۆرجو و سایر تاریخچی، جوغرافیایچی و سیاحلاردان انشیتمه میز گرکیر.

بو موضوعدا اثرینه اکثرا باش ووردوغوموز مولیف، نمونه لرینی گؤستردیگیمیز کیمی بو معلوماتدان دیلچیلیک متؤدلاری ایله بیر چؤخ مجهول قالمیش آدلاری ایضاح ائدیر و نَسَب لری افسانه وی کیانلار چيخارتدیریلانلارین چؤخونون تۆرک دیللی قبيله بیرلشمه لرینه عاید اولدوغونو گؤستریر. مثلاً آنلاشیلیر کی، آرتابان تۆرکجه دیر آنلامی «مرد، قوچاق، قطعیتلی کیشی» دیر. آرشاقلاردان بحث ائدرکن، پارانترده دده قورقود قهرمانلاریندان «آروز - ون آدی دا ایضاح ائدیلمیش اولور: بیزجه آروز آدی «آر» و «اؤز» ترکیب لریندن عبارت دیر. «آر» ... «کیشی»، «اینسان»، «ایگید» دئمک دیر. چؤخ ائحتمال کی، «اؤز» ایسه «ایشیق»، «یاروق»، «شعاع» معنالاریندا ایشله نیر. چۆنکو «اؤز» ترکیبینه عادتاً ایشیقلا باغلی «گۆندوز»، «اولدوز» و بو کیمی سۆزلرده راست گلیریک. بو آرادا مولیف بیر چؤخ قبيله لرین آدیندا تصادف ائدیگیمیز «ساق» سۆزونو ده آچیقلا ییر و اونون «یای - اوخ» آنلامینا گلدیگینی تفرعاتیله سؤیله ییر، «ساق» بئله جه گۆنشی ده ایما ائدیر. بئله جه، بیر چؤخ آدلارین آلتیندا گیزلنن معنالار ظاهر اولور. مثلاً گنجه، اثرمنی منبع لر بو یئرین آدینی قانساق، قانتساق یازیرلار، یعنی قان و ساق، قان، خان، قانق...^{۲۰۶}

یئلماز اؤزتونا، زردۆشتی (ف. ر. زورۇ آسترئین) دینندن اولان پارفلارین باش شہری، بیر مدت ھنگاماتانا (ھمدان) ایکن ھنگاتومیلوس (دامغان) (۱۹۰ = ۴۰ - ۲۳۰)، داھا اۇنجه زادراکارتا (استرآباد) (۱۹ = ۲۳۰ - ۲۹۰) اولموش، نہایت عراقدا کتسیفون (Ctesiphon = عربجه: مدائن) اولاراق قرار قيلمیشدير؛ بو شہر، اورتا عراق، بو گۆنکو بغداد یاخینلارینا یئرلشمیشدير (میلاددان اۇنجه ۴۰ - میلاددان سۇنرا ۲۶۶ - ۲۲۶)، دئیر.^{۲۰۷}

بیلدیگیمیز کیمی مدائن، ساسانی لرین ده باش شہری ایدی، و لاکین اشکانی لرین ده دینی زردۆشتی ایکن، ساسانی لرین هر شیدن قاباق، زردۆشتی لیگی برپا ائله مک تشبؤتو دقته دیر. اؤزتونا - نین عین اثریندن بیر ایکی سؤز نقلی ایله بو بحثه سون وئیریک: «... خاندانین، ایرانلیلاشمیش بیر تۆرک عایله سی اولدوغو ادعاسی دا بیر کنارا آتیلما ییلمز».^{۲۰۸} مدنیتیمیزین بؤیوک آبیده سی، دده قورقودا عاید، رحمتلیک پروفسور م. ارگین - ین بیر فرضیه یه اشاره ائدیگینی خاطیرلتمه دن کئچمیه جه ییک: «فخرالدین قیزی اوغلونون «دده قورقوت اوغوز نامه لری» - نده (۱. کیتاب، استانبول، ۱۹۵۳، بیرینجی قیسیم، ص ۱۱۹)، دده قورقوت حکایه لری نین منشأینی آراشديرماقد، و بونو میلاددان اۇنجه - ۲۵۰، میلاددان سۇنرا ۲۲۶ تاریخلری آراسیندا ایران، آذربایجان و شرق آنادولودا بؤیوک بیر دؤولت قورموش اولان آرساکلی لارا باغلایاراق ییپ - یثنی، فقط اثبات ائدیلمه میس بیر ادعا ایله اورتایا چیخماقدادیر».^{۲۰۹}

وارلیق درگی سینده یئر وئریلمیش بیر اجمالدا، بو دؤوردن بئله بحث ائدیلیر: پارفلارین (= اشکانی لرین) حکومت چاغی تؤلئرانس، سعه صدر (لیبراللیق)^{۲۱۰}، دوزوم^{۲۱۱}، آزاد فیکیرلیک، دین و عقیده آزادلیغی چاغی ایدی.^{۲۱۲}

^{۲۰۷} - اؤزتونا، اؤگه. ص. ۷۹.

^{۲۰۸} - عین اورد

^{۲۰۹} - ارگین، پروف. دوكتور. محرم، دده قورقوت کیتابی ۱. گیریش، متن، فاکسیمه، دیل کورمو، آنکارا، ۱۹۸۹.

^{۲۱۰} - آریانپور کاشانی، عباس و منوچهر؛ «پرسیان - انگلیش دیکتیونری» امیرکبیر، ۱۹۸۳، ص. ۴۹۴. «sa`a» ماده سینده «سعه صدر»

تعبری.

۳.۲.۳. آیریملار

سوۋى كۆكۈمۈزۈ اولوشدوران قبیله - بیرلشمه لرینه منسوب قبیله لردن بیرىسى ده آیریمدیر. بو سوۋ «آی» و «ریم» ترکیب لریندن یارانمیشدیر. «آی - دان یوخاریدا بحث ائتدیک، «ریم» بیر سئرا چاغداش (مُعاصر) تۆرك خالقلا ریندا ایشله نیر. قازان، قوبال، لئید، قیرقیز، آلتای، تثلثیت، شور، ساقای و سائر دیل لرده «ریم» ین «قاباقچادان خبر وئرمک» کیمی آنلاملاری واردیر^{۲۱۳}... «آیریم»، قاباقچادان بیلدیرن یارادیجی، تانری، ایلک باشلانغیچ دئمکدیر.^{۲۱۴}

۳.۲.۴. آزلار

«ماراقلى علمى مشاهدeler آپاران ا. ک. قویچو بایئو = E. K. Qoyçubayev و آ. ت. قایداروۋ = A. T. Qaydarov بئله بیر ائتمالا قوشولورلار کی، آزلار و ساقلار، قازاقلارین سوۋى - كۆكۈنده اشتراك ائدیبلر.^{۲۱۵} مولیف لر یازیر کی، آلتی - سگگیز یۆز ایللیکده قازاخستان چؤللرینه گلیمیش تۆرك قبیله لریندن آزلارین و یئرلى ساقلارلا ائتفاقی یارانمیش و اونلار «عمومی قبیله اتفاقی / قازاخى یاراتمیشلار. هر ایکی بیلجییه گۆره، اولایلر کی آیری - آیری دیلله (لهجه لره؟) عاید اولان «قاز» (هاز/ خاس/ قاز) و «ساق» تاریخا قارشىلاشیبلار. مولیف لر فیکیرلرینی بئله عمومی لشدیریرلر: «قازاق» ائتونیمی بویوک قبیله باشچیسى نین آدینی بیلدیرن ایکی مؤختلیف آنلاملى ائتنیک جزءدن عمله گلیمیشدیر.^{۲۱۶}

²¹¹ - Wehr, Hans, Edited by: J. M. Kowan "Arabic - English Dictionary" Newyork, 3rd. edition, 1976,

تعیرینده ص ۱۰۸۸. "sa'a" maddesinde "sa'at - as - sadr".

²¹² - صدر، دوكتور، ض: «وحدت ملی و كثریت قومی - تباری»، «وارلیق» درگیسی تهران، ۱۹۹۳، نومره ۱ - ۸۸ (ماهانامی راو آزادی»، ۱۳۷۰ م ۱۹۹۲، ۱۶ - ۶ دان نقل).

²¹³ - V. V. Rādlōv .opit slobaria Tirokskix hareçii .tom 11. Çast 1 .səh .19 - 20

²¹⁴ - سیدوف، عین ص. ۲۲ - ۲۱.

²¹⁵ - عین ص. ۱۰۱، حاشیه ده: آ. ت. قایداروف، ا. ک. کویچو بایئو، «ک لینگیستی - چنوسکومی اویاننئی یا تۆپونیم قازاق»، ونستیک آن قاز. س س ر نۆ. ۳۱۰، آلتا، ۱۹۷۱، ص. ۴۷.

²¹⁶ - عین ص. ۴۸.

آراشدیریجیلار «آز» لا «ساق» ین بیرلشمه‌سی‌نین ایمكانینی اثبات اوچون، اوزلری‌نین دئدیگی کیمی جیدی دیلچی‌لیک قانونلارینا دایانیرلار. اونلار دیل ماتریال‌لارینا یالینز نظری باخیمدان اساسلانا‌راق اثبات ائتمک ایسته‌ییرلر کی، قازاق دیلینده «ه» فونئمی اولمادیغیندان بعضی تۆرک دیللرینده «ه» ایله دئییلن سۆزلر قازاق دیلینده «ه» سیز و یا «ق» ایله دئییلیب. بو مؤوجود دیل قانونو ایضاح ائدی‌کدن سؤنرا، بئله بیر قناعته گلیرلر کی، گوستریلن دیل دلیل‌لری «قازاق» سۆزونون بیرینجی جزء‌نین آیدینلاشماسینا یاردیم ائدیر و سۆی (ائتیک) «آز» آدی «آز/خاس/هاز/قاز» اولور. بو دیلچی‌لیک نظریه‌سی و دیل قانونونا گۆره اولایلیسین دؤغرو‌دور، لاکین بونونلا «آز» لارین بئله بیر دیشیکلیکی کئچیب - کئچمه‌مه‌سی اثبات اولونمور. «آز» لار اورخون چایی‌نین چئوره‌سینده یاشامیش و اورادا دا بوجۆر آدلانیشلار. کۆلتکین (= گۆل تیغین) آبیده‌سینده «آز» لار شکلینده، تونیوقوق آبیده‌سینده ایسه «آز» چۆلو خاطیرلانیر. «آز» لار بیر چۆخ باشقا یئرده ده «آز» شکلینده خاطرلانیر. بیزجه بئله دیل حادیثه‌سینی «آز» لارا عاید ائتمک او قَدَرده ایناندیریجی اولمور.^{۲۱۷}

«آز» لارین آدی، کۆلتیگین آبیده‌سی‌نین شرق جبهه‌سینده بو شکلیده کئچیر:...

«ائچۆموز آپامیز توتמוש یئر سوب ایدی‌سیز بولمازون تی‌یین آز بودونوق ایتیپ یار (آتیپ)... کۆگم یئر سوب ایدی‌سیز قاکمازون تی‌یین آز قیرقیز بودونوق یارات (یپ) کلیمیز». پروفسور ارگین - ین چاغداش تۆرکجه‌یه چئویریسی: «اجدادیمیزین توتמוש اولدوغو یئر، سو صاحب‌سیز اولماسین دئییه آز میلتینی تنظیم و ترتیب ائدیپ... کۆیمه‌نین یئر، سۆیو صاحب‌سیز قالما‌سین دئییه آز، قیرقیز قومونو دۆزنه (نظمه - ترتیبه) سۆخوب گلدیک».^{۲۱۸}

باشقا بیر کئچیدده ده، گئنه «آز» آدی ایله قارشىلاشیریق: تونیوقوق آبیده‌سی‌نین شرق جبهه‌سینده بونلار واردیر: «... بیرچی تیلهدیم. چۆلگی آزارى بولتوم. ائشیت (ت)یم: آز

^{۲۱۷} - عین ص ۱۰۱ - ۱۰۰

^{۲۱۸} - ارگین «اورخون آبیده‌لری»، ص. ۷۰ و ۲۳.

ييري (اولى) آنى ب (يرله... اثر)ميش، بير آت اورۇقى اثرميش، آنتىن بارمىش». چاغداش تۆركجەدە: بير قىلاوز/ بلدچى آختاردىم چؤللو آز قۇوموندان بير آر بولدوم. انشىتدیم: آز اولكەسى نين يولو آنى بۇيونجا ايميش، اونونلا گئتميش».^{۲۱۹}

۳. ۲. ۵. باسيللر؟

گونوموزه قدر گلميش بير پارا آدلار گۇستىرير كى (گئنىش معنادا) آذربايجان و اورتا شرقين مۆختلىف يئرلرينده «تۆرك - دىللى قبيلهلر بيرلشمهلىرى ميلاددان اونجه ياشاميش، اوز يئرلرينده، يئرلرينه قالالارينا... آد قويموش و... (قونشو) خالقار ايله بيرگه بو اولكە نين اجتماعى - سياسى، مدنى حياتينا... اشتراك ائتميشدير. آذربايجان سوي كوكونده اشتراك ائدن قبيله - بيرلشمهلىرى ميلاددان چوخ چوخ قاباق و ميلادين ايلك يوز ايللىكلرينده آذربايجان و اونون قونشو اولكەلرينده ياشاميشلار».^{۲۲۰} بونلاردان بيريسى ده باسيللر - دى.^{۲۲۱}

۳. ۲. ۶. گۆك تۆركلر

يىلماز اوزتونانين قلمى ايله مشهور آرگنهقون داستانينداكى تاريخى اساس بودور: چينلىلر تو - كو - ا (توقيو) دئدىكلرى گۆك - تۆركلر، ميلاددان سونرا دوردويوزه دۇغرو، چين - ين شانسى ايالتى نين غرب قىسمىنده ياشايدىلار. باشلاريندا آشتينا سىلسيله سيندن و مته (هون)، خاندانيندان حكومدارلارى واردى. چين ايمپراتورو تاي - وي = Tay - vy (۴۵۰ - ۴۲۴) بو تۆرك بۇيوندان تسى او - كويى - شى اوروغونو قتل عام ائتدى. ياليز آشتينا اوروغوندان ۵۰۰ عايله، آلتاي داغلارينا جان آتيب قورتولدولار و اوزادا خوصوصا دميرچى ليكله مشغول اولدولار... شانسى - نين گون باتانيندان آلتاي داغلارى، جنوب - غربه دۇغرو ۲۲۰۰ كيلومتريدور. چينلى خرونيكالار (روايت تاريخى) منتظم توتولدوغو اوچون، وئردىگى معلومات قطعى دير. بو حالدا گۆك تۆركلرين بو خوروجو، دهشتلى چين تعقيبىتى آلتيندا اولموش، چينلىلر آنجاق داغلار چارپىنجا گۆك

^{۲۱۹} - عين ص. ۴۹ و ۵۶.

^{۲۲۰} - سيدوف، اؤگه. ص. ۸۴ - ۸۳.

^{۲۲۱} - عيني، ص ۶۴. حاشيه: موسس خورنئاسى، ائرمينى تاريخى (اسكى ائرمينجه)، تيفليس، ۱۸۸۱، ص. ۱۵۳.

تۆركلىرى ايتىرمىشلر. بو حادىثە ۴۳۹ - دا اولموشدور. بو تارىخىدە تابقاچ، يعنى تۆرك اصىللى لىانگ دۋولتى بىر چىنلى ھويتى ايچىندە، اۋزلىرى ايله عىنى سىلسىلەدن اولان گۆك تۆركلىرى قىلىنجدان كئچىرمىشىدىر. «مىتە» نىن منصوب اولدوغو تاكو خاندانىندان آشىنا - اۋغوللارنىن توكا خاندانىنىن مىتە شاخەسىندىن اولان گۆك تۆركلىرىنىن پرىنسلىرىنە تۆسۆكۆ دىيىلىردى. بو كىلمەنىن تۆرك كىلمەسى ايله مناسىتى آشكاردىر... تۆرك بۇيوك خاقانلىغا تىختىندە اولان و تابقاچلارنى يىرىنە و بۇيوك خانلىغا يۆكسلىدىكلىرى اوچون، تابقاچلارنى دۆشمىنى اولان آوارلارنى بو گۆك تۆرك رجعتىنى آسانلاشدىردىقلارى آنلاشلىير. ۵۰۰ - لوک عايلەنىن آلتايلار اۋزىرىندە و ايچىندە يىرلىشىدىكلىرى وادى، ارگنە قوندو.

تۆرك اوسلوسونون «اكسودوس» و (ائىلىك كۈچو) اولان ارگنە قوندان چىخماغىنىن مىلاددان سۇنرا ۵۳۵ - دە اولماسى گرگمكدەدىر. چونكو بو ايل بومىن خاقان ايمپراتورلوق عنوانىنى آلمىشىدىر. بىلەجە، گۆك تۆركلر، ارگنە قوندا ۹۶، ايل يعنى ۳ نسل قالىبدىرلار، اولار بو مدتدە چۇخالىب، و بىر بۇيوك دىمىر معدنىنى يانىندا ياشاركن بو معدنى بىر عصر ايشلەيەرگ سىلاخلانمىشىدىلار.

تۆركلىرى ارگنە قونا گۇتوروب يىرلىشىدىر گۆك تۆرك پرىنسى بىلگەشاد، و اونون اۋغلو تاوو يابقودور. تاوو اۋنجه يابقو (قرال) سۇنرا اولوغ يابقو (بۇيوك قرال) عنوانىنى آلمىشىدىر. اۋغلو بومىن، ۵۳۵ - دە خاقان عنوانى ايله شىرق تۆرك ايمپراتورو اولموش. آوارلار قارشى «بۇيوك - خاقانلىق» تىختىنە حق ادعا ائتمىش، ۵۵۲ - دە قارداشى اىستەمى ايله آھنگ ايچىندە چالىشاراق آوارلارى برطرف ائتمىش و بۇيوك - خاقانلىق تىختىنە اۋتورموشدور. اۋ زامانا قدر تۆركجە دانىشان بۇيلار چىشىدىلى آدلارلا تانىلىركن، گۆك تۆركلرىن شىھرتى و بىرلىگىندىن سۇنرا بوتون تۆركجە دانىشان قۇوملارلا تۆرك دىيىلمىش. كىلمەنىن كۆك تۆرۆك (گۆك تۆرۆك) شكىلىندە اولوب ۷ - نجى عصر دە گۆگ تۆرك (گۆك - تۆرك) دىيىلدىگى آنلاشلىير. كۆك / گۆك كىلمەسى «سماوى (آبى)... دىمكىدىر. گۆك تۆركۆن، «سماوى تۆركلر» معناسىنا گلن ادعالى بىر شىرف آدى اولدوغو گۇرولور.

ارگنە قۇنا سىنمىش بىر ھون بۇيو اولاراق گىرن تۆركلەر، بىر عصر ايچىندە اۇرادا، (كىملىكلرى يۇنۇندىن) شعورلاناراق گۆك تۆرك اولاراق چىخىدىلار. بۆتون تۆركلرى، تامام شىمال آسيانى فتح ائتدىلەر، ايرانا گىردىلەر، شرق آوروپايا كىچىدىلەر. ۵۷۶ - دا (ايستەمى خاقانىن سۇن ايلىندە)، قىترىمى (Crimea) بىلە فتح ائتدىلەر، بىلەجە، مەدەن سۇنرا، اۇنون يۇلۇندا داواملا ايلك دفعە، اۇنون تاسارلادىغى (= پلانلادىغى) حدودلارى آشدىلار. شرق و غرب دئىە ايكي خاقانلىق كىمى اداره ائدىلن ايمپىريانىن اۇتوكن - دە اۇتوران شرق خاقانى، بۇيوك خاقاندى.

گۆك تۆركلردن بومىن خاقان (اۋ - ۵۵۳)، ايستەمى خاقان (اۋ - ۵۷۶)، ايلترىش كۇتلۇغ خاقان (اۋ - ۶۹۳)، بىلگە خاقان (اۋ - ۷۳۴)، بىلگە تۇنيۇقۇق (اۋ - ۷۲۵)، اۇرخون كىتابەلرىنن داھى مولفى يۇلۇق تكىن^{۲۲۲} (اۋ - ۷۳۵؟)، حتى موقان خاقان (اۋ - ۵۷۶)، بىلگە تاردو خاقان (اۋ - ۶۰۳)، تونگ و يابغو خاقان (اۋ - ۶۳۰) كۆر شاد (اۋ - ۶۳۹)، بولان خاقان (اۋ - ۶۴۰؟)، قابقان خاقان (اۋ - ۷۱۶)، كۆل تگىن (اۋ - ۷۳۱) تۆرك تارىخىنن بۇيوك شىخصىتلرىندىر^{۲۲۳}.

غرب گۆك - تۆركلر خاقانى، «ايستەمى خان، ساسانىلر ايرانىيلا علاقه قوردو... خسرو (ساسانى انوشىروان)، بىر خاقان قىزىلا ائولندى و اۇندان دۇردونجو ھورمز، «تۆرك زاد»، «تۆركدەن دۇغما» دئىە آنيلان، بىر اۇغلو اۇلدو. انوشىروان (اۋ آن اۋچون دگىلسەدە گلەجكە سۇن دَرَجە مُھم نتيجهلر دۇغوران بىر مىثال اولاجاق)، اۇردوسونو تقويت اۋچون، بعضى تۆرك اۋجرتلى عسگر آلدى. بونلار شىبھەسىز، مسيحي تۆركلردىلەر. باشلاتدىغى سياست، دئدىگىمىز كىمى مسلمان ايران طرفىندىن دە تقليد ائدىلەجك؛ بىزانس، عباسى خليفەلرى و مىصرده دە مىمىستەجك؛ بو دا تامام بو اۋلكەلرین تۆركلر طرفىندىن اداره ائدىلمەلرى نتيجهسىنى، وئرهجكدىر... بىرلشەن ايرانلىلارلا تۆركلر، گىنە تۆرك اولان اِفتاليتلرین^{۲۲۴} قارشى سينا چىخاراق ۵۶۵ - ايلینە

^{۲۲۲} - تويۇق كىتەبىنىن يازارى اۋزودور (ج - ھ)

^{۲۲۳} - اۋزونا، يىلماز، اۋگە ص. ۱۴۰ - ۱۳۹.

^{۲۲۴} - اِفتاليتى اكر مۇغلر مغول اولدوقلارنى يازىرلار (ج - ھ)

دوغرو اۇنلاری ازدیلر وَ غنیمت‌لری آرالاریندا بۇلوشدولر. ایرانلیلار باقتریان - ی آلە کئچیرتدیلر؛ تۆرکلر ایسه اسکى ایران مدینیتی اۆلکه‌سی سوغدیانا-یا گیررک اۇرادا گله‌جکده تحقّق انده‌جک تۆرک‌لشمه‌نین بینووره‌سینی قۇیدولار... بونولا ایران آن پارلاق ائل‌لریندن بیرینی ایتیردی، وَ بئله‌جه هیند - آورۇپالیلیق بیر آددیم داها گئری‌یه ایتە‌لندی. چۇخ سۇنرالاری تۆرکیستان آدی وئریله‌جک بوگۇن ایسه اۆزبکیستان آدیلا تانیلان اۆلکه اورتایا چىخىر. بئله‌جه یئنی بیز «تۆرک - ائلی» دۇغولور. سمرقند، بوخارا آدلاری بئینیمیزین درینلیکلرینده دۇیولان وَ بیزی رۇیالارا دالديران بو شەرلر، اۇ سیرالار یا تۆرک یۇردلاری اۆلموشدو، یادا اۆلماق اۆزیریدی. دۇوران دگیشدی، تۆرکلر بۇیوک مدینت‌لرین یۇخاری باشیندا یئرلرینی آلدیلار.

سۇن درجه اوزون بیر حدود بۇیونجا، تۆرکلرله ایرانلیلار آرتیق بیر بیرلرینه بیتیشیک کیمی ایدیلر. فردۇوسی - نین شاه - اثری، شاهنامه‌نین، آنا داستانى، «ایران - توران» «بۇیلاری» اۆچون آرتیق چرچیوه دۆزلمیشدی!... (داها سۇنرالاری) تاردو، ایرانلا دۇستلوغو بوراخاراق یونانلیلارلا دۇست اۆلدو، ۵۸۴ - ده، آرخاسیجا ۵۸۸ - ده وَ ۵۹۰ - دا ایرانا هجوم ائتدی وَ سۇنوندا تۇخارستانى اشغالى آلتینا آلدی.^{۲۲۵}

تۆرکلرین گئیشلمه‌سینی هئچ‌بیر قدرت اۆنلّه‌مدی. تۆرکلر حاکیمیت‌لرینی مۇغولستانا، روس تۆرکیستانینا، چین تۆرکیستانینین بیر پارچاسینا، افغانستانین شیمال و شرقینه، هیندیستاندا نقریبا ایندوسا^{۲۲۶} قَدَر یایدیلار.^{۲۲۷}

چین گئت-گئده اورتا آسیاداکی اسکى فعالیتینه یئنیندین صاحب اۆلدو.^{۲۲۸} سونرا بو دؤولت چۆکدو. ایکینجی «تۆرک ائمپراتورلوغو» ایلته‌ریش (Slit ۶۹۱ - ۶۸۱)، داها سۇنرا بۇگۇ چۆر یا دا بۇق چۆر آدیلا دا بیلینن، (دؤولتی زیروه نقطه‌سینه چىخاران) کاپاغان خاقان (۷۱۶ - ۶۹۱ - سلطنت)، وَ نهایت تۆرک دىلى‌نین آن اسکى وَ آن گۇزک

^{۲۲۵} - روخ اۆگه، ص. ۶۷ - ۶۶.

^{۲۲۶} - ایندویس = هیند چایی و اۇنون سوواردینی بۆلگه.

^{۲۲۷} - عینی.

^{۲۲۸} - عینی ص. ۵۹.

سندلرىندىن بىرى اولان، آنى سىنا تىكىلمىش كىيىپە گۆرە گۆركملى، بىلگە (۷۳۴ - ۷۱۸) چۇخ بۇيوك ايدە آلرلە حكومت ائتديلر.^{۲۲۹} كاپاغان خاقان (= «وحشى دۇنوز»، بايىرقولار طرفىندىن قورولان بىر بۇسقودا اۆلدورولدى و باشى چىنە گۆندىرىلدى. بىلگە ايسە، ۷۳۴. ۱۱. ۲۵. گۆنو زهیرلندى. اۆنونلا ايش بىرلىگى ائدرک اۆنون دايمى كۆمكىچىسى دورومونا گلمىش اولان قارداشى «گۆل تگىن»، يا دا «گۆل تىگىن» ايسە فبرال شوبات ۷۳۱ - دە اۆلموشدور. چىن كۆلتورويىلە بىسلىنىش، آما يورد سئون و بيزە داش اۆستونده قازىلمىش اولاراق سىياسى وصيت نامەسىنى بوراخان قۇجامان تۇنيوقوق دا شېهەسىز ۷۲۵ - دە دۆغرو اۆلموشدو.^{۲۳۰}

۷. ۲. ۳. ھونلار

بشېنجى يوز - ايللردە ياشايىب - ياراتمىش تارىخچىلردىن آقافانگىل ھونلارنى قافقازدا، اۆ سىرادان آذربايجاندا مسكن سالدیغىنى يازىر. ۵ - نجى عصر تارىخچىسى پاستوس بوزاند (= Pavstos Buzand) دا تۆرك دىللى خالقلارىن - ھونلارنى قافقازدا، اۆ سىرادان زاقافقازدا^{۲۳۱} ياشاماسى حاقدا صحبت آچمىش و گۆسترمىشدير كى، اۆنلار ۲۳۸ - ۲۱۷ - نجى ایللر آراسىندا آغبانلاردا (آلبانلاردا)، گۆرجولر - لہ بيرگە ساسانى اشغالينا قارشى ساواشمىشلار... اثرمنى شاهى ۲ - نجى آرشاق (۳۶۸ - ۳۴۵ - نجى ایللر)، ايران شاهى شاپور - لافحاريه ائدركن ھونلارى يارديما چاغىرمىشدير.^{۲۳۲}

ھونلارنى، آن آزيندان ۳۷۵ - ۳۷۴ - ایللرىندە بالامير يا بالومبىر آدىنداكى بىر اۆنجونون اداره سىندە دۆن و دئشپر - ى (Dnieper'i) آشاراق بىرر جىرمن اولان ويزيقوتلار و اۆستروگوت - لا، پالتو - آسيالى اولان آلان - لارا هجوم ائتدىكلرى قطعى دير.^{۲۳۳}

^{۲۲۹} - عىنى. ص. ۷۱.

^{۲۳۰} - عىنى.

^{۲۳۱} - بۇيوك قافقازىن بىر حصەسى

^{۲۳۲} - پزوست بوزاند، اثرمنى تارىخى، يروان، ۱۹۴۷ ص. ۹۴ و ۱۹۴. (سیدوف - ون حاشیەسى ص ۸۴)

^{۲۳۳} - Öge, Roux - ۵۱. ص.

هونلار، اولدوز و مונجوق - ون سلطنت دؤورلرینده، اؤنلریندن قاچانلارین هامیسینی توپلامیش اولدوقلاری اۆچون اوراللاردان کارپاتلارادک دؤزلوکله حاکیمدی. رومالیلارین اؤنلار دگر و اهمیت وئردیکلری آنلاشیلیر. اؤنلاردان قورخماقدان چوخ، اؤنلار حئیراندیلار. بو سببله ده اؤنلار رهینه اؤلاراق اوشاقلارینی وئرمیش و اؤنلارلا ۴۲۷ - ده ویزیگوتلارلا، ۴۲۸ - ده فرانکلارلا، ۴۳۰ - دا ایسه بورقوندلارلا قارشى بیرلشمک ایسته میشلر.

مولیف بو نتیجه یه گلیر:!! (آتیللا) یالیز بؤیوک بیر استراتژی اوستاسی دئیل، عینی زاماندا زیرنگ بیر دیپلوماتدی.

آتیللین مئتودلاری، چنگیز خانین، امیر تیمورون مئتودلارینا بنزه ییردی: دئمک ایللردن سؤنرا آتوم بؤمباسی نین فونکسیونوندا گؤرؤلدؤیؤ کیمی، جایدیریجی سیلاح اؤلاراق دوشونولموش تئوریه دایاناراق، قارشیلارینداکینا قیدسیز شرطسیز تسلیم اولماق یا دا تامامیله یوخ اندیلیمکدن باشقا بیر سئچمک شانسى تانیمیردیلار.^{۲۳۴}

هونلار یوخ اولدوقلاری زامان، یئرلرینده، فناقشه گؤتورمز بیر شکیلده پروتؤ - تۆرک طایفالار گؤرسه نیر. بونلار هونلارین میراثچیلاری یا دا تابع - لری نین نسل لری دیر.^{۲۳۵}

۸. ۲. ۳. قایلار

«دده قورقود» بؤیلاری نین گیریشینده قایى // قای قبیله سی آنیلیر. بو قبیله اوغوز کؤنقدراسیونونون ترکیبینه دیر...

بیلدیگیمیز کیمی، اوغوز قاغان و اونون آنا - آتاسی میفؤلورزی (اسطوره شناسلیق) دؤنیاسی نین یورد - داشلاری، آنتروپومورفیک، زومورفیک ایلاهه لر، اؤنقونلاری دیر. اوغوز قاغانین آنا - آتاسی نین کیملیگی حاقیندا ایکى وئرسیا (جؤر، روایت) واردیر. اوغوزون اویغورستاندا یازی یا آلینمیش وئرسیاسیندا، آتاسی بوغا، آناسی آى قاغان دیر.^{۲۳۶} آى قاغان یارادیجی ایلاهه، آتاسی ایسه گؤجلو، یئنیلمز، یارادیجی بوغادیر... ایکینجی وئرسیا

^{۲۳۴} - روخ، ص. ۵۳ - ۵۱.

^{۲۳۵} - عین، ص. ۵۵.

^{۲۳۶} - A. M. Şçerbaq، ب.، اوغوزنامه، م، ۱۹۵۹ - ص. ۱۵. (سیدوفون حاشیه سی)

رشيدالدين - ين و خيوه خانى ابوالقاسى نين وئرسىياسى دىر، كى اوردادا اوغوزقاغانين آتاسى قاراخان دىر. بىر سىئرا اسكى خالقاردا، تۆرك دىللى خالقارلار ميف (اسطوره) لرينده كى كىمى، ايشىق خاوسدان و يا قارانلىقدان دۇغور. گۇرونور كى، قاراخان واختيله قارانلىغىن باشلانغىچى ايمىش، سۇنرادان اينسانلاشديريلمىش، شخصلاشديريلمىشدير...^{۲۳۷} اوغوزخان - ين اوغلانلارى گۆن، آى، يولدوز، گۆك، تاغ، تنگيزدير. اونلار يارادىلىشى تمثيل انديرلر... وقت آشديقجا اوغوزلار اونلارى اينسانلاشديرمىش و كۆكلىرىنى اونلارلا باغلامىشلار. تارىخى افسانه يه گۆره اوغوزدان سۇنرا حاكيميه گۆن خان كئچمىشدير.^{۲۳۸} گۆن خاين دۇرد اوغلو اولموشدور؛ اونلاردان بۇيوگو قايى دىر. قايى همده بۇيوك بىر قبيله نين آدى ايمىش و او، چين دن توتوموش تا كىچىك آسيادىك يايىلمىش.^{۲۳۹}

۹. ۲. ۳. قاشقاي لار

مىلاددان قاباق قبيله بىرلشمه لرينده آدى كئچن قبيله لردن بىرىسى ده قاشقايلاردير.^{۲۴۰} آد تۆركجه دىر. «قاشقا» و «آى» تركيب لريندن يارانمىشدير. «قاشقا» بىر چۇخ تۆرك دىللىرينده «يانديرماغى»، «آلۇولانديرماق»، «ايشىق وئرمك»، «ايشىلداماق» دئمكدىر. اونون «ساچين آغارماسى» آنلامى دا واردىر.^{۲۴۱}

آذربايجانلىلار آليندا آغ اولان آتا قاشقا آت، قاشقا تپل حيوان دئيرلر. اوز منبعينى گنجه نين چئوره سينده كى داغلاردان آلان و گنجه چايى نا قاريشان چايا قاشقا دئيرلر... قاشقاين ايكنىچى حيصه سى «آى»، دئىلدىگى كىمى بىر چۇخ تۆرك دىللىرينده تانرى نين،

^{۲۳۷} - سيدوف، اۆگه. ص. ۳۲.

^{۲۳۸} - خيوه خانى ابوالقاسى، شجروى - تراكمه، (تۆركمنجه)، م. ل. ۱۹۷۵، ص. ۳۱.

^{۲۳۹} - فاروق دمير تاش، عثمان دنورينده آنا دولودا قايلار، بلهتن تۆرك تارىخ كورومو، ۱۹۴۸ جىلد ۳. سايى ۲۷، ص ۶۶، پروفئسور دوكتور فاروق سومر، اوغوزلا، ۱۹۸۰ ص. ۲۱۶. (سيدوفون حاشيه سى).

^{۲۴۰} - سيدوف، قاشقاي و آيرىم انتونىم لرى نين سۇياچىمى، «علم و حيات»، ۱۹۸۴ نومره ۹ ص. ۱۵ - ۱۳.

^{۲۴۱} - V. V. Radlof, opit slovaria tyorskix narečii. tom II, Çast 1, 1956. sah. 395. (seyidov - un m`xazi:)

ایلاهه‌نین (اسطوره) میفله سَسله‌شَن قبیله آدلاریندا ترکیب کیمی اشتراک ائدیر. دئمهلی، میلاددان ۱۴ عصر قاباق تاریخده آدی چکیلن قاشقای لارین آدی دا تۆرکجه سۆزدور^{۲۴۲}.

پروفسور سیدوف - ون تدقیقاتینا قارشى، رحمتلیک علی کمالی آغیزلاردا گَزَن وَ چوْخ احتماللا، مُعین مقصدلر اوْچون حاضرلانیش مۆختلف تاریخی - میفیک - پۆپۆلر (یالان - دؤغرو) روایت وَ حیکایه‌لری تۆپلایارق، بئله خلاصه ائتمیشدیر:

۱- هیجرى ۳۸۲ - دن (میلادی ۹۷۳ - دن) قاباق، اوغوز تۆرک‌لری نین نچه بوداغی ایچری ایرانا گلیب وَ «عراقی (عراق‌لی عجم - لی) تۆرک‌لر» آدلانیلار...

۲- اورتا ایرانا گلن تۆرک‌لرین آدلیمی خلیج اولوبدور. بو ائل ایرانا گلندن سونرا، اراک (اسکی سلطان - آباد NH) وَ ساوا (ساوه) اطرافیندا اوتراق ائیلهدی وَ بو منطقه خلیجستان آدلاندی.

۳- «فارسنامه‌ی ناصری» مولیفی، قاشقای لاری خلیج تۆرک‌لریندن بیلیر. کی عراق عجم - دن وَ ساوا - دان فارس (ولایتینه) کۆچ ائیله‌ییبلر. بونلاردان بیر عدّه آباهه شَه‌ری نین «کنگری» (؟) یۆره‌سینده ساکن وَ کندلی اولوب، ایندی ده تۆرکی دانیشیرلار وَ اونلارا خلیج دئیرلر. آیری عدّه‌لری ده «ائلیات» - دیر وَ ایکی دسته، خلیج وَ قاشقایا بۆلونوبلر.

۴- مسعودی، تاریخینده قاشقایلارا دایر بئله یازیلیبدیر: بیر طایفا قارا - تاتارلاردان، سلجوقلار حکومتینده تۆرکیستانا گلیب، قاشقاردا إقامت ائدیبلر، بونلار خوارزمشاهلار عهدینده چوْخ قدرت تاپمیشلار. فارس آتابه‌یی سعد - بن - زنگی خوارزمشاهلاردان وَ قارا - خطایی لردن شکست یئیپ وَ (سونرا) بارئیشیدیر. خوارزمشاه ایگیرمی مین قاشقار - دا اولان قارا - خطایی طایفاسیندان سعد - بن - زنگی ایله یاناشی فارسا یۆللاییبدیر. بو طایفالار اول قاشقاری آدلانیلار. سونرا قاشغاری گئتدیکجه قاشقای - یه دؤنوبدور.

۵- بیهقی، ابن - اثیر وَ گردیزی‌یه گۆره: طوغرول بی وَ قارداشلاری نین جیحوندان کنچیب ایرانا گلمه‌لریندن اول، اوغوز تۆرک‌لری ایرانین مۆختلیف بۆلوکلرینه داغیلیمیشدیلار.

۶- ابن - اثير دئيير: سلطان محمد اۆز قوشونونو قوتلنديرمك اوچون بير عدّه اوغوزلاردان جيحون ايرماغيندان كنجيريب ايرانا گتيردى، سونرا بو تۆركلرين چوڭو رى و عراق اطرافيندا يئرلشديلر. ابن - اثير بو تۆركلرى عراقى آدلانديريب دير...
۷- گونئى ايراندا اگلەشن توركلردن ساواي، مهاجر تۆركلرده آذربايجاندا گليب، زاگروس داغلارنى نين گونئى اتكلرينه كؤچموشلر.

۸- «فارسنامه» - ده ركن - الدوله - ي دئيلمى - يە داير حادىثەلرە تۆركلرين شيرازا هجوم اتتديكلرى يازىلى دير.

۹- «فارسنامه» موليفى قاشقاي لارين، ايناللو طايافاسى توركيستان ائللرينده كى مۇنقوللار ايله فارسا گليلر دئيير، و باياتلارى تۆركمىن قىپچاق چولوندىن بيليدير كى (۹) قاشقايى لرله فارسا گليلر.

۱۰- قاشقاي لارين بويوك بولومو خلىج طايفالارى، يا خلىج ايله ياناشى اولان بوداقلاردان دىرلار كى ۴- نجو و ۵- نجى هيچرى عصرده... فارسا مهاجرت ائديلر.^{۲۴۳}
قاجار يازيچيلاريندان، و دؤولت آدمى اولان، مشيرالدؤوله، قاشقايى - لرى (قاشقاي لارى)، قافقاز طايفالاريندان بيريسى بيلير و اونلار (۲۰ مين ليك عائيله)، دربنده، قشقا ائلى دئيرلر، دئيه قيد ائدير»^{۲۴۴}.

سون زامانلاردا، (ايراندا بير موعلفين)، دوكتور تقى شاهين - ين حاقيندا معلومات وئركن پروفيسور حميد محمدزاده، اونون كيتابى نين اصل سوزونو (كى جارى حكايهلرين بير يىنى اورنگى ده ساييلا بيلر)، بئله خلاصه ائدير:

«۱۷۵۵ - ۱۷۴۷ - نجى ايللرەدك، يىنى اولكهده حوكم سورن هرج - مرج ليك ايللرينه قَدَر فارس ايااليتينده و عموميتله ايراندا قاشقاي آدلى بير ائله و يا بير طايافا تصادف اولونمور. قاشقاي تركييينده بيرلشن، اونلارلا طايفا، قبيله و تيرهلر آنجاق ۱۷۴۷ - نجى ايلدن سونرا اولكه نين هر طرفيني بوروموش هرج - مرجليكدن قورونماق اوچون،

^{۲۴۳} - كمالى - على، «گونئی ایران تۆركلرى نین شاعیرلری»، وارلیق درگیسی، تهران نۆمره ۷۲ - ۷۱ مای ۱۹۸۵، ص. ۹۲ - ۹۱.

^{۲۴۴} - محسنی، عزیز، «قاشقانی لر حاقیندا بیر نچجه سۆز»، وارلیق درگیسی، تهران، ۱۹۸۹ نۆمره ۱ - ۷۲، ص. ۷۲.

گۆجلو بیر قوّه یه چئوریلیمک مقصدی ایله بیرلشمیش و قاشقای آدی آلتیندا واحد بیر ائل کیمی تشکول تاپمیشدیر. دئمه‌لی، قاشقای، فعین بیر طایفانین خوصوصی آدی یوخ، بیر نئجه طایفا و تیره‌نین، خوصوصی ایله اوغوز طایفا و تیره‌لری‌نین، عمومی آدی و اونلارین بیرلشمه‌سیندن یارانمیش آدیر. قاشقای ائلی ۱۷۵۵ - ۱۷۴۷ - نجی ایللر عرضینده، قاشقار ایکینجی جانی - آغا - نین باشچیلیغی ایله تشکول تاپمیشدیر، قاشقای ائلی‌نی تشکیل ائدن طایفا و تیره‌لرین بؤیوک اکثریتی، آذربایجان خلقینه منسوب‌دور، دها دوغروسو آذربایجان خلقی‌نین بیر حیصّه‌سی‌دیر»^{۲۴۵}.

سؤزه باشلادیغیمیز یئرده سون وئیریریک: میلاددان قاباق قبیله بیرلشمه‌لرینده آدی کنچن قبیله‌لر دکن بیرسی ده، قاشقای لاردیر.

۱۰- ۲- ۳. قازاقلار

«قازاق قبیله، قبیله بیرلشمه‌سی، خالق، یئر آدی‌نین طالعی و آنلامی تاریخده کئچدیگی چتین، ائنیشلی - یوخوشلو یولو تورک شوناسلاری، تورک دیللی خالقلارین تاریخی ایله مشغول اولان اسلاویانچیلاری، قافقاز شوناسلاری زامان- زامان دوشوندورموش، بو آدلا باغلی دۆرلو - دۆرلو فیکیرلر یارانمیش. بونولا بئله، هله ده «قازاق» سؤزونون سیرّی آچیلما میشدیر. نئجه کی آکادئمیک و. و. بارتولد اؤزونه قَدَر کی «قازاق» سؤزونو آراشدیرمالاریندان چیخاریلان قناعت‌لری مباحثه‌لی سایمیشدیر»^{۲۴۶}.

قازاق قبیله بیرلشمه‌سی آذربایجان خالق‌ی‌نین سؤی کؤکونده دوردوغو اوچون بیز اوندان آیریجا بحث آچماغی گرکلی بیلدیک: قازاق سؤزو ۲۰۰ ایلدن چوخ‌دور کی آراشدیریجیلارین دقتیندن یایی‌نمیر. نه اوچون آراشدیرماجیلار سؤز/ آدین ایلکین معناسینا دئییل، اونون بیزجه، سؤنرادان قازاندیغی معنالارا اهمیت وئرمیشلر؟ بو سؤزون ایلکین آنلامی آذربایجان خالق‌ی‌نین میفولؤگیا (اسطوره‌شناس‌لیق) سی ایله باغلی‌دیر... بیلگینلر

^{۲۴۵} - محمدزاده، پروفسور. حمید؛ «قاشقالار حاقیندا یئنی تدقیقات» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۰، ص. ۱۴. نومره ۳- ۷۶.

^{۲۴۶} - و. و. رادلوف اؤیبت سلوواریا تورک‌کئچ نارنجیا، س پ و، ۱۹۱۱، ۲- نجی جیلد. ۱ حیصّه، ص. ۵۶. (سیدوفون منبعی/ حاشیه‌سی،

اونا ۱۲۴۵ - نجى ايله عايد قىبچاقجا - عربجه لوغته راست گلميشلر...^{۲۴۷} همين لوغت «قازاق» سوزونه، آوارا، سرگردان، جلاى - وطن، يوردسوز كيمي آنلام وئرميشدير... بيز «قازاق» سوزونون تركييبينده كى «قاس» (قاز) جزئيه داها اسكى لردە راست گليريك.^{۲۴۸}

پروفسور - سيدوف عاليملرين اوزونجا مباحثه لرينه اشاره ائتديكن سونرا بو نتيجه يه چاتير: تورك ديللرينده «ز - س» سس عوضلنمه سى قانونى حالدير. «قازاق - قاساق» آدى قبيله بيرلشمه سى نين ائرانين (ميلادين) يوز ايلليگينده قافقازدا ياشاماسى حاقيندا بير سيرا تاريخى دليللر واردير... «قاز/ قاس» تركيبي نين اشتراك - ائنديگى چاي، يئر آدلارينا قافقازدا تصادف ائتمك اولار. مثال اوچون، ۷ - نجى يوز ايلليگين اول لرينده ياشاميش آنانيا شيراقاسى نين «آشخارها تسوس» («جوغرافيا») ائرينده «قاساق» - چاي آدى كيمي ياد ائديلىر (ج. د. يئرئميان، «جوغرافيا» - يا گوزه ائرمستان»، ك. ن. اى، اس پ ب، ۱۷۵۰ ص. ۴۱). «قاسار»، «قازاق» - ين فونئتيك واريانتى دير. ائتنونيم اولاراق، اوغوز قبيله لريندن افشارلارا ياخين اولان قبيله بيرلشمه لريندن بيرى «قاز - لى // قاز - لو» آدلانىر.^{۲۴۹} «قازلى»، «قاز» و يئر، مكان، چوخلوق بيلديركن «لى» شكيلچى سيندن يارانميشدير... «قاز// قاس»، يوكسكليك دئمكدير... كيچيك آسيا، توروس داغلارى نين بيرى نين باشى «دمير قازيق» آدلانىر.^{۲۵۰} بو آدداكى «قاز»، يوكسك، و «لىق»، (= اوق، اق، ايق) شكيلچى لرى... تورك - ديللى خالقلارلا مخصوص ائتنونيملرده، يئر آدلاريندا آن چوخ تصادف ائديلن كومپوننت لردن (جزء لردن) بيريدير... بيزجه «قافقاز» آدينداكى «قاز» دا، «قازبك» (قاز - بى) ده كى كيمي اوجاليغى، اولولوغو بيلديرير... قاز بى يعنى اوجاليغين، يوكسك ليگين بى. (قاز - ا)، محمود قاشقارى نين «ديوان لغات الترك» ائرينده راست

²⁴⁷ - Houtsman Ein Türkisch Arabisches Glossar Leiden 1894.

^{۲۴۸} - سيدوف، اؤگه. ص. ۹۰.

^{۲۴۹} - يالكين عالى رضا ياسمان: «جنوبتا توركمئن اويماكلارى»، آنكارا. ۱۹۷۷ ص. ۱۰۵.

^{۲۵۰} - عيى.

گلیریک؛ او، «قاز سووی»، «قاز» قالاسی آدینی خاطیرلاییر، افراسیاب - ین قیزی نین آدی قاز اولموشدور.^{۲۵۱}

پروفیسور سیدوف دئیر: «گتیریلن تاریخی توپونیمیک، اتنوگرافیک ماتریال لاردان آیدینلاشیر کی، «قازاق/ قاساق» و اونلارین «قاز/ قاس» ترکیبی مستقیل و یا فعین شکیلچی، سۆز قبول ائتمیش حالدا (قاز - ان، قازیق، قاز - بک، قاز - اوق، قاس - اق، قاس - سولاق و سائر) اثرکن اورتا عصرلرده و سونرالار ایشلنمیشدیر. بو سادالانان سۆزلرین تۆرک، او سیرادان آذربایجان دیلینده میلادین اثرکن چاغلاریندا ایشلنمه سی گۆستریر کی، بورادا آذربایجانلیلار/ تۆرک - دیللی لر میلاددان قاباق یاشامیش و اۆز داغلارینا، چایلارینا، یئرلرینه اۆز دیلرینده، اۆز میفیک (اسطوره وی) تفکۆرلری، گۆروشلری ایله باغلی آدلار قۆیموشلار. دئمەلی تۆرک دیللی خالقلارین، او سیرادان آذربایجانلیلارین گلمه (اۆزۆده میلاددان چۆخ سونرالار) اولدوغو فیکری گنرچکلی لیکله سسله شمیر. بیزجه حقیقتی گۆرمک ایسته مینلرین فیکیرلرینه، «بایاتیلارینا» آییق - ساییق باخماق گرکدیر قصد ا گۆزدن یابیندیریلیمیش دلیل لرین آچتیغا وورولماسی گنرچکلیگین قاپیسینی اۆزوموزه آچیر».

قازاق سۆزونون ایکینجی ترکیبی «آق» دیر. بو سۆزو ایکی آنلامدا باشا دۆشمک اولار. بیرینجیسی: بیر سیرا قبیلە بیرلشمەلری، خالقلاری نین چۆخونون آدیندا ایشتراک ائدن/ - آق/ (قیپ - چاق، باجان آق، اورغ - اق، قالت - اق و سائر) ترکیبی، دئیەسن: چۆخلوق، یا دا یئر، مسکن بیلدیریر (یات - اق، بات - اق و بو کیمی سۆزلرله مقایسه ائدینیز). اوندان قازاق، اوجادا، یۆکسکلیکده (داغدا) مسکن سالان آنلامینی وئریر. بو اۆ دئمکدیرکی، قازاق آرو - تۆسون (اساس باشلانغیچین) یانیندا اونونلا بیرگه یاشایاندیر.^{۲۵۲}

آخی، تۆرک - دیللی خالقلاردا بئله بیر اینام واردی کی، آرو - تۆس و اونقونلار دا اینسانلارلا بیرگه یاشاییر. ایکینجی سی، / - آق/ بیر چۆخ تۆرک دیلرینده همده «اوجالان»

^{۲۵۱} - سیدوف، اۆگه، ص. ۱۰۵.

^{۲۵۲} - عینه، ص. ۱۱۴.

آنلامیندا دیر. و. و. رادلوف، س. ی. مالوف و بیر چۆخ بیلجی لر، لۆغتچی لر / - آق / - ین اوجالماق، یۆکسلمک، اوجایا قالخماق آنلاملارینی دا یازیرلار. قاشغارلی محمود / - آق / - ین آنلامینی ایضاح ائتمک اوچون «بولوت آقدوو» (بولود اوجالدى) ایفاده سینی میثال چکیر. ^{۲۵۳} ۱۴ - عصر شاعیری، نسیمی - نین

لوح إخلاص ائيله دینسه کؤنلونو ای متقی

کۆرسی - ی رحمانا آغدین گئتدین، عرش - الاهی گۆر

بیتینده کی «آغدین»، اوجالدىن آنلامیندا دیر. اۇندا «قاز + آق»، یۆکسکلیگه، اوجالماغا اوجالان دئمکدیر. ^{۲۵۴}

یثری گلمیشکن کاشغارلی محمودون «دیوان» - یندا کی «آغدی» کلمه سینه باش وورووق: «اؤل تاغقا آغدی» = او داغا آغدی. ^{۲۵۵}

۱۱ - ۲ - ۳. قیپچاقلار

آلتون - اوردو دؤولتی میلاددان سۇنرا ۸ - نجی عصرده، قارا دنیزین شیمالیندا چنگیزخان ین (Genghis xan - in) اوغلو جوجی (Jochi - ö. 1227) خانین اوغلو باتو (او ۱۲۵۶) طرفیندن قورولموشدور. بو دؤولتین آدی جوجی اۆلکه سی اۆلدو. بو خالقین چۆخو قیپچاق تۆرکلری ایدی و اۆتوردوقلاری یئرلره ده «دشت - قیپچاق» دئییلدی، کی، وۇلگا - دان خوارزمه قَدَر اوزانیردی.

باتو - نون قارداشی، برکه (آلتون اوردونون ۴ - نجو خانی، او ۱۲۶۶)، مسلمان اۆلدو. حاکیم صنیف اۆلان موغوللار تۆرکلر ایچینده چۆخ کئچمه دن اریدیلر. تۆرک دیلی ده دؤولتین دیلی اۆلدو. بورادا و مملوکلارین (قیپچاقلارین) حکومت ائتدیگی مصر و سوریه ده یازیلان اثرلر قیپچاقجا ایدی.

قیپچاقلار آغ تورکلر دندیلر، بو سببله بیزانسلیلار اۇنلار کۇمان و روسلار دا پۇلووئس آدی تاختیلار. آیریجا «ایمک» و «کیمک» آدلاری دا ایشله دیلیر. کومان آدی بۇیوک بیر

^{۲۵۳} - قاشقارلی، محمود، گؤستریلن اثرده (کتاب - ی دده قۇرقۇد)، ۱ - نجی جیلد، صحیفه ۹۶ (سیدوف - ون حاشیه سی)

^{۲۵۴} - سیدوف، اۆگه. ص. ۱۱۵.

^{۲۵۵} - قاشقارلی محمود، اۆگه. ص. ۱۷۳.

احتماللا «ساری» معناسیندادیر. روسجا، آلمانجا و ائرمینیجهده بو خالقا «آچیق ساری» «سامان رنگینده اولان ساری ساچ» معناسینا آدلار وئریلیر. دئمک بو خالقین ساریشین اولدوغو واختیندا گۆزه چاریجی ایمیش.

عرب جوغرافیا شوناسلاری ایرتیش ساحیللرینده کیمک/گمک آدلی بیر بویون یاشادیغینی سؤیلرلر. قیپچاقلار بو بویون ترکیبینده دیر و اولنارین اکثریتینی تشکیل ائدر. قیپچاقلارین بیر قۇلو مصر - ده دیر. قیپچاق اوشاقلاری بو تۇرپاقلاردا كۇله اولاراق ساتیلیمیشدیلار. بونلار اوزون زامان خیدمتدن سۇنرا چۇخالیب و قۇتلندیلر و ایوبی لر ییخیلیدیقدان سۇنرا «مملوكلار» (كۇله منلر) خاندانینی قوردولار.

بونلارین دۇوروندن اعتباراً یازیلان اثرلرین، تۆركجهده آیری بیر یثری وار. عمومیتله بو دیلی اۆچ بابدا مطالعه ائتمک گرکیر: اصل قیپچاقجا، اۇغوز - قیپچاق قاریشیغی، آنادۇلو اۇغوز جاسینداکی قیپچاقجا تأثیرى.^{۲۵۶}

ایتالیا و آلمان میسیونرلرینین قید ائتدیكلری (میلاددان سۇنرا، ۱۳۰۳) كۇدۇكس كۇمانیکوس - دان میثال اۆچون (بۇزكورت)^{۲۵۷} و جعفر اۇغلونون سئچدیگی كلمه لردن) اۇرنكلر گتیریریک:

/آچوو = آجی / آچقوس = آچار / آغینقوچ = نردیوان / آغریق = آغری / آغچا = پول / آلاووت = عسکر / آنوس = هنوز / باغاوول* او = مباشر / بارچا = بۇتون / بارلو = وارلی / باو = باغ / بثر = وئر / ایشور = بیشیر - ، پیشیر / بیتیک = کیتاب - ، بیتیک / بۇل - = اول - / بۇرۇ = كۇرد / چاخ = زامان، چاغ / چئری باشی = قۇشون امیری، کاماندیری، فرمانده / انپچی* = قادین / اتمکچی* = چۆركچی، / یوزاق* = قیفیل / کنچ = گنجه / کله پن* = ایسکین / کلین = گلین / ائی = ey = گئی = Gey / کۆرکلو* = گۆزل، گۆرکملی / کۆوۆز* = خالچا / کئیت = گییم / کینا = قینا / قویاش* = گۆنش / منگو = ابدی / مییز = بنیز / اۇلتورغوچ* = Stul، اۇستۇل / اۇلتوروق* = Stul، اۇستۇل / اۇردا* = اۇردو یثری / اوت*

^{۲۵۶} - بۇزكورت، فوات؛ اۆگه، ص. ۱۵۱ - ۱۴۹.

^{۲۵۷} - بۇزكورت، عینی اثر ص. ۱۵۹ - ۱۵۸.

= اوڭ، آتش / اوتاچی * = طیب / اۆزدن * = ائسیل / قاراواش، کۆن * (ق) = جاریه، کنیز / قایغی = قایغی / سالخون = یئل / ساری * = صفرا / ساتوق * = تجارت، / سیتغریق * = پوستانجی، پوستانجی / سیلی = تمیز، سیلمل / تامو = جهنم / تان (ق) دا * = صاباح، فردا / تار = دار / تاو = تاغ، داغ / تن (ق) ری * (تنگری) = تانری، تارى / تنی = دڭ، سؤیله / توداق = دوداق / توخدی = دوغدی / تۆب = بینۆره / اوچماق * = بهشت / اولوکۆن * = بایرام / اویخو = اویخو / یالچی * = ایشچی، عمله / یامغور * = یامغور / یارغوچی * = حاکیم / یازوق = گۆناه / یی = y1 = یینغ = y1g و سائر.

پروفیسور جعفر اوغلونون سئچدیگی کلمه لر * علامتی ایله مشخص اندیلیمیشدیر.^{۲۵۸}

اوندولوسلو ابو - حیّان - ین و بیر ایکی باشقا لؤغتن ساواى، شیرازلى سعدى - نین فارسجا شاه اثرى، «گلستان - ین، سارایلى سیف - ین، قیپچاق تۆركجه سینه ترجمه سى، آذربایجان تۆركجه سى ایله مقایسه باخیمیندان چۆخ فایدالیدیر. ماراقلی طرف بو گلستانین تۆركجه یه ایلک ترجمه سى اولماسى دیر (هـ . ۷۹۳ = م - ۱۳۹۱). سعدى شاه اثرینی ۱۲۵۶ - دا یاراتدیغینا گۆره سعدى نین یاشادیغى و یازدیغى شرایط، اسكى شرقین ریتمی گۆز اؤنوند آئینارسا دیشمه میشدیر، دئییه بیلیریک. رحمتلى دوستوم پروفیسور. دوکتور محرم ارگین کیتابی نین باشلانغیجیندا یازدیغینا گۆره دوکتور على فهمى کارامانلى اوغلونون ۱۹۵۹ ایلینده وئرمیش اولدوغو دؤچنتلیک تنزیدیر و اثره یاراشان بیر صورتده پروفیسور ارگین - ین تشویقى ایله دوکتور کمال آرسلان، و پروفیسور عثمان سرتقایانین دقتی ایله آتا تورک کۆلتور مرکزی طرفیندن «تۆرك دىلى قورومو یایینلاری (نشریاتى) واسیطه سى ایله آنکارادا ۱۹۸۹ - دا چاپ اولموشدور.^{۲۵۹}

مملوکلر، ایشاره اولدوغو کیمی، اساسا قیپچاقلار ایدیلر. قیپچاقلار ایسه، دئمک اولار کی، اورتا یۆز ایللیک لرین ۱۵ - ۱۴ - نجى عصرلرینه قَدَر قازاقلارلا چۆخ یاخین اولموشلار. مملوک لارین آراسیندا قازاقلاردا وارمیش.^{۲۶۰}

^{۲۵۸} - جعفر اوغلو، پروفیسور. اؤگه. ص. ۱۷۱ - ۱۶۳.

^{۲۵۹} - سیفیر - سرائی، اثرینه «کیتاب - و گلستان بی - ت - تورکی» آدینی اویقون گۆرموشدور.

^{۲۶۰} - سیدوف، اؤگه. ص. ۱۱۳.

بو بابی، روخ - نون سۆزلری ایله باغلاییریق: باشلانغیجدا بلکه ده پۇلووئستلر و کومانلاردان باشقا اولان قیپچاقلار، آغ بدنلی، ساری یا دا قیزیل ساچلی شیماللی تیپینده اینسانلاردی؛ پۇلووئستی «سۇلوق کۆل - آغ رنگی» دئمکدیر. کومان دا بلکه «کۆ»، «ساری»، کۆکیله... («تورکمن» - ده اولدوغو کیمی)، من / مان شکیلچیسینین علاوهسی ایله، اونونلا مترادف بیر کلمه دیر. بعضی لرینه گۆره ایسه، ساریلارین سۇیوندان گلیر و ۸۵۰ ایلینه دؤغرو تاریم چایی نین یورهسی نین شرقتینده اؤتورورموشلار. بعضی لرینه گۆره ده اوغوزلارلا قوھوم کۆچه به لردنمیشلر. شوبهه سیز ایرتیش و اؤبی کیمکلری کونفدراسیونونون بیر قۇلو ایمیشلر و ۱۱ - نجی یوز ایلده بیلنمه یین سبیلرله غربه دؤغرو یئر دگیشدیرمگه باشلامیشلار.^{۲۶۱}

۱۲. ۳. ۲. ساقلار

باشلاردا، (اوغوزلاردان بحث ائدرکن) ساق - لار حاقیندا یازیلانلاری خاطیرلاداق، بورادا باشقا باخیملاردان پروفیسور سیدوف - ون دندیگی کیمی «سوی کۆکۆموز» - ده، کیچیمسئمز یئرلری اولدوقلاری اوچون یئنه اونلارا دایر بیر - ایکی قید علاوه ائده جگیک.

«آذربایجاندا اسکیدن یاشایان قبیله - بیرلشمه لریندن بیرى ده ساقلاردیر.^{۲۶۲} استرابون - ون بیلگی سینه گۆره، ساقلار میلاددان اونجه ۴ - نجو یۆز - ایل لیکده کۆرۆن هر ایکی ساحیلینده یاشامیشلار.^{۲۶۳} ساقلارین الدۀ اولان چؤخ آز دیل ماتریال لاری نین دئمک اولار کی، هامیسی تۆرکجه، او سیرادان آذربایجان سۆزلریدیر...» تۆرک دیل لرینده چؤخ راست گلین /س/ سسین /ش/ ایله عوضلنمه حادیه سینى گۆز قارشى سینا گتیرسک دئیۀ بیلرک کی، «سیراق» و «شیراق» فونئتیکی واریانتلاردیر. اؤزبکلر ایندی ده ساق - لارا شاق - لار، و سیراق // سیراق-، شیراق // شیراق دئییرلر... تۆرک دیل لرینده /س/، /ج/، /ی/ سسلری ده عوضله نیرلر... آذربایجانین غربینده کی شیراق چؤلونون آدی دا بو سۆزله

^{۲۶۱} - روخ، اؤگه. ص. ۱۶۶.

^{۲۶۲} - گنیش بیلگی اوچون باخ: میرعلی سیدوف،... «قیزیل دؤیوشجو» نون طالعی، ب، ۱۹۸۴، ص ۹۲ - ۷۹...

^{۲۶۳} - باخ: ایسترابون، «جغرافیا»، م. ۱۹۶۴، ۱۱ - ۴ - ۸.

باغلیدیر. اؤغوز قروپو دیلرینده شعایا «یاروق» دئییلر. بیزجه، «یاروق»لا «سیراق»، آیری-آیری سسله‌نن فونئتیك واریانته‌لی عینی سۆزلردیر... فونئتیك - عوضلنمه، سۆز دۆزگنمه قانونلاری، آپ - آیدین گۆستریر کی، ساق‌لار و تۆرك دیللی خالق‌لار ائتتیك و دیل باخیمیندان دا قۆهوم اولموش‌لار. قۆهوملوغو آیدینلاشدیران میثال‌لاردان بیر، اوشاق‌لارین قورویوجوسو، دۇنيا آعاجیله بیرگه گۆیدن گلن umay ایلاهه‌سینه دیل و میفولۇژی (اسطوره‌شناس‌لیق) باخیم‌دان ساق‌لار دا باغلندیلار... . داها بیر میثال: ساق، آذربایجان دیلینده کی اوم - آی، آی ایلاهه‌سی‌نین، <ay//ai> ترکیبی، یاقوت‌لارین اۆچولوق تانریسی، اۆچولارین حیمایه‌چیسی <Baay // Bayan> (باآی // بایان) آیدیندا دا اۆزونو گۆستریر. «بایانای» «بای» («بَی // با آی»، دۆولته‌لی، آغ)، (یعنی اۇجا ایلاهه) آنا و آی ترکیب‌لریندن یارانمیشدیر.^{۲۶۴}

خلاصه آذربایجان خالق‌ی‌نین و باشقا خالق‌لارین سۆی - کۆکونده اشتراك اندن قبیله بیرلشمه‌لری سا + ق // یا // چا // یای قاسۆك، ساقای، (sa + q + ay) بۆزۆق (boz + oq)، اۆچۆق، اونۆق، اللی اۆچ یای، یاقوت (ya = qut) آدلارینی اۆزلرینه قۆیموش‌لار.

۱۳. ۲. ۳. سیراق‌لار (Siraqlar)

آذربایجان خالق‌ی‌نین سۆی - کۆکونده دوران قبیله - بیرلشمه‌لریندن بیر سیراق // شیراق // سیر - لردیر. بو قبیله - بیرلشمه‌سی ساق‌لار، آرساق‌لار، اؤغوز‌لارلا قۆهوم قبیله‌بیرلشمه‌سی اولموش‌دور...

سیراق‌لار، میلاد‌دان قاباق مین‌ایلیک‌دن تۆتمۆش، تا میلاد‌دان سۆنرا ۷ - ۸ - نجی یوز ایللره قَدَر... قافقازین ایجتماعی، تاریخی حیاتیندا اۆزده ایمیش‌لر... استرابۇنا گۆره سیراق - لار اساساً اۆتوراق حیات سۆرمۆش و اۆسپا آدلی باش شَهَر‌لری اولموش‌دور... ۷ - نجی یۆز ایلیگین بیلگینی آ - شیراق‌اسی‌نین «جوغرافیا» اثری اۆزрінده آپاریلان آراشدیرمادان آیدین اولور کی، شوراق‌لار/ سیراق‌لار، آغوان/ آلبان و آرساق (قاراباغ) آراسیندا کی تۇرپاق‌لاردا یاشاییرمیش‌لار؛ بو تۇرپاق‌لار چۆخ‌دان اۇن‌لارین آدلارینلا آدلانمیش.

سیراقلارین، آرساق (قاراباغ) و آغوان تورپاقلاریندا و اونا یاخین یئرلرده یورد سالمالاری نین باشلیجا سببی او ایدی کی، بورالاردا اونلارین قان قارداشلاری آرساقلار، ساقلار، وارساقلار یاشاییرمیشلار.^{۲۶۵} اوزخون - دا بو قبیله - بیرلشمه سی نین آدی تونیوقوقون شرفینه تیکیلیمیش آبیده ده، «سیر» دئییه کئچر.

۱۴. ۲. ۳. وارساقلار

آذربایجان خالقینی سؤی کؤکوندی دوران گورکملی قبیله - بیرلشمه لریندن بیریدیه وارساقلار - دیر. اونلارین ۱۵ - نجی یوز - ایل ده بئله زامانین سیاسی حادیثه لرینه قاریشیدیقلارینی گوروروک. اثرمنی، گورجو، یونان، و عرب منبع لرینه آرخالانئیب دنمک اولار کی، تورک - دیلی خالقلار میلاددان چوخ قاباقدان قافقازین ساکین لری اولموشلار. اونلار ایله علاقه دار یئر آدلارینا (داغ، چای، دره و سایره) راست گلیمک طبیعی دیر. مثلاً، تورک آدلاریله باغلی اولان بئله یئر آدلاریندان بیریدیه آلبانیادیر.^{۲۶۶}

۱۵. ۲. ۳. خزرلر

خزرلرین رسماً اورتایا چیخیشلاری میلاددان سونرا ۶۲۷ - ۶۲۵ ایللری؛ یعنی باسیله اوس هراکلیوسون^{۲۶۷} Basileus Herakleios اونلاردان ساسانیلره هجوم اتمک اوچون کؤمکچی قدرت اولاراق قترخ مین نفرلیک آتلی بیرلیگی ایسته مه سی سببیلیدیر.^{۲۶۸} خزرلرله عربلر بیر - بیرینه دوشمندید. داها غمردیورونده (۶۵۶ - ۶۴۴) مسلمان بیرلیکلری قافقازا گیررک، شیمالینده کی اووالاردا^{۲۶۹} اوزلرینه بازار آختاردیلار. داها سونراکی ایللرده (۷۲۳ - ۷۲۲)، باسقی لاری آرتدی و خزرلرین باش شهرینی یاخیب ییخاراق خاقانلارینی بو تهلوکه لی ناحیه دن اوزاقلاشدیریب، وولقانیین آغزیندا یئنی بیر شهر، ایتیل شهرینی، داها سونرا دا دون ایرماغی نین (دون چایی نین) اورتا یا دا آشاغی

^{۲۶۵} - عینه - ص. ۵۱ - ۴۹.

^{۲۶۶} - عینه، ص. ۶۲.

^{۲۶۷} - بو روم سرکرده سی نین ایرانادا ضربه سی و خطری دئییدیر.

^{۲۶۸} - روخ، اؤگه، ص. ۷۸.

^{۲۶۹} - بزیوک صاف، دوز چول، کوشن = دشت

یۆره سینده بیر باشقا شهر قورماق مجبوریتینده بوراخدیلار. بو آرادا خزرلر ۷۳۱ده قافقازی آشدیقلا ریندا، قارشى هجوم کئچدی لر و عراق - ا ق د ر ا ی ل ر د ی ل ر (ایره لی لدی لر).^{۲۷۰} خزر خاقانلاری حاقیندا قیسا بیر معلومات:

خزر خاقانلاری نین ایلکی، بولان خاقان گوک تورک خاقانلاری نین نسلیندیر. شرق اورپا تورک خاقانلیغیندا، بایان خاقان ایله اوغلونون یثربی آلیب، اونلاری اوکراینا - دان اورتا اوروپا یا ایترک، اوکراینا و اورال لارا ق د ر داها شرقینده کی اولکه لر و گنیش اولچوده قافقازا حاکیم اولوبلار. باش شهرلری ب ل ن ج ر (۷۲۳ -) و سونرا ساریقشین (بو گوئکی آستراخان) - دی. ۷ - نجی عصرین باشلاریندا تیفلیسی (تیبلیسی) ده اله کئچیرمیشلر. ۳۴۵ ایل ایچینده ۱۴ خاقان دؤولت باشچیسى اولوبلار، ۶۲۰ - ۴۶۸ ایللرینده آنجاق قیرالدیلار (قیرال ایدیلار). بئله جه دؤولتلری ۵ عصره ق د ر دوام اتمیشدیر. ۷۳۲ - ده گوک تانری دینی بوراخیب قیسماً مسلمان اولموشلار ۸۰۰ - لرده تماماً یهودی دینی تأثیری آلتیندا قالدیلار و بو دینی قبول ائتدی لر. بو گوئ سایلاری آز اولان قیریم (کریمه) قارایلاری، خزرلردن قالمادی رلار؛ یهودی دی رلر، دیل لری تورکجه دی ر. خزر خاقانلاریندان بو آدلار مشهور دور:

بولان خاقان (۶۲۰ - ؟ - ؟)

اوباجا خاقان

خیزقیا خاقان

۱- نجی مناشه خاقان

هانوقا خاقان

اسحاق خاقان

سابولون خاقان

۲- نجی مناشه خاقان

نیسی خاقان

۱- نجی هارون خاقان

مناھئم خاقان

بنیامین خاقان

۲- نجی هارون خاقان (۹۳۱ -)

یوسف خاقان (۹۶۵ - ۹۳۱)^{۲۷۱}

آذربایجان خالقینی سوئی کؤکۆنۆ دۆشورکن خاطیره گلن باشلیجا تۆرک ائلیرینی بو شکیلده، آلفابتیک سیرا ایله، قید ائتمیش اولدوق. بیلدیگینیز کیمی ساسانی لرین اوزون سلطنتینه سۆن وئرن و اؤد معبدلرینی سۆندورن ایسلام قوشونلاری هجرتین ۱۵ - نجی اییلنده (میلاددان سؤنرا ۶۳۷ - ده) قادسیّه - ده ایران اؤردوسونو تار - و - مار ائتدیکن سؤنرا میلادین ۶۳۸ - ینده تبریزی اله کئچیرتدیلر، میلاددان سؤنرا ۶۳۹ - دا آراز - ی کئچدیلر. ایکینجی خلیفه غمّر - بن - خطاب (خلافت: ۶۴۴ - ۶۳۴)، و خلفلرینین آذربایجاندا قارشیلان شدیقلاری چتین لیکلر بحثی میزین دیشیندادیر. بورادا آنجاق، عرب استیلاسی نین تحقّقیندن سؤنراکی دؤورده خلیفه لرینی خاطرلاداجاغیق:

اموی لر دؤورونده (میلاددان سؤنرا ۷۵۰ - ۶۶۱)

۶۸۰ - ۶۶۱	۱- نجی معاویه
۶۸۳ - ۶۸۰	۱- نجی یزید
۶۸۳	۲- نجی معاویه
۶۸۵ - ۶۸۳	۱- نجی مروان
۷۰۵ - ۶۸۵	عبدالملک
۷۱۵ - ۷۰۵	ولید
۷۱۷ - ۷۱۵	سلیمان
۷۲۰ - ۷۱۷	۱- نجی غمّر
۷۲۴ - ۷۲۰	۲- نجی یزید
۷۴۳ - ۷۲۴	هشام
۷۴۴ - ۷۴۳	۲- نجی ولید

۷۴۴	۳- نجو یزید
۷۴۴	ابراهیم
۷۴۴ - ۷۵۰	۲- نجی مروان
	عباسی لړ - دن:
۷۴۹ - ۷۵۴	ابوالعباس الصفاح
۷۵۴ - ۷۷۶	منصور
۷۷۵ - ۷۸۵	مهدی
۷۸۵ - ۷۸۶	هادی
۷۸۶ - ۸۰۹	هارون الرشید
۸۰۹ - ۸۱۳	امین
۸۱۳ - ۸۳۳	مأمون
۸۳۳ - ۸۴۲	المعتصم
۸۴۲ - ۸۴۷	واسط
۸۴۷ - ۸۶۱	متوکل
۸۶۱ - ۸۶۲	متنصر
۸۶۲ - ۸۶۶	مستعین
۸۶۶ - ۸۶۹	معتز
	و سائر.

۴. سۆن یثرکشمه‌لر

۴.۰. دیللرده (لهجه‌لرده) دیشمه‌لر

بیر دیل، نه قدر بؤیوک و توتوجو دیل اولورسا اولسون، یثنه ده زامانلا هر هانسی بیر دگیشیکلیگه مقاومت انده بیلمز. چؤخ استقرارلی تۆرک دیلی ده زامانلا آشینمیش و بو آشینمانین ایزلرینی سزمک مۆمکوندور. الیمزده‌کی تۆرک دیلینه مربوط اولان بلگه‌لردن آنلاشیلدیغینا گۆره ۸ - نجی یۆز - ایلده، ان چؤخ، شیفاهی علاقه واسیطه‌سی اولاراق ایشلکمیش (ایشلنمیش)، او زامانلاردا بئله، انکشاف یاواش یاواش داوام ائدیردی. دیلین، ایکی بؤیوک بوداغا آیریلما‌سی‌نین، میلاددان اوْنجه‌سینه راستلاشدیغینی اثبات انده‌جک هئچ بیر دلیل یۆخدور. تۆرکجه یازی دیلی‌نین اوغرا‌دیغی مُهم و اوْنملی پوزولما، عثمانلی حاکیم صنیف‌لری‌نین غرب - فارس تقلیدچی‌لیگی‌نین نتیجه‌سینده ایدی. بئله‌جه، تۆرک دیلینی چؤخ سایدا عربجه یادا فارسجا کلمه و تعبیرلر استیلا ائتدی. زامانین شرط‌لری دگیشمیشدی. ۲۰ - نجی عصرین عرفه‌سیندن اعتباراً، بلیرن و تورکیه‌نین (حتی عمومی تۆرکجه‌نین) بوگۆنکو چاغداش دیلی‌نین بینؤوره‌سینده یثر آلان رادیکال دیشمه‌لر آرتیق قاچینیلاماز اولموشدو.

چؤخ زامان تلفظ اختلاف‌لاری‌نین نتیجه‌سی اولان لهجه فرقلری، و محلی تعبیرلر (دئیملر)؛ یثنی ایجاد اولان سیاسی سیستم‌لرین... ایشلرینه، یارامیش و «لهجه‌لر» متعدّد تۆرک جمهوریت‌لری‌نین «دیللری» کیمی تثبیت ائدیلب رسمی‌لشمیشدیر. بو آرادا بو منطقه‌نین «دیللری» بیر یاندان فرانسیزجا - انگلیزجه، اوْتَه یاندا (او بیر یاندان) دا روسجا کلمه و دئیملرین استیلا‌سینا اوغرامیشدیرلار. «بو صورتده اورتایا، تۆرکجه‌نین چشیدلی قوللاری آراسینداکی فرقلری آرتیران آیری- آیری یازیلی ادبی دیل‌لر میدانا چیخدیغی آنلاشیلماقدادیر».^{۲۷۲}

ایراندا تۆرکجه، تۆرک سلاله‌لری‌نین مین ایللیک حاکیمیتی‌نین «جزاسینی چکدیریلمه‌یه بوراخیلدی و ۱۹۲۵ - ده ایش باشینا گلن اداره، اوْدلو انگیزسیؤن کین و

ذهنىتى ايله اونو دىرى دىرى ياندىرماق كۆلۈنۈ سۆزۈرماق ايستەگى ايله قۇللارنى چىزمالادى.

۴. ۱. چىشىدىلى يازىلار

چاغلار بۇيۇنجا، تۆرك لەجەلەرنى يازماق اۆچۈن چىشىدىلى آلفابلر ايشلەدىلمىشىدىر. بونلاردان آن اسكىسى، رونا يازىسى يا دا رونىك يازى دىيىلن، تقريباً ۷ - نچى عصرى ۹ - نچى عصرە قَدَر يىنى سى قىزىلار ايله تۆكى يۆ تۆركلىرى طرفىندىن گىنىش اۆلچۈدە ايشلەدىلمىشىدىر. بو دۆۈردىن داھا اۆل اورتا آسىا تۆركلىرى طرفىندىن ايشلەدىلن داھا آيرى حرفلر حاقىندا، چىن مەبلەرىندە بەضى قىدىلرە تصادف ائىدىلمەكەدىر. بالخاصە ھون تۆركلىرىنە عطف ائىدىلن بو حرفلر حَقىندە، قىطعى بىر سىند. يۆخدور. حَتى، يىنى سى اۆرخون حرفلەرنىن ھانسى عصرىدىن اعتباراً قىطعى اۆلاراق تۆركلر طرفىندىن ايشلەدىلدىگى، لايىقى ايله تىبىت ائىدىلە بىلىمىر. بونولار بىر، بو حرفلەرنى چۆخ ائركن زامانلاردا اورتا آسىا تۆركلىرى طرفىندىن ايشلەدىلمەسىنى قوۋىتە تەخمىن ائىتمەمىز اۆچۈن ھىچ بىر مانع يۆخدور.^{۲۷۳} ھونلارنىن جىنۇبدا و مجارىستان اۋوالارىندا توقف ائىدىكىلىرى زامان، گوىا گۆتىك رونى (Gotik runi) يازى تائىرى آلتىندا قالدىقلارنى (آتيلانين ساراينىدا گۆتلارنى = Gotlarn اوزون زامان مەھم وظىفەلەرى واردى) دىنلر وار. بو فىكىردە اۆلانىلار، اۆرخون حرفلەرى كىمى، ھونلارنى ايشلەدىكىلىرى حرفلەرنى دە منشأىنىن رونىك اۆلدوغونو ميدانا چىخارمىشلار. بىلەجە دىش شكىل باخىمىندان ھون و تۆكى يۆ تۆرك حرفلەرنىن رۆن منشأينە عطف ائىدىلىرسە دە، تۆركلەرنى طرفىندىن ايشلەدىلن يازى ايشارەلەرى، كى ھر جەھتدىن اۆرخون آيىدەلەرىندە ايشلەدىلنلەرنى عىنىدىر؛ بۆيۈك بىر اصلاح فىكىرىنى اۆرتايا آتماقدادىر... . آنلاشيلان يىنى سى - اۆرخون حرفلەرى بىشىنچى عصرىدىن چۆخ قاباق تۆركلر آراسىندا يايغىن مىش.^{۲۷۴}

^{۲۷۳} - جىغرافىلۇ، اۆگە. ص. ۱۱۷.

^{۲۷۴} - عىن، ص. ۱۱۹ - ۱۱۸.

بو ایفبا تۆرك فونئولوژیسینه اویغوندور. توركلردن قالمیش اولان ایلک متنلر، تیکلمیش داشلار و مزار داشلاری اوستونه بو ایفبا یازتلمیشدیر. بو ایفبا، سانیلیدیغیندان داها اوزون بیر مدت، تۆركلر طرفیندن، آن آرتندان ۱۰ - نجو یوز - ایله قدر ایشله دیلمیشدیر. اویغور ایفباسی دئیلن ایفبا اورتایا چیخیب ایشلک اولدوغو سیرالاردا دا بو ایفبا بؤیوک بیر احتماللا گئنه بیر مدت ایشله دیلیبدیر.^{۲۷۵}

اورتا آسیادا تۆرك دیل و کۆلتورونون اینکیشافینی اوزون زامان بویونلارینا آلمیش اولان اویغورلار، دینی اجتماعی سببلر اوزوندن، اؤز ایفبالاری ایله یاناشی، رون، براهما، سغد، و - سایر کیمی بیر چوڭ ایفبا سیستمی ده ایشله دیلبدیر.

اورتا آسیا ساحه سینده کی مۆختلیف دینلر حرکاتی (میلاددان اؤنجه ۱۱ - نجی عصردن اعتباراً)، چئشیدلی ایفبا سیستمی نین توركلر آراسینا یایلماسینا باشلیجا عامللردن اولموشدور. خوصوصیله اسلامیتدن بیر آز سؤنرا عین ساحه ده اوزونه بیر چوڭ طرفدار تاپمیش، مۆختلیف ایفبالار و دینلر یئرلرینی اسلامیت و عرب حرفلرینه وئرمیشلر. سؤغد حرفلرینی تۆركلر، ایلک دفعه، قارا - بالغاسون آبیده سینده ایشلتمیشلر. سؤغد حرفلری اویغور حرفلری نین بنزری دیر.^{۲۷۶}

ال یازیسینا داها اویغون اولان اویغور ایفباسی شهبه سیز رونیک ایفبادان داها آز دوروجو بیر سؤغد ایفباسیدی: آما ۹ - نجو یوز - ایلدن باشلا یاراق ایشله دیلمه سی یایغینلاشدی، مسلمان لیغین یایلماسی عرب یازیسینی ضروری دوروما گتیرینجه یه قدر چئشیدلی تۆرك خالقلاری نین «میلی» مالی اولدو. عرب ایفباسی، تۆرك فوننتیکینه تام اویغون اولما ماقلا برابر، یئرلشدی: عرب ایفباسیندا «صانت» آزدیر؛ اویسا تۆركجه ده دوققوزادک صانتته احتیاج وار. عرب ایفباسی تۆركجه ده تاپیلما یان صامت سسلری یازما غا یارار، آما عرب ایفباسیندا تۆرك دیلنده کی بعضی سسلری وئرمه یه یارایان حرفلر یوڭدور. بونونلا بیرلیکده، عرب ایفباسی چوڭ گئنیش بیر ادبیاتین دؤغماسینی

^{۲۷۵} - روڭ، اؤڭه، ص. ۲۹.^{۲۷۶} - جعفر اؤڭلو، اؤڭه، ص. ۱۶۴ - ۱۶۲.

ساغلامىشىدیر. ایراندا، سۇن زامانلاردا، تۆركجه ياشاما فرصتى تاپىنجا، مۆختلیف اینسانلار عرب سیستملى الیفبانى اۆز دیللىرىنه اویدورماق اۆچون چالیشىدىلار. بونون اۆچون عرب حرفلىرىنه خاص علامتلر (ing. Diacritical - marks) علاوه ائتمک لۇزومو واردی. اۇ جملهدن تهراندا چیخماغا باشلايان «وارلیق» درگیسینین یازیچیلاری (فارسجا و عربجه «دخیل» کلمهله بئله بیر نۆع «کاپیتولاسیون» حقى تانیارق، محافظهکارانه) بیر الیفبا تنظیم ائتدیله،^{۲۷۷} آز - چۆخ بو الیفبا قبول ائدیلمیشه بنزه بیرسه ده، هر ضیالى علامتلر حاقیندا اؤزسلیقه و ذؤوقلری ایله حرکت ائتمهگی احتمال، بیر «عزت نفس» مسئلهسى کیمی تلقی ائتمکدهدیر.

سۆریانی یازی، یالنیز ۱۱ - ۸ - نجی یۆز ایللر آراسیندا یئددی سو - داکی خریستیان اویغورلار آراسیندا ایشله دیلمیشدیر. نستوری قبییر داشلاری بو یازی ایله یازیلیمیشدیر. تۆرکلر آراسیندا آن آز ایشله دیلن یازیلارداندیر. سامی اصیللی اولان یازی سیستمی آنجاق صامیتلردن تشکول ائدر و ۲۲ حرفی وار. ساغدان سؤلا یازیلیر. تۆرکجه یه اویغون اولماسی اۆچون بعضی علامتلر علاوه ائدیلمیشدیر.

مانی یازیسى سوریانی یازیدان چیخمیشدیر. ایران و تۆرک مانى چیلری بو یازیدان فایدالاندىقلاری اۆچون مانى یازیسى آدی ایله مشهور اولوبدور.

۱۱ - ۸ - نجی یۆز ایللرینده اویغورلار بو یازینی مانى متنلرینده ایشلتمیشدیلر. چۆخ بزکلی یازیدیر. ۲۲ حرفی وار. تۆرکجه یه انطباقی اۆچون ۱۴ علامت ائدیلمیشدیر.

براهمی الیفباسى، اویغور بئلیکلری زامانیندا ایشله دیلدى. بودیست اویغورلار بو خطی ایشله دیردیله. هیند اصلی لیدیر. تۇخارجادان آلینمیشدیر. اسکی تۆرک یازیلاری ایچینده اۇ = o ایله اۇ = u، اؤ = ö ایله اؤ = ü، ای = i ایله e صانتلرینی آیران تک یازیدیر.

تَبَّتْ یازِیسی ۱۰ - ۷ - نجو یۆز ایللر آراسیندا، چوخ شیرک اۇلاراق بۇدیست اسکی تۆرکجه متنلرینده ایشله دیلمیشدیر. هیند یازِیسینا دایانیر. ایشارتلر سسی دئییل هجالاری قارشیلارلار. ۳۵ ایشارت وار. سۇلدان ساغا یازیلار.^{۲۷۸}

عرب یازِیسی ۱۱ - نجی عصردن اعتباراً تۆرکلر ایشلتمه گه باشلایبیلار. ۲۰ - نجی عصره دک تقریباً بۆتون تۆرکلرین عمومی، مشترک یازِیسی ایدی. سامی اصلدن اۇلان یازی نین ۳۱ حرفی وار. اۇخوجولارین چۇخونون بو خط حاقیندا لۇزوملو معلوماتلاری واردیر؛ تکراردان قاچینماق اۆچون باره سینده چۇخ سۇزلریمیز اۇلدوغو حالدا، بو قَدَرله کفایتله نیریک.

عبرانی یازِیسی، یهودی لیگی سنچن خزر تۆرکلری نین خطی ایدی. کثیریمدان پۇلونیایادک یایئلیمیش دورومداکی قارای تۆرکلری نین ده یازِیسی اۇلموشدور. ۲۲ حرفی وار. تۆرکلر بعضی علامتلر علاوه ائتمیشلر.

یونان یازِیسی خیریستیان اۇلموش قارامانلی تۆرکلر ۲۰ - ۱۵ - نجی عصرلر آراسیندا ایشلتدیلر. ۲۴ حرفی وار.

اثرمنی الیفباسی نی تۆرکجه دانیشان اثرمنی لر ایشلتمیشلر. ۳۸ حرفی وار، سۇلدان ساغا یازیلیر.

اسلاو یازِیسی ۲۰ - ۱۷ - نجی عصرلرده مسیحی تۆرکلر (چوواش، قاقاووز و سایر) طرفیندن ایشله دیلمکده ایدی. ۱۹۳۹ ایلینده سۇوتلرده یاشایان تۆرکلرین الیفبالاری اسلاولاشدی. ایندی لاتین حرفلرینه دۇنمک فیکری تۆرکلر اۆچون اۆز رینده دۆشونوله جک بیر مسئله دیر، اۇ جمله دن آذربایجان جمهوریس ی بو فیکری گئرچکلشدیرمکده اۇن آیاق اۇلموشدور. بیلدیگیمیز کیمی لاتین الیفباسی ۱۹۲۸ - دن بری تۆرکیه جمهوریتی نین تجروبه ائتدیگی بیر یازیدیر؛ ایلک گۆنلرین چتین لیکلری نین بۇ یوک قیشمی ایندی یه دک یاواش - یاواش حل اۇلموشدور.

عرب اليڧباسى ھر شئيە رغماً، تۆركلرين ايشلتىدىگى و «آنلاشدىغى» بىر «عمومى» اليڧبادىر. بو گۆن ده بىر «اۋرتاق تۆرك اليڧباسى» لۇزومو ذهەلرى مشغول ائەن، و تئز بىر زاماندا حلّ اولماسى گرەكەن مسئلهدىر. بىر چۇخ فيكىرلرين آراسىئەدان، اۋرنەك اولاراق. دۇچەنت. دوكتور ياۋوز آكپىنار - ىن بو بارەدەكى تەكلىڧىنە دقتىنيزى چەكەك اىستەرىك^{۲۷۹}

اۋتوز دۇرد حەرفلى «اۋرتاق تۆرك اليڧباسى»:

(سۇل طرفدە آلت - آلتا آكپىنار ىن عمومى تۆركچە يازىلار اۋچون ايشلتىدىگى اليڧبا سىرالانىشىدىر. ھر حەرف ىن قارشى سىندا كۆلتۈرل تۆركىستانى، بابىل بۇرجۇنە چئو ىرن، اسلاۋ سىستەملى (ھر ائەلە باشقا بىر بىچىمدە) بو گۆنەكو گۇيا تۆركلەشمىش مەادلەرىنى گۇستەرمىشەك:

34 harfli Ortak Türk Alfabesi	Değişik Kiril Alfabelerinde Harfler
A	A, O
B	Б
C	Ч, Ж, Ж, Ж, ДЖ, Дь
Ç	Ч
D	Дь, Д
E	A, Ə
É	E, Э
F	Ф
G	K, Г, Гь
Ğ	Г
H	Һ, X
X	X
I	Ы, И
İ	И, I
J	Ж
K	К
Q	Г, Қ, Кь
L	Л
M	М
N	Н
Ñ	НГ, Н, ң
O	O, Ÿ
Ö	Ө, Ÿ
P	П
R	Р
S	С
Ş	Ш
T	Т
U	У
Ü	У, Ÿ
V	В
W	У
Y	Й, j
Z	З

بو ایفبانین، آذربایجان جمهوریتینده ایشله دیلن رسمی ایفبادان فرقی آنجاق «آ = Ə»

حرفی دیر؛ زامانلا بو اختلافین دا اورتادان قالخماسی اؤمید اندیلیر.

۴.۲. ساحه‌لر

چین قایناق‌لاری و - سایره‌نین چیزدیكلری تابلولاردان (اسکیک اولماقلا برابر)، حرکت‌لی و دینامیک تۆرك دۆنیاسی‌نین، تقریباً آرالیق‌سیز بیر بیچیمده مانچو اولکە‌سی‌نین حدودلاریندان بی‌زانس حدودلارینا - ذک، نسبتاً دار آما چوخ اوزون بیر تۇرپاق بۇیونجا (تقریباً ۴۵ ایلە ۵۵ درجه طول آراسیندا) جنوب‌داکی اورمانلارلا شیمالین یۆکسک داغلاری یا دا اسکی مدنیت تۇرپاق‌لاری آراسیندا اوزان‌دیغی آنلاشیلماقدادیر.^{۲۸۰}

۴.۲.۱. «یثنی - یوردلار» و قارشیتلاشمالار

طوغرول بگ ایرانی فتحه چیخ‌دیغیندا (۱۰۴۴ ایلە ۱۰۴۰ آراسیندا ری و همدان - ی اشغال ائدرکن؛ یولو بۇیونجا آرسلان اسرائیلین تۆركمن‌لریله قارشیتلاشدی. بونلار اونون اۆستونلوگونو قبول ائتمک ایسته‌میه‌رك مئزوپوتامیا (بین‌النهرینه) کئچدیلر و اوردادا کۆردلرله عربلر اونلاری قیسماً یوخ ائتدیلر.^{۲۸۱}

۴.۲.۲. مئزوپوتامیا (بین‌النهرین)

ارضرومون آلینماسینی (۱۰۴۸ - ی) ایزله‌ین اون ایللر بۇیونجا آذربایجان و یوخاری مئزوپوتامیادا یورد سالمیش اولان تۆركمنلر، اثرمنستانا و کیچیک آسیانین اورتاسینا شدت‌لی هجوملار حاضرلادیلار. بونلاری ۱۰۵۴ ایلینده وان ناحیه‌سینده، ۱۰۵۷-ده مالاتیا ناحیه‌سینده، ۱۰۶۰ - ۱۰۵۹-دا سیواس ناحیه‌سینده ۱۰۶۲-ده ایسه، یثنی‌دن مالاتیانین اطرافیندا و دیاربکیرده گۆروروک... آلپ آرسلان... (آنی شهری‌نین) کاتئدرالینا (باش کلیسه‌سینه) بیر هیلال، تیک‌دیردی. هیلال تۆرك‌لرین سمبوللاریندان بیریدیر.^{۲۸۲}

۴.۲.۳. موزدور تۆرك عسکرلری (کۆله‌لر/کۆله‌منلر)

۱۵- نجی دیؤگنئس رومانوس... (=Diogenes Romanos...) یونانلیلار و دیگر خیرستیانلارین یانیندا، بیر چوخ تۆرك (خوصوصاً پشه‌نک و اوغوزلاردان) اؤجرت‌لی عسکر تۇپلادی؛ (اؤنجه‌دن ده ایشارت ائدیلدیگی کیمی، بو اولگو گله‌جکده ده

^{۲۸۰} روخ، اؤگه، ص. ۶۳.^{۲۸۱} - عینه، ص. ۱۶۰.^{۲۸۲} - عینه، ص. ۱۶۵ - ۱۶۴.

باشقالاری طرفیندن تقلید ائدیلمیش و تۆرکلر حتی کۆله عنوانی ایله خاندانلارین خدمتینه آلینمیشلار، لاکین بو «کۆلهلر» چۆخ کئچمه‌دن غزنه‌لیلر و مملوکلار کیمی سلطانلیقلار یۆکسلمکده گئچیکمه‌میشلر. نه ایسه ایمپراتور بو مۆزدور عسکرلری ده احتوا ائدن ایکی یۆز مین قَدَر قوشونلا ایرانا یۆنلیدی... آلپ آرسلان داها کیچیک قووتله حرکت کئچدی. و ۱۹ / ۸ / ۱۰۷۱ گۆنو مانزیکرت یا دا بو گۆنکو آدیله مالازگرتده اونلارلا قارشیلادیدی. یونانلیلار اینسیاتیفی تۆرکلره بوراخدیلار. دۆغو رۇما ایمپراتورلوغونون سئزاری باسیلیئوس رۇمانۇس دیؤگنئس اسیر اولدو. تاریخده ایلك دفعه اولاراق مسلمان بیر حکمدار بیر بیزانس ایمپراتورونو اله کئچیرمیشدیر!^{۲۸۳}

۴. ۲. ۴. کئچید اولاراق ایران

ایران تامامیله بیر کئچید یثری و بیر کۆرپو حکموندە ایدی و کیملیگینی ایتیرمه‌میش اولماسینی دا بونا بۆرجلودور. دیل و مدنیتی نین (کۆلتورونون) تۆرک حاکیمیّت زامانیندا (حتی تۆرکلرین تشویق و آمگی ایله) چۆخ گلیشمیش اولدوغونو سؤیله‌میشدیک آما یئنّه ده اولکّه‌یه اوغوز طایفالاری نین یئرلشمه‌سی، اولکّه‌نین ائتنیک و لیسانی بینۆوره‌سینی حسنّ ائدیلیلر شکیلده دگیشدیردی. بو دگیشیکلیک بیردن دگیل ۱۱ - نجی یۆز - ایله ۱۶ - نجی یوز - ایللر آراسیندا ائله‌جه ده داها سونرالاری دا داوام ائتدی. بو یئرلشمه پروئسئسینی سلجوقلار قووتلندیردی. آما بوندا هانسی اولچوده مؤثر اولدوقلاری بحثینده قطعی بیر شئی سؤیله‌یه بیلیمک چتین‌دیر. بعضی تۆرکمن‌لر، بۆلوچلاری (بلوچلار/ بلوچی‌لر) جنوب شرقه ایتهدیلر. بلوچلار آنجاق زامانیمیزدا یئرلشمیشدیر. بو آرادا، تۆرکجه دانیشان مَهم و اونملی سایدا اینسان زاگروُس و فارس بۆلگه‌لرینه گیریدیلر. بونلار بو گۆن بۆیوک قاشقای فدراسیونونو اولوشدورماق‌دادیرلار.^{۲۸۴}

^{۲۸۳} - عینه، ص. ۱۶۵ - ۱۶۴.

^{۲۸۴} - عینه، ص. ۱۸۸ - ۱۸۷.

پروفیسور تورکان گنجہ‌ای‌نین، ادبیات و اینجه صنعت غزینده چیخیمیش بیر تدقیقات یازیسیندا^{۲۸۵} او جمله‌دن بئله دئییلیر:

فارسجا شعرین تۆرکیستان و خراساندا یۆکسلیش و اینکیشافی سامانی دؤولتی حدودلاری ایچینده تۆرک غنصرلرینین نفوذلانماسی دؤورونه تصادف ائدر. تۆرکلر داها اولدن، عرب فتوحاتی دؤوروندن بو یئرلرده یاشاییردیالاردا آنجاق سامانیلر زامانیندا سیاسی - عسکری قدرت اولاراق بوی گؤستریدیلر. و کؤله‌لیکدن (و بیرنوع مئرسنئاری «**Mercenar**» = اجرتلی، مزد آلان عسگرلیکدن؟ HN)، ان اوجا مقاملارا دیرماشیدیلار... مولیف بیر آز سؤنرا، او چاغین فارسجا شعرلرینده «تۆرکیزم»، دئییه بیله‌جگیمیز، تۆرک دیلینه عاید سؤز و تعبیرلردن میثال‌لار گتیریر. بو مهم بیر ایشدیر.

پروفیسور توفیق حاجی‌یثوین بو باره‌ده دئدیکلری دقته دیر:

«عادتاً علمده تۆرک دیللری (او جمله‌دن آذربایجان دیلی) ایله شرق دیللرینین قارشیلیقلی علاقه‌لرینین مطالعه‌سی بیر طرفلی شکیلده آپاریلیمیشدیر: عموماً عرب، فارس و باشقا شرق دیللرینین تۆرک دیللرینه تأثیریندن دانیشیلیمیشدیر... آنجاق بئله بیر طرفلی‌لیک نه‌اینگی تۆرک دیللرینین مضمونو و سویه‌سی حاقیندا گرچک اولمایان تصوّر یاراتمیش، هم ده بو دیللرده دانیشان خالقلارین خریطه‌سینده‌کی یئرینی دومانلی گؤستمیشدیر.

پروفیسور گنجہ‌ای تدقیقاتیندا موغول ایشغالیئندان قاباقکی فارس شعرینده ایشلنمیش تۆرکجه غنصرلری گؤستریر. بو یولدا دؤرلو چتین‌لیکلردن بیرسی ده، موجود اثرلرین اوخونولمازلیغیدیر. دری فارسجا دیوان و جنگلرده تۆرکجه سؤزلر، خطاط، کاتب و استنساخ ائدنلرین تۆرکجه بیلمه‌دیکلری سببی ایله عموماً غلط و تحریف ائدیلمیش بیر حالدا ثبت و سؤنرادان دا ائله‌جه چاپ اولوبلار. بویوک فضولی‌نین تعبیری ایله «کاتب

^{۲۸۵} - گنجہ‌ای، پروفیسور. تورخان؛ «موغول‌لاردان قاباقکی فارسجا شعرینده تۆرکجه» ادبیات و اینجه صنعت غزنی، باکی، ۶ آوگوست

۱۹۸۶. (مقاله اولجه شرق و افریقا مکتبی‌نین بولنی لندن، جیلد ۴۹ قیسم ۱/۱۹۸۶ دا چاپ اولموشدور).

بدتحریر» لرین، «فسادی رقم» لری ایله اکثر «سۆز» - لر، «شور» اولموشلار، و «کۆر» اولمایان «گۆز» ده قالمامیشدیر!^{۲۸۶} عین یازیدا، پروفیسور حاجی یتوین دندیگی کیمی:

ت - گنجهاینین بئله بیر **Psixo - linguistik** مشاهدەسی دقتی چکیر کی فارسی شعرینه تۆرکیزملر، تۆرک خالقلا ریئا منسوب گۆزکین تصویرى ایله بیرگه آباق آچیر. تۆرک گۆزکی نین باخیشلاری داها چوخ ترئم اولور؛ او نرگیزه بنزه دیلیر. کۆنول اوخشیان گۆزلری نین کیچیک لیگی ایله اۆره گی - گنیش لیگی نین بیر تضادی اؤستونده، بو گۆزکین جانلی تصویرى یارادیلیر. جاذبه سی نین، شیرین، فردی لهجه سی نین خاطیرینه گۆزکین آنا دیلینی قیمتلندیرمه سی و اونا سؤیکنمه سی البته بدیعی فن دیر. مستقیم حقیقت ایسه اوندان عبارت دیر کی او زمان آذربایجان و باشقا تۆرک دیللری شرقین واجب سیاسی ارتباطی واسیطه لریندن اولموش، اؤز زنگین لیگی ایله سئچیلیمیش، شرقین قدیم ادبی دیللری ایله بیر سویه ده چیخیش ائتمیشدیر. ت - گنجهای «تاریخ فخرالدین مبارک شاه» اثریندن (۱۳ - نجو عصرین اوللری)، بئله بیر میثال گتیریر کی شرقده «عرب دیلیندن سؤنرا تۆرکجه دن... داها گۆزک و داها لایقلى بیر دیل یؤخدور...»

امیرعلیشیر نوایی «محاکیمه اللغتين» اثرینده تۆرکجه نی شرقین قدیم و زنگین ادبی دیللریندن اولان فارس دیلی ایله مقایسه ائدیپ، تۆرکجه نین امکانلی بیر «شعر» دیلی اولدوغونو تجربوی و نظری جه تدن آیدینلاشدیریر. اونون فعل فورمالاریندا متحرکیلیگی ایله سئچیلن بیر سیرا جهتترین آنجاق عرب دیلینده کی خصوصیتلرله مقایسه یه گلدیگینی گوستریر. ماراقلی دی کی ت. گنجهاینین آشکارلادیغی کیمی بو فیکیر هله علیشیر نوائی دن ۳۰۰ ایل اول سؤیلنمیشدیر. بو وضعیت هله ایلک اورتا عصرلردن تۆرک دیللری نین او جمله دن آذربایجان تۆرکجه سی نین یازیلی و شفاهی، بدیعی و حقوقی اؤنسیت واسیطه سی کیمی ایشلندیگینه دلالت ائدیر. ت - گنجهاینین تدقیقاتی بو قناعتی گۆجلندیریر. اونون گتیردیگی پؤنتیک میثاللار، گوستریر کی تۆرکیزملر فارس دیللی

^{۲۸۶} - نطقى، دوکتور حمید؛ «بیر تدقیق حاقیندا»، وارلیق درگی، تهران ۱۹۸۷، نومره (۱۲ - ۱۱) ۹۴ - ۹۳ ص. ۶ - ۵ بیر صحیفه دولوسو

میثاللار بو قیدلری تعقیب ائدیر؛ فارسجا بیلمه یئرلر اوچون فایداسیز اولاجاغیندان بورایا کنچیریلمه دی.

شعرلرده عادتاً دیلر آراسی علاقه‌لرده وَرَدیش اۆلدوغو کیمی ساده‌جه لئکسیک منیمسمهلر سویه‌سینده دئییل، داها درینه گئدیر و مرکب بیر پروئسنسین نتیجه‌سی کیمی تظاهر ائدیر.

۵. ۲. ۴. آنادولودا آ - روملار

تۆرکلر آنا دولودا، ساحیل دۆزلۆکلرینه چۆخ سئیرک گئتدیلر و بالیق‌چیلیق ساده‌جه یئرلیکله قالدی: اونا گۆره تۆرکجه‌ده‌کی بالیق آدلاری نین (بیر چۆخو) یونانجا کۆگنلیدیر.

ب - مسلمان = تۆرک؛ آنادولو = روم

آنادولوداکی سلجوقلو تۆرپاقلاری، آوروپالیلار اۆچون تۆرکیه یا دا تۆرکمستان آدینی آلدیقدا سؤنرا دا، مسلمانلار روم اۆلکه‌سی آدینی دوام ائتدیردیلر؛ نئجه کی ایندی ده بۆیوک متصوف عارف جلال‌الدین بلخی‌یه، قونیوی‌یه مؤولانا جلال‌الدین رومی دئییلر. فضولی آنا دولولولاری «رومی» دئییه آدلاندیریر. شاعیر «لیلی و مجنون» مقدیمه‌سینده، بیر دوستلار «بزمینی» وصف ائتدیکدن سؤنرا سۆزه بئله داوام ائدیر:

اۆل بزم ایدی عافیت باهاری

من بۆلبول - زار و - بیقراری.

بیر حده ایریشدی نشئه‌ی جام

کیم، قالمادی اهل بزمه آرام.

اسرار دل اۆلدو آشیکارا،

مسدود اۆلوبان در مدارا؛

اۆلموشدو رفیق و همز بانیم

آئینه‌ی طوطی‌یی روانیم

بیر نئچه ظریف خطّه‌ی روم،

رومی کی دئدین قضیه معلوم

یعنی کی قامو دقایق اهلی

هر مسئله‌ده حقایق اهلی...

س - یئرلشمه، شَهَرلی لشمه

شهر حیاتی هم سیاست هم اقتصاددا مهم بیر رول اوینادی. غزنه لیلر باش شهرلری اولان غزنه شهرینه چوخ بویوک اهمیت قازانیردیلار. بو شهرین بلکهده بیر میلیون نفوسو واردی. او بیر یاندان، اصفهان بویوک سلجوقلار اوچون گرچک بیر کولتور مرکزی ایدی. روم (آنادولو) سلجوقلارینین ایسه، باش شهر، یاخود مترو پول - لاری یوخدو؛ بونا مقابل، بیر چوخ مهم شهر واردی. بو شهرلرین اسکی آدلاری بو گونکو آدلاریندان آنلاشیلیر: مثلاً ایکونوم (iconum) (قونیه) و یا (کونیا) Caesarea (کایسری) Sebastia (سیواس)، Ancyre یا دا Ankyra، آنقورا Angora و داها سونرا آنکارا = Ankara کیمی. ۱۲ - نجی یوز ایلین ایلک یاریسیندا سیمون ده - Saint cudenten، سلجوقلو دؤولتینین یوز شهر، ابن - سعید ایسه، سلجوقلو دؤولتینده والیسی، قاضیسی، مسجدی و حمامی اولان ایگیرمی دورد شهر ایلدوغونو بلله دیلر.^{۲۸۷}

۳. ۴. چاغداش ایرانتین قوروجوسو: صفوی لر

«سوی باخیمیندان (بو گونکو) ایرانلیلارین خالق و قوملری بونلاردیر:

۱. بلوچ - لار. بونلار، ایرانتین اوزیژینال ساکنلری دیرلر.
۲. آزیاتیک ائللر: آرال - آلتای تورکجه - دیللی لر، سامی - آریائی اولمایانلار: ایلاملیلار، گوتی لر، ماننلار، طبری لر.
۳. سامی لر: بابیللی لر، کلدانی لر، آسوری لر، یهودی لر، و عرب لر.
۴. آریائی لر: مدیالی لارین ع- قبیله سیندن دوردو، و فارس ولایتینده اوتوران پارفلارین بیر قیسمی.

۵. تورک لر: تورکمن لر. آذری لر (آذربایجانلیلار)، و ذره گز، قاشقای لار و دیگر تورک لر.^{۲۸۸}

^{۲۸۷} - عینه، ص. ۱۹۱.

^{۲۸۸} - صدر، دوکتور. ض؛ اوگه، ص. ۱۰۹ - ۱۰۸.

مۇغول استىلاسى، اورتا آسيانين ائتنوگرافىك (قومى) دورومونو بۇيوك دَيشمەلرە اوغرأتىدى. بىلدىگىمىز كىمى مۇغوللار، اويغور، قارلوق، قىپچاق و ساير تۆرك ائللرلە بىرلشدىلر. بو ائللرين دىلى تۆركجە و سۇيلارى قارىشىق و سىياسى كئچمىشلىرى مۇغوللار باغلى ايدى. مثلاً، تيمور (تيمور، تامرلانه - او - ميلادى ۱۴۰۵)، بو دۇورون باشچىلاريندان بىر اۆرنكىدىر...

چاغىن مىللى داستانى «اوغوز - نامە» ايدى؛ سۇنرالار «كۆزاوغلو» داها پۇپولر اولدو... قازان خان و اولجايىتو، تۆركلىرى مۇهم مقاملاردا يئرلشدىردىلر. ابوسعيد باهادىر - دان سۇنرا مۇغوللار آرتىق بىر قدرت دئىلدىلر... فارس ولايتىندە سالور تۆركلىرى ميلادى ۱۲۸۶-يا دك حاكىم دىلر. ايلخانلاردان سۇنرا كىچىك دۇولتلىر تشكول ائتدى. بو چاغدا قارا - قۇيونلور ياواش - ياواش اۆلكەلرينى گئنىشلتدىلر؛ ناخجىوان و تبرىزى دە آلدىلار. ميلادى ۱۵ - نجى عصرىن باشلاريندا قارا يوسوف (قارا قۇيونلو) آذربايجانى تيمورلولاردان، عراق (عراق عجم) - ى دە سلطان احمد جلاير - دن آلدى. شرق آنادولودان دا بىر چۇخ تۆركمەن گلدى. (تبرىزدە مشهور گۇى مچيد = مسجد - ى قارا يوسوفون كىچىك اوغلو، جهانشاھ تىكدىرتمىشدىر). نهايت قارا قۇيونلولارين دا دۇورانى كنجىدى؛ اونلاردان باهارلىلار هندىستانا گئتدىلر. بونلار دئكندە قطب - شاھى دۇولتىنى قوردولار، حيدر آباد - ى اونلار تىكمىشدىلر.^{۲۸۹}

آغ قۇيونلولار، قارا قۇيونلولارين دۆشمەنلىرى ايدىلر. ارزىنجانندان خراسانا و بصرەدن شىروانا قَدَر آلدىلار.

بو قارىشىق دۇورده اوزون حسن گۆركملى سىما كىمى گۆرولور. او وئركىلرى (مالىياتلارى) تعدىل ائتدى و قرآئىن تۆركجەيە ترجمە ائدىلمەسىنى ايستەدى.^{۲۹۰} صفوىلرە گلينجە: ايكى مۇهم ايش گۆردولر:

^{۲۸۹} - هيت، دوكتور، جواد «اوغوزها» ۲، ۴۷ - ۴۵

^{۲۹۰} - عىنى /

۱. اسلامدان سونرا اۇنلارین زامانىۋىدەك ايران دئیە بیر اۆلكە یۇخدو. خاندانلار اۆز اۆلارینی حاکیمیت ساحەلرینە وئردیلر. صفوی لر یئنیدن بیر دؤولت آدی اۆلاراق ایران - ی برپا ائتدیلر.

۲. شیعه‌لیگی ایرانین رسمی مذهبی حالینا گتیردیلر.

اردبیللی شیخ صفی‌الدین - ین اۆلادیندان، شیخ جئید، آنادۆلو شیعه‌لرینی باشچیسی دورومونا گلدی، ائله کی م. ۱۴۵۶ - دا طرابزونو محاصره ائتدی. اوزون حسن - ین باجیسی ایله ائولنمکله مۇوقعیتینی محکم‌لشدیردی. لاکین شیروانشاهلا ساواشدا اۆلدورولدو (م - ۱۴۶۰). حیدر اۆنون یئرینه کئچدی و اردبیل تکیه‌سی‌نین شیخی اۆلدو. آتاسی‌نین انتقامی اۆچون توتوشدوغو ووروشمادا اۆلدورولدو (م - ۱۴۶۶).

حیدرین اوزون حسن - ین (سلطان یعقوب آغ قویونلویا اسیر دۆشموش) قیزی عالمشاه بگیم - دن اۆچ اۆغلو واردی. بو اوشاقلار آزاد اۆلونجا، مریدلر، اسماعیل - ی گیلانا قاچیرتدیلار؛ اسماعیل ۱۵ یاشلارینا قَدَر اۆزادایدی. قوشون ییغماق اۆچون ارزینجانا گئتدی (م - ۱۵۰۰)، ضمتا عثمانلی پادشاهی ۲-نجی بایزید - ین ضعفیندن فایدالاناراق، آنادۆلودا دا اۆز ال آلتی‌لارینی واسیطه‌سیله قوشون اۆلاراق ۵۰۰۰ تجهیزاتلی تۆرکمنی مقصدلری اۆچون آذربایجانا گتیرتدی. ایلکین شیروانشاهی هدف آلدی، ناخجیواندا اۆنو مغلوب ائتدی. تبریز - ده اۆن ایکی امام و اۆزونون آدینا سلطنت خطبه‌سی اۆخوتدو. اۆن ایلده فرات - دان جیحونا دك بۆیوک بیر اۆلكه‌نین مالیکی اۆلدو. آنادۆلو شیعه‌لری بو حادثه‌لری درین بیر سنوگی ایله تعقیب ائدیردیلر، حتّی «سلام» یئرینه بیر بیرلرینی «شاه!» دئیە قارشیلیردیلار. دئییلدیگی کیمی اسلامدان سونرا ایلك ایران دؤولتینی، صفوی‌لر تأسیس ائتدیلر. بو ایشده، قیزیلباش دئییلنلردن اوستاجلو، روملو، تکه‌لو، ذوالقدر، شاملو (بى دىلى، خدابنده‌لو و اینانلو)، افشار ائللریندن مؤثر عامیللر کیمی آد آپارماق اۆلار. بو دؤولتین تشکۆل‌ونده گنجەنین قارامانلاری و بیر پارا طالیشلارین دا پایى واردیر.^{۲۹۱}

صفوی لرین میثالی، خریطه لرده (سیاسی - تاریخی و سایره سبیلر گۆره)، حدود دئییه چیزیلن خطرلر ایله، مدنیت (کۆلتور) ساحه لرینین بیر بیرینه انطباق ائتمه دیگینه اینانانلارین نه قدر حاقلی اولدوقلارینی آچیقجا گۆستریر. «بیز اۆز دیلیمیزی سئور و ایسته ریک» سۆزلرین، مطلقا، «چیزیلیمیش سرحد خطرلرین قبول ائتمه بیریک»، دئمک دئییلدیر! او بیر طرفدن ده «بیز آنا دیل و اۆز عنعنه لریمیزه باغلی ییق» سۆزلرینین ده «اۆزگه لرینه دۆشمینیک» کیمی آنلامی اولما بیلمز. بو گۆنکو مدّنی دۆنیادا کۆلتورلرین (مدنیت لرین) خریطه سی، سیاسی خریطه لره اکثر زمان، انطباق ائتمیر.

مینورسکی، صفوی خاندانی نین قورولوشونو تۆرک کۆچه لرین، مدیالی لارین و پرسلرین (پارس / فارس لارین)، او چۆخ قدیمدن قالما اولکه لرینه حاکیم اولمالارینین بیر دفعه داها ایران سۆزونون «دیله گلمه سی» ساییز. گرچکدن ده، ایران، سون درجه «میلی» و عین زاماندا دا مؤثر تۆرک اقلیتی نین الینده ایدی.

صفوی لر، سۆیلارینین، اردبیللی شیخ صفی الدّینه (۱۳۳۴ - ۱۲۵۳) دایاندیغیندان فایدالانیدیلار. شیخ صفی الدّین، سنّی اورتا شرقین، دینی قایدالارینا سطحی باغلیلیغی اولان (شیعه لیکله علاقه لی) «قیزیل باش» لاردا نفوذ صاحیبی ایدی. قیزیل باشلار علوی، خوصوصا عین قولدان، شیعه لردن دیلر. خانیم میلیکؤفا گۆره؛ علوی لیگین، صفوی پروپاگاندا طرفیندن مستیکلشدیریلیمیش (درویشلشمه - عرفانی لشمه) و شیعه لشدیریلیمیش دینی بیر تۆرکمن آنلایشی دیر.^{۲۹۲}

۱۵ - نجی عصرین سونوندا و ۱۶ - نجی عصرین باشلاریندا، قیزیلباشلار، یئرلی بیلککلرین بۆیوندوروغو آلتیندا قالدیغی سببله، آیریجا یوکسلمیش و بیزانس - ین باش شهرینه یئرلشمیش و بیرده اۆزلرینی سنّی لیگین حامیسی (یان ساخلایانی) و ایسلامین باشی اعلان ائدن پادشاهلارلا کین باغلایان قیزیل - باشلار، صفوی حیدر ایله اؤغلو شاه اسماعیل ده (۱۵۲۴ - ۱۵۰۲) عثمانلیلارلا مجادیله ائدجک اۆنجولرینی تاپدیدلار. بئله جه، دئمک اولار کی، مسلمان «اؤرتۆدوکسلوغو ایله مسلمان پروتستانلیغی» آراسیندا بیر دین

ساواشی چیخدی. شیعه‌لیگین ایران - ی اله کئچیریپ دؤولت دینی اعلان ائدیلمه‌سی اوزرینه، عثمانلی - ایرانلی آراسیندا سونو گلمه‌ین ووروشمالار باشلادی؛ طبیعی دیر کی شرقدن اولان سنی اوزبکلرده طرفسیز قالمادیلار. بو ساواشلار شرقی آنا دؤولونو خرابه‌یه چئویردی. نتیجه‌ده بورالاردا بو دایمی ساواش جبهه‌سینه چئوریلیمیش یۆره‌لرده آرتیق باش آپارا بیلیمیه‌جکلرینی سزَن اثرمنی‌لرین اوزون مهاجرت ماجراسی‌نین باشلانغیجی اولدو. اونلارین بیر پاراسی استانبولا، بیر پاراسی ایرانا بیر قیسمی ده چوخ اوزاقلارا گتندیلر... تۆرکم‌نلر وَ خوصوصاً آنادولودا قالمیش اولان (علوی)، قیزیلباشلار بو قاریشیق‌لیقلارلا علاقه‌لی، فجیع شیعی «قتل عامی» خاطیره‌سینی ساخلاپیلار. یاووز سلیم، وَ بو ماجرالاردان ائدیلن روایت‌لر، هله ده تۆرکیه سیاستی اؤستونه، بعضاً کؤلگه سالماقدادیر.^{۲۹۳}

شاه اسماعیل فارسجا و عربجه بیلیردی و ختایی/ ختائی تخلوصو ایله آذربایجان تۆرکجه‌سی ایله یازدیغی شعرلری ایله اؤستون بیر شاعیر اولدوغونو اثباتلامیشدیر. قالدینجا دیوانین^{۲۹۴} دان ایکی اۆرنک وئرملکه بو شاعیر شاهین ذؤوق وَ قدرتینی گؤستریمک محال‌سادا، گئنه «هئچدن یئیدیر»

اؤیمه ای زاهد منه رضوان - و جنت باغینی

کیم آنین، یارین یۆزو تک غنچه‌ی حمراسی یوق^{۲۹۵}

حبش دیر کیم مسافر روما دؤشموش

اؤزون صفحینده‌کی اول خال هندو^{۲۹۶}

آتاسی حیدر اولدورولدو کدن سؤنرا، اسماعیل سؤرگۆنده صادق قیزیلباشلاری اطرافینا ییغدی، آغ قویونلولاری مغلوب ائتدی. تبریزه گیردی وَ اؤزونو شاه اعلان ائتدی،

^{۲۹۳} - عین، ص ۲۶۹ - ۲۶۸

^{۲۹۴} - آرسلان اوغلو، ابراهیم؛ شاه اسماعیل ختایی وَ آنا دولو ختایی‌لری، دتر نشر استانبول، ۱۹۹۲، نومره ۴۴ وَ ۲۴۷

^{۲۹۵} - ایضاح: ای عابد، منه رضوان و بهشت باغینی اؤیمه، جنتین، سئوگی‌لی‌نین یاناغی کیمی بیر قیزیل گۆلو یوخدور.

^{۲۹۶} - ایضاح: اؤزوندکی اؤ هیندو (قارا) خال، روما (آنا دولویا، آغ رنگلی اینسانلارین یوردو - نا) دؤشموش بیر حبشه‌لی - دیر (قارا)

چالديران - دا سليم - دن يىدىگى ضربه، اونون اوزونه غريبن يولونو هميشه ليك باغلادى. اودور كى اولكه سى آنادولو و منزوپوتاميا دئيل، ايراندا تشكول ائندى، ايرانلا مشغول اولدو و اونو تك بير اولكه حالينا گتيردى. خلفى خراسانى دا آلينجا ايران آز - چوخ اساس شكلينى آلدى. ايندىكى ايران دئيه يىلديگيميز اولكه نه اسكى «شهنشاهى» حدودلارينا ييتيشيب، نه ده بوتون فارسجا دانیشانلارى سرحدلىرىن ايچينه آلا بيلمىشدى. موليف دئير:

بو تورپاقلاردا توركلر اقليتده آما اوليقارشيك ديرلر^{۲۹۷} و داوام ائدير: بوتون بو تورپاقلارى ساده جه توركلرين قبيله لرى فتح ائتمىشدير، بو قبيله لرين بگلىرى آن يوكسك سيويل (غيرنظامى) و عسكرى (قوشون و لشگرى) وظيفه لرده يئر آلدىلار، آن ياخشى تورپاقلاردا صاحب اولدولار، ماذى قايناقلىرى اللرينده توتدولار. بونلار ايرانلىلارى (مقصد فارسلاير) خور گورور و البته فارسلا دا اونلارى خور گورورلر. اونلار توركجه دانىشارلار، آما فارسجا يازارلار و پولييتيكالاريني ايرانا گوره تشيت ائدزلر. «بويوك عباس - ين» (بيرينجى شاه عباس صفوى ۱۶۲۹ - ۱۵۸۸)، تخته اوتورماسيندان اونجه كى اون ايلده تاما بير ديكتاتور رزىمى تطبيق ائدىلدى؛ عباس، شاه اولونجا اوردونو سلاخلا تجهيزاتلاندىردى. او، خيرىستان مأمورلار، اثرمنى تاجرلر دايانيردى بير ياندا دا شاه سئونلرين (بورادا «شاه» يعنى بيرينجى امام حضرت على) الى ايله قيزيل باشلارى بير آز تارازا گتىرمك ايسته دى. بو فيكر ايله، هميشه فارسلاردان اولان وزيرليك مقامينا ايلك دفعه اولاراق بير تورك گتيردى.

صفوى لرين باش شهربان، رنگلى كاشى (چينى) لرله بزنمىش بينالارى، ميدانلارى، يوللارى، كورپورلى كوشكلرى، مقبره لرى، مسجدلىرى ايله، بوتون بونلارى تيكديرمىش اولان صفوى لرين دوشوندوكلرى ايرانين خيال و نوستالژيسنى ذهنلرده تپ - تزه ساخلاير.^{۲۹۸}

^{۲۹۷} - روخ، اوگه، ص. ۲۷۹.^{۲۹۸} - عبنى، ص. ۲۷۰.

ایراندا قاجارلارین سونونا قَدر (هیجری شمسی: ۱۳۰۴ = م - سونرا ۱۹۲۵)، اولکهنین تاریخی بویونجا دائما ۳ دیل یاناشی اولاراق یاشامیشلار. هر دؤور اوچون دیلر دیشسه ده دوروم دیشمه میشدیر، مثلاً:

آهمنئید دؤورونده: بابلجه (تجارت دیلی)، ایلامجا (اداره و دیوان دیلی)، اسکی فارسجا (سارای و قوشون دیلی). دارا دا کتیبه لرینی ائله بو اوچ دیلده یازدیر میشدیر. پارف لار دؤورونده: یونانجا (تجارت و علم دیلی)، آرامجا (اداری یا خود دیوانی دیل)، اشکانی پهلویجه سی (سارای و قوشون دیلی).

ساسانی لر دؤورونده: پهلویجه (سارای و قوشون دیلی)، اوستایی (رسمی دینی دیل)، آرامی و سوریانی (اداری و دیوانی دیل). بیلدیگیمیز کیمی، بو زامانلاردا کاتبیلر عمومیتله آرامی ایدیلر؛ «هوزواریش» لرده بونون نتیجه سی دیر. مانی چیلردن ساوای، هر کس پهلویجه نی «هوزواریش» سیز یازمازدی (مثلاً، دفترده آرامیجه «/ لِحْمَا (آت) و سائر...» یازیب اوخورکن اونلارین پهلویجه سینى اوخویوردولار).

ایسلامدان سونرا دا باشلاردا عربجه رایج دی، زامان کئچدیکجه فارسجا و تورکجه ده یئرلرینی توتدولار: عربجه (دین، علم و فلسفه)، فارسجا (دیوان، شعر و تصوف)، تورکجه (سارای و قوشون) دیلی اولدولار.^{۲۹۹}

۴. ۴. آذربایجان تورکجه سی

آذربایجان تورکجه سی (آذری، آذری تورکجه سی)، دوکتور جواد هیئت - ین^{۳۰۰} دندیگی کیمی: «اوغوز تورک دیللی قورونون مرکزی قولو اولوب، آذربایجاندا باشقا ایرانین بیر چوخ یئرلرینده، عراقدا (کرکوک تورکلری و یا تورکمنلر)، و شرق آنا دولودا (قارص، آرداهان وان و ایغدیر) یئرلی خالقین آنا دیلی دیر. آذربایجان تورکجه سی نین ده دیگر دیلر / لهجه لر کیمی بیر چوخ دانیشیق طرزى و یا «آغیز» لاری وار بیر ده «ادبی دیل / لهجه» واردیر کی آذربایجان عموم خلق دیلی (اونلارین) اساسیندا

^{۲۹۹} - عینی، ص. ۱۱۱ - ۱۱۰.

^{۳۰۰} - هیئت - دوکتور جواد «آذربایجانین تورکجه سی و آذری تورکجه سی نین تشکولو» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۳، نؤمره ۴ - ۸۷

فورمالاشمىش دېر، بو گۆن بونا يازى دىلى ده دئيرلر. آذرى تۆركجهسى نين تشكول تارىخى آذربايجانين تۆركجهلشمهسى ايله علاقه داردير و لاكين اونونلا چاغداش دئييلدير.

غرب تۆرك شوناسلارى، تۆركيه و بعضى آذربايجان يازىچى و دىلچى لرى (او جمله دن زكى وئيدى توغان، محرم ارگين، سوماطزاده و ساير). آذربايجانين، ميلاددان سونرا ۱۳ - ۱۱ - نجو عصرلرده تۆركلشديگيني و تۆرك دىلى نين ده بو عصرلرده عموم خالق دىلى اولوب فورمالاشديغيني يازيرلار. لاكين بير قيسيم شرق شوناس، او جمله دن شيمال آذربايجان و روس موليف لرى نين بير چوخلارى (دميرچى زاده، توفيق حاجى يئف، نظامى خودى يئف، محمود ايسماعيلوف، ميرعلى سيدوف...) آذربايجاندا تۆركلرين حتى ميلاددان اول ياشادىقلاريني و آذربايجان خالقى نين ميلاددان اونجه ۳ - ۷ - نجو عصرلرده تۆركلشديگيني و دىلیميزى ده ميلاددان سونرا ۷ - نجى عصرده فورمالاشديغيني ايرلى سؤرورلر.

ميلاددان اول ايلک مين - ايللىک - ده گلهجکده آذربايجان اولاجاق ساحه لرده، ماننا دؤولتى تشكول انتدى. بو آدا، آسورى، اورارتو و بابل كتيبه لرينده، (مونا، ماننا، مانناسى، مينا، و ميني كيمي) مۆختليف شكيللرده تصادف ائتمک اولار. آرخئولوقلار شايد محتاج اولدوغوموز بيلگى لرى گلهجکده وئره بيلسينلر. حسنلو قازيتى لارى گؤزلىلن ديرلى كشفياتين بلکه باشلانقيجى دير.

آذربايجان داها سونرا، نفوسونون آنجاق آلتيدا دوردونون آريالى اولدوغو سؤيله نن «مديا قبيله لر - بيرلشمه سى»، تركييينه داخل اولدو. بورادا ماراقلى بير نقطه يه ده توخونماق يئرینده اولار: دئييلديگينه گۆره زردوشتلوغو اللرينده توتان موغلار دا آريالى دئييل، «تورانلى» بير ائل ايميش، مديا قبيله لر - بيرلشمه ياواش ياواش اورارتو و ماننا تۇرپاقلارينا گيرديلر. بوندان سونرا ايسکيتلر و باشقالاريني تارىخ صحنه سينده گؤروروك. مۆختليف تۆرك قبيله لرى، بيلينديگى كيمي، بو كؤنقدراسيئون اساس تركيبي

کیمی ساییلرلار اشاره ائتدیگیمیز کیمی، البته، بو بیرلیکلرده آریالارین دا بویوک یئرلری واردیر. ایسکیتلرین ده آذربایجانلیلارین سوئی - کؤکونده یئرلری اولسا گرکدیر. مسئلهنی بیر آز داها آچیقلا یاق:

۱. طبیعی دیر کی، آذربایجانین تۆرکلشمهسی، تۆرک ائللرینین بو اۆلکهده یئرلشمهسی ایله مۆمکون اولموشدور. تۆرکلرین آذربایجانا گلیب یورد سالمالاری چۆخ قدیمدن باشلامیش و میلادی ۱۶ - نجی عصره قدر داوام ائتمیشدیر. بعضی تۆرک شؤناسلار گۆره، آذربایجان چۆخ قدیمدن تۆرکلرین یوردو اولموش و سؤنرادان گلن تۆرکلر ده بونلار قاریشیب یئرلی اولموشلار.

حتی، بعضی لری (محمود اسماعیلوف و سائر) تۆرکلرین و یا پروتو - تۆرکلرین اوللا اؤن آسیا - دا اؤتوردوقلاری و شاید اؤرادان اورتا آسیا کؤچدوکلرینی یازیرلار... آیدین محمد اوف^{۳۰۱}، هابئله توفیق حاجی یثو^{۳۰۲}، اؤز کیتابلاریندا شومر - تۆرک دیلرینده سۆزلرین بنزریلیگینه اشاره ائدرک شومر مدنیتینین تشکولونده تۆرک ائتنوسونون بلاواسیطه یا دا دولاییسی ایله اشتراک ائتمیش اولدوغو نتیجهسینی چیخاردیرلار. بوبارهده تۆرکیه عالیمیلریندن پروفسور عثمان ندیم تونا ۱۵۰ - دن آرتیق شومر سۆزونو سیستملی شکیلده فونئتیکی دیشمه لری ایزله مکله تۆرکجه سۆزلرله مقایسه ائتمیش و آن قدیم دؤورده شومر - تۆرک دیلرلرین آراسیندا انسیت اولدوغونو گؤسترمیشدیر.^{۳۰۳}

^{۳۰۱} - محمد اوف - پروفسور آیدین؛ «آذربایجان دیلینین اترکن تاریخینه دائر ماتریاللار - آذربایجان فیلولوگیسی مسئلهلری»، باکی، ۱۹۸۹ (دؤکتور هیئتین قیدی)

^{۳۰۲} - خودی یئف، نظامی؛ «آذربایجان ادبی دیلینین تاریخی»، باکی، ۱۹۹۰ (دؤکتور هیئتین قیدی).

^{۳۰۳} - یازیمیزین بیرینجی قیسمنده «شومر» بحثینه (۲۰ - ۱۶) ده باخینیز، بورادا دا ندیم تونادان بیر نجه اؤرنک وئریریک؛ بو گۆنکی تۆرکجه لری پارانته دهیر: دیب = ییب (ایپ) دیریک - ایریک (سرت، قابا، خشین، غیرتلی)، تاقا = یاغی (دۆشمین)، تیر = یئر (یئر، تۇریاق، یئر اؤزۆ)، تو = یو (یوماق)، قاز = آز - (آزماق)، قیق = ایق (خسته لیک)، گیشیک = ایشیک (ایشیک (قاپی)، قود = اؤد (سیغیر، اؤکوز)، اقور = اؤز (وورماق، کسمک)، مارون = قارینجا (قاریشقا)، ماد = (یایماق)، مات = بات (باتماق)، سیق = ییق = سیگ = ییگ (داها یاخشی)، سیلیک = ائلیگ (ائل)، شیر = ییر = (قۇشما، موسیقی هاواسی)، ییر (شعر) ییرچی (شاعیر)، زبیین = چیبیین (میلچک، جیبیین) اؤد = کۆن (گۆن، گۆنئش)، اۆن = وُن (انلگۆن، خالق)، اؤز = کۆز (ترتیب ائتمک، قورماق قورماق)، اؤروقال = قورقان (قالا)، اؤشاق = کۆش (قۇش)، آدافۆز = آداق (ایچگی قۇش، آياغ)، گید = اید (قۇش، ای)، قۇدیم = قۇیۆم (قلیه تۆکمک، قۇیۆمچولوق)، اؤدی = اؤدی (یوخلاماق، اؤیوماق)، و س.

حاشیه‌ده بونجا میثال ایله مقصدیمیز پروفیسور عثمان ندیم تونانین متود و ایشله‌مک طرزى حاقیندا بیر فیکیر وئرمک و دیلمیزله شوئر دیلی‌نین نه باغلارلا بیر بیرینه ارتباطی وئریلدیگینی گؤستریمکدی...^{۳۰۴}

قازاق عالی‌مى اولجاس سلیمان دا شوئر - تۆرک دیل‌لرینی فقایسه‌لی شکیلده تدقیق ائدیپ ۶۰ کلمه‌ده یاخینلیق اولدوغونو تثبیت ائدیپ و شوئر دیلی ایله قدیم تۆرکجه آراسیندا مدنی باغلیلیق و مناسبت اولدوغو قناعیتنه گلیبدیر...

بیر چؤخ مولیف‌لر (یوسف اوف، زکی، ولیدی - توغان)^{۳۰۵} ساقالارین حاکیم صینیفی‌نین تۆرک اولدوقلارینی یازیرلار. ساقالار (میلاددان اؤنجه ۶ - ۷ عصر) شرقدن غربه کئچهرک آذربایجان و قافقازدا ساقا ایمپراتورلوقونو قورموشلار؛ افراسیاب دا اونلارین خاقانی اولموشدور. ساقالاردان سؤنرا تۆرک ائللریندن هونلار، بولغارلار، سابیئرلر (سایرلر)، پشچهنک‌لر، خزرلر، کنگرلر، آغاجریلر، اون - اوغوزلار، و ساری اوغوزلار میلادین ایلك عصرلرینده بو منطقه‌یه گلیب یئرلشمیشلر. بو ائللرین مهاجیرت تاریخلری حاقیندا قیدلر مؤختلیف‌دیر. مثلاً اون - اوغوزلارین، میلاددان اول ۲ - نجی عصرده یئرلشدیکلرینی یازانلار دا وار. گروست = Grousset - ya^{۳۰۶} یه گؤره هونلار ۴ - ۶ - نجو عصرده اورتا آسیادان غربه، و آذربایجانا گلیب (آرازین) جنوب ساحلینده (موغاندا) حکمدارلیق قورموشلار؛ بالاساغون شهری اونلارین مرکزی ایمیش. هونلار شیمال آذربایجانین آلبان منطقه‌سینده، دیگر تۆرک طایفالاری ایله کنفدراسیون قورموشلار. قوقاسیان قدیم اثرمنی قایناق‌لارینا دایاناراق یازیر کی ۵ - نجی عصرین سونلاریندا و ۶ - نجی عصرین اوللرینده تۆرکلر آذربایجانین هر طرفینده یئرلشمیشدیلر. خزرلر ۳۵۰ - نجی ایلده قافقازا گلمیشلر. میلادی ۶ - نجی عصرده آلبانیا - دا (آران - دا) تۆرکجه او قدر یاییلمیشدی کی ۵۲۰ - ده آران کشیشی سابیئرلر آراسیندا تۆرک دیلینده خریستیانلیق

^{۳۰۴} - ندیم تونا، پروف عثمان؛ «سومر - تۆرک دیل‌لرین تاریخی ایلگسی ایله تۆرک دیلی‌نین باش مسئله‌سی»، تۆرک دیل قورومو نشر،

آنکارا، ۱۹۹۰ ص ۳۳ - ۵

^{۳۰۵} - توغان، زکی ولیدی؛ اسلام آنکلوپدیسی

^{۳۰۶} - Grousset, ; "L' Empireydes steppes" (dr. Hey`at)

تبليغینی آپاریردی.^{۳۰۷} آلبانیدا ۳ - نجو عصردن باشلاپ یارق تورک طایفالاری... آلبان خالقینین تورکلشمه سینه سبب اولموشلار.^{۳۰۸} خزرلر قافقازدا یئرلشدیکدن سونرا، اؤنجه گؤک تورک ایمپریاسینا تابع اولموشلار، سونرا مستقیل اولوب، اؤزلری ایمپراتورلوق قورموشلار، رسمی دیللری ده خزر تورکجه سی ایدی.

ساسانیلردن قباد - ين (م. ۵۳۱ - ۴۸۶) سلطنتی سونلاریندا، شیمال آذربایجانین بیر قیسمی، آران و گورجستان، تورکلرین الینده قالمیش، اونا گوره ده بوتون آذربایجانا خزر اولکەسی دئمیشدیلر (طبری، بلاذری، ابن خرداد - به، یعقوبی). انوشیروان، بو منطقه نی و دربندی تورکلردن آلدی. و اورادا دربند قالاسینی تیکدیردی. دوکتور هیئت نتیجه اولاراق دئییر: (بونلاری) نظرده توتاندا ابن - حشام - ين معاویه - دن ائتدیگی روایت، طبیعی نظره گلیر:

بیر گون، معاویه آذربایجانا قوشون گوندرمکدن قاباق، عبید - ابن - ساریه - دن سوروشدو آذربایجان نه دیر؟ عبید، «اورالاری قدیم زامانلاردان بری تورکلرین اولکەسیدیر» دئییه جواب وئردی. روسلار (میلاددان سونرا ۹۶۵ - ده) خزرلری مغلوب ائتدیلر. بو شرائطده خزرلرین بیر قیسمی شرقی اوروپایا کؤچدولر. قئیچاقلار دا ۹ - نجو عصرین سونلاریندا خزر (دئیزینین) شیمالیندان غربه طرف کؤچدولر؛ بیر قیسمی آذربایجانا گلیب مسلمان اولدولار، بیر قیسمی ده خیریستانلیغی قبول ائدیپ گورجستانا گئتدیلر و گورجولشدیلر.

گورولدیو کیمی، بونلار اکثر شیمالی آذربایجانا عاید ماجرالاردیر؛ جنوب آذربایجاندا سلجوقلار، و حتی موغوللار گلنده دخی عموم آذربایجان واحد یازی - ادبی دیلی، تورکجه، تشکول پروئسئسینی تاماملاماقدایدی. موختلیف بؤلوملرده موختلیف لهجه لر و حتی چئشیدلی طایفالارین دیل قالدیتیلاری یاشامالارینی داوام ائتدیریردیلر. ایسلام تاریخچی لرینین یازدیقلارینا گوره ۱۰ - نجو عصرین سونوندا آذربایجان عرب - ایسلام

^{۳۰۷} - اسماعیل، Mahmud؛ «آذربایجان تاریخی»، باکی، ۱۹۹۲ - (دکتور هیئت قیدی)

^{۳۰۸} - خودی ینف، نظامی؛ «آذربایجان ادبی دیلین تشکولو»، باکی، ۱۹۹۱ - (دکتور هیئت قیدی)

قوشونو طرفیندن فتح اولاندا بورادا نه دین نه ده دیل بیرلیگی وارمیش. بیر چوخ شہرلرده ندتسه، بعضی لری نین «آذری» آدلانیدیردیقلاری، حقیقتده بیر نوع تات و سایر لهجه سی رواجدا ایمیش. مقدسی نین یازدیغینا گؤره ۱۰ - نجو عصرین سؤنوندا اردبیلین اطرافیندا، ساوالان بؤلگه سینده اھالی ۷۰ - دن چوخ دیلده دانیشیرمیشلار. ابن ھوقل، بو بؤلگه نین کندلرینده آزاجیق اولان فارس - تات دیل لریندن باشقا دیل لر ده رایج ایمیش، و بونلار بیر بیرلری نین دیل لرینی باشا دوشمورموشلر، دئیہ یازیر. عربلرین ایکی یوز ایله یاخین حاکیم اولدوغو دؤورده ده تۆرکلرین آذربایجانا گلمه سی داوام ائتدی. بو دؤورده ایسلام دینی ایله بیرگه عرب دیلی و حتّی آذ - چوخ فارس دیلی ده یاییلماغا باشلامیشدی. بو دؤورده دین و مدنیتین قارشیلیقلی تأثیر یی بیرچاغ آجدی، بو سنتزین ایلک نتیجه لری یاواش - یاواش ظاهر اولماغا باشلادی.^{۳۰۹}

پروفیسور دمیرچی زاده نین «معاصر آذربایجان دیلی» کیتابیندا (باکی معارف نشری ۱۹۷۲) بو سطیرلری قید ائتمکله ییغجام بیر سُرعتده بحثی تاماملامیشدی:

«آذربایجان دیلی، تۆرک دیل لر عائیلہ سی نین غرب قروپونا منسوب اولماقلا، بو قروپ داخلینده مرکزی مۇقع توتان و گئیش نفوذ دایره سینہ مالیک اولان بیر دیل دیر. هم ده بو قروپا منسوب دیل لر آراسیندا آن اول (یعنی تقریباً ۹ - ۷ - نجو عصرلر آراسیندا) عموم خالق دیلی حالیندا فؤرمالاشمیشدیر».^{۳۱۰}

مراد - خان جهانگیروف - ون («آذربایجان میلی ادبی دیلی نین تاریخی»، علم نشر. باکی، ۱۹۷۸) دئدیگی کیمی: آذربایجان تۆرکجه سی، قافقازیدا باشقا تۆرکجه دیل لر دن اول تشکول ائتدیگی اوچون شرق و غرب تۆرکلری نین (اسکی اصطلاحلا: چاغاتای (جغتای) و عثمانلیلارین) داها چوخ باشا - دوشولن دیل اولدوغونا گؤره رسمی اسنادین دیلی اولموشدو.^{۳۱۱}

^{۳۰۹} - دوکتور جواد هیئت. «آذربایجانین تۆرکجه سی و آذری تۆرکجه سی نین تشکولو» ص. ۹ - ۵.

^{۳۱۰} - دوکتور جواد هیئت «درباره ی نام و موقعیت زبان ترکی آذربایجانی، وارلیق درگی تهران - ۱۹۸۲، نومه ۳۸ - ۳۷ (۴ - ۳).

^{۳۱۱} - عین - ص. ۲۴.

دۆرلو (نچه جور) آراشدیرماننن محصولو اولان، قیسا و یترلی بولدوغوموز بیر اجمالدان، آشاغیداکی کئچیدلری آلیریق:

«آذربایجانین بۆتۆلوکلە تۆرکلشمەسی (و واحد عموم آذربایجان تۆرکجه‌سی‌نین تشکۆل پروئسسی‌نین تاماملانماسی) ۱۱ - نجی عصرین ایکینجی یاریسیندا سلجوقلو (اوغوز) تۆرکلرین ایرانا و خوصوصی ایله آذربایجانا گلیب، یترلشمەلری ایله عملە گلیمیشدیر. سلجوقلار گلندە آذربایجاندا خزرلر، و اونلارا یاخین اولان بولغارلار، آغاچریلر، بئلەچرلر، بۇرچالیلار (بورچالیلارین بیر حیصەسی بو گۆن گۆرجستاندا یاشاییر) و خوصوصی ایله کنگرلیلر یاشاییردیلار. قیپچاقلار دا شیمالدان گلیب آذربایجاندا یترلشمیشدیلر. آلپ - آرسلان میلادی ۱۰۶۴ - دە گنجە - نی آلدی... خوارزمشاهلار زامانیندا آران، موغان و خوی تۆرکمنلرین (اوغوزلارین) مرکزی اولدو. یاقوت حموی - نین یازدیغینا گۆره، اردبیل و تبریز آراسینداکی بۆتون داغلیق یوللار تۆرکمنلرلە دۆلموشدو. بو ائللرین آراسیندا بیگدیلی، اینانلو و آغاچریلر دە واردی. خوارزمشاهلار دؤوروندە قیپچاقلار (۵۰۰۰۰۰ ائو) دربند - دن کئچیب آذربایجانا کۆچدولر».

«سلجوق (اوغوز) تۆرکلری‌نین گلەمەسی ایله سرعتلەنن تۆرکلشمە جریانی، ایلخانلار زامانیندا زیروەسینە یئتیشدی. موغوللارلا برابر، تۆرکلر دە ایرانا و آذربایجانا گلیمیشلر... ابن اثیر - ین دئدیگینە گۆره، موغول اۆردولاری‌نین یاریسیندان چۆخونو تۆرکلر اولوشدورودولار. موغوللارلا بیرلیکدە او یغور تۆرکلری دە حکومت و اۆردونو اداره اندیردیلر. او یغور تۆرکلری، موغول خانلاری‌نین معلّم لری و کاتب لری اولوب اونلارا اۆز ایفبالارینی (او یغور ایفباسینی) و اۆخوماق - یازماق اۆیرەدیردیلر. ایلک موغول ایلخانی (ائل خانی) هولاکو ایرانا گلندە بۆیوک خان منگو قاغان - ین (امری ایله) هر اولوس اۆردوسونون بئشدە بیرینی ایرانا (گۆندرمەلی اولدو)... بئلەجە، تاریخ جهان گشا (جوینی)، تاریخ و صاف و موغوللار تاریخی‌نین (Histoire des Mongoles) دئدیکلرینە گۆره هولاکو ایله ایرانا ایکی میلیون (۲۰۰۰۰۰۰) تۆرکۆن کۆچدویو گئچرچکدن اوزاق اولماسا گئرك. (دۆنیا نفوسونون میلاددان سؤنرا ۸۰۰ - نجو ایلدە ۲۰۰ میلیون، و ۱۵۵۰ - نجی

ایللرده ۵۰۰ میلیون اولدوغونا گۆره^{۳۱۲} هامی بشری ۱۳۰۰ - ۱۲۰۰ - نجو ایللرده ۴۰۰ میلیون حسابلا رساق، او زامان، ۲ میلیون تۆرکون، قاپاقجadan دا ایرانا یئرلشمیش تۆرکلره گلیب قاریشماسی، هئچ ده کیچیمسنه جک بیر حادثه اولمادیغی میدانا چیخار. (HN) داهاسی وار: مۇغوللار زامانیندا خراساندا بیر چوڭ تۆرکمن (اوغوز) آذربایجانا کۆچدو. هابئله، آغ قویونلو، قارا قویونلو - لار دا بو دؤورده تۆرکیستاندان آنادولونون شرقینه (وان دریاچهسینین شیمال ساحیلی، دیاربکییر یؤره لرینه) و ۱۵ - نجی عصرده ده اؤرلاردان آذربایجانا گلدیلر. مۇغوللار تسلیم اولمایان شہرلرین اھالی سینی اؤلدوروب، شہرلری ده خاراب اندیردیلر. تبریز، ماراغا، و خالخال اھالیسی تسلیم اولدوقلاری اۆچون مۇغوللار بو شہرلری خاراب ائتمه دیلر. اردبیل و ساراب خاراب اولدو. بو جهتدن ده آذربایجانین تۆرک نفوسو نسبتا آز آفتله جانلارینی قورتاردیلار. آما بیر آزا جیق تۆرک اولمویان یئرلیری تات (بیرنوع تاجیک) لری، ایلخانلار، کۆچورمک اۆچون سیستملی بیر شکیلده (تبعیض و تمایز نژادی) سیاستینی تطبیق ائتدیلر. اؤنلاری، یئرلرینی ترک ائتمه یه مجبور ائتدیلر. آغیر وئرگی قویدولار، بوتون تجارت ایشلری، دؤولت (اسناد و اعتبارات) «اؤرتالیق» - لارا وئردیلر. اؤرتالقلاردا، آنجاق مۇغول اشرافی و او یغور تۆرکلرینی اشتراک ائتدیریدیلر. تاتلاری اؤردویا آلدیقلاریندا اؤنلاری دامغا ایله مشخص اندیردیلر... اؤنلار مۇغوللارا وئريلمیش اراضیده (اقطاعات - دا) «رعیت» اؤلوردولار... بئله لیکله، قالان تات - لار دا اکثر ا عراقا کۆچدولر... کۆچمه ییب قالان، آز حیصه ده، مۇغوللار کیمی (تۆرکلرده) ارییب تۆرکلشدیلر. بوندان سؤنرا دیر کی، جنوبی آذربایجاندا تۆرک دیلی، عموم خالق دیلی اولموش و آذربایجان تۆرکجه سی واحد بیر دیل کیمی فورمالاشمیشدیر... تۆرکلشمه و اوغوزلاشما جریانی ۱۴ - نجو عصرده امیر تیمورون گلمه سی ایله داهایا گۆجلندی او، آنادولودان بیر چوڭ تۆرک (اوغوز) بویلارینی (ائللرینی)، شاملو، موسوللو، روملو، قاجار، افشار، ذوالقادر، قووانلو (قوانلو)، قوزانلو، تکلو (تکهلو)، باهارلو، وارساقلو و بی دیلی - لر قبیللندن، آنا دولو و سوریه دن گتیردی...

³¹² - Carpenter, Clive and Tina Persaud editors; "The Guinness World Data Book", 2nd edition,

امیر تیمور و آغ‌قویونلولار، جلاپیرلره خیدمت ائدن قاراقویونلولاری آذربایجانین داها چوڭ شیمال حیصّه‌لرینه قۇودولار. بونلاردان یئنی طایفالار تۇره‌دی و آذربایجانین هر طرفینده اوغوزلار حاکیم و اکثریتده اولماغا موّق اولدولار.

بو سۇزلره یئکون ووراراق، بئله دئمک اولار: «یوخاریدا سایدیغیمیز هون، بولغار، سایبر، پشچەنک، کنگرلی، خزر، آغاجری، اون - اوغوز، ساری - اوغوز و قیپچاق... کیمی موختلیف تۆرک ائللری نین میلادین ایلک یۆز ایلیکلریندن بری، خزر دنیزی نین شیمالیندان گلەرک آران، شیروان و داها شیمال بۇلوملرده آرازین او تایبی و بو تاینیدا یئرلشمه‌لری ایله، ایلکین، آذربایجانین شیمال حیصّه‌سی میلادی ۸ - ۷ - نجی عصرلرینده کاملاً تۆرک‌لشمیش؛ و داها سۇنرا، آذربایجانین جنوب حیصّه‌سی، خزر دنیزی نین جنوبوندان گلن سلجوق تۆرکلری و اوغوز - اویغورلارین (ایلخانلیلار زامانیدا موغوللارلا بیرگه) گلمه‌لری ایله، بو تۇولوکده، تۆرک‌لشمیش؛ و بو تۆرک‌لشمه امیر تیمور زامانیدا غربدن سۇریه، آنا دۇلو تۆرکلری نین، هابئله قارا قویونلو و آغ قویونلولارین آذربایجانا گلمه‌لری ایله، بوسبوتون تاماملانیب، هم ده اوغوز رنگینی آلمیشدیر.^{۳۱۳}

موختلیف زامانلاردا، تۆرکلرین کۆتلەر حالیندا ایشتراکی ایله قورولموش، دۆرلو (جۆر به جۆر) تۆرک - دیللی کونفدراسیونلار (قبیله‌لر - بیرلشمه‌لری)، خزر دنیزی نین، ایلکین شیمال، و سۇنرالاری جنوبوندان (اونلارجا عصر اول)، گلەرک اۆلکه‌میزده یورد سالمیشلار... «خزرین شمالیندان گلن تۆرک ائللری نین لهجه‌لری، قیپچاق - دان باشقا بولغار - هون - خزر لهجه‌لری قروپونا داخیل اولوب سۇنرالار عموم آذربایجان تۆرکجه‌سی دئییه تانیلاجاق لهجه‌دن بارز شکیلده فرقله‌نیرلر... بو گوّنه قدر بو لهجه‌لرده هئچ بیر یازی تاپیلما میشدیر.

عموم آذربایجان خالق تۆرکجه‌سی ایله یازیلی بدیعی آبیده و اثرلرین تاریخی ۱۳ - نجو میلادی عصردن داها قدیمه گنتمز.^{۳۱۴} شفاهی اثرلرین کۆکلری چوڭ داها اسکیلرده دیر.

^{۳۱۳} - هیئت، دوکتور، جواد؛ «آذربایجانین تۆرک‌لشمه‌سی و آذری تۆرکجه‌نین تشکولو»، ص. ۱۳ - ۵.

^{۳۱۴} - عین صفحه ۱۳

مثلاً «دده قورقود» دا چوڭ اسکی حیات و عنعنهلرین ایزلرینی تاپماق چتین دگیلدیر. «دده قورقود» - و کئچندن سونرا، ان اسکی یازیلی اثرلریمیز میلادی ۱۳ - نجو عصره عایددیر. بونون سببی ایران - آذربایجان و آنادولویا گلن اوغوز تورکلی نین حاکیم طبقهسی، فارس دیل و ادبیاتینا اؤز دیل لریندن آرتیق باغلی اولمالاری و حکومت ائتدیکلری هر یترده فارس دیلینی، یازی دیلی و رسمی دؤولت دیلی سئچیب، فارس دیلینده یازیب (و یازدیریب) یاراتمالاری دیر. بو خوصوصدا بۆتون غرب اوغوز قروپو، یعنی آنا دۆلو، آذربایجان، تورکمن و خراسان تورکجه لرینین طالعی عینی اولموشدور. آنا دۆلو - عثمانلی تورکجه سینده ده بدییی یازیلی اثرلرین تاریخی میلادی ۱۳ - نجو عصره قدر گئچیکمیشدیر... آذربایجان تورکجه سینده یازیلیمیش ایلک اثرلر، آنادولوداکی چاغداش اثرلرله دیل باخیمیندان فرقلی ساییلماز؛ بو ایکی اوغوز لهجه سی نین فرقلمه سی بیر ایکی عصر سونرا (۱۵ - نجی عصرده) ظهور ائتمیشدیر.^{۳۱۵}

آذربایجان عموم خالق یازی دیلینده ادبی تجروبه لرین موققیته باشلانغیچیندان بحث ائتمک سیراسی گلیمشکن، ایشین اوستاسینا باش وورمامیز یترینده اولاجاقدیر؛ بونا گۆره سۆزو رحمتلی پروفیسور احمد جعفر اوغلونا وئیریریک^{۳۱۶} و اونون بو بابدا یازدیغی مقاله نین «باشلانغیج» قیسمیندن بیر نئچه کئچیدی گۆزدن کئچیریریک:

۱۱ و ۱۲ - نجی عصرلرده تورکلرین مملکتی اولان تورکیستان منطقه لرینده و ایسلام مدنیته نین، هابئله فارس ادبیاتی نین گۆجلو تأثیری آلتیندا بیر تورک ادبیاتی، داها دؤغروسو قاراخان تورکلی نین ادبیاتی یارادیلدیقدان سونرا، ایرانین بعضی یترلرینده ده بیر تورک ادبیاتی (اوغوز ادبیاتی)، ذوغ^{۳۱۷} وئرمه گه = (جوچرمه گه) باشلادی. بیر ییریندن تامامیله فرقلی اولان جوغرافی و میلی شرایط نتیجه سینده، بو ایکی منطقه ده اولان ادبیات طبعی اولاراق فرقلی یوللاردا اینکیشاف ائتدیلر، چونکی ۱۱ - نجی عصرین

^{۳۱۵} - عین مقاله - دن قیسالداراق.

^{۳۱۶} - جعفر اوغلو، پروفیسور احمد؛ ترجمه آقا عباسعلی جوادی، «آذربایجان ادبیاتی» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۸۹، نومره ۱ - ۷۲ صحیفه

سلجوقلو ایرائیندا ادبیات، اینجه صنعت، و علملر ساحه سینده هله ده عرب، و خصوصاً فارس دیللیری حاکیم ایدی. آما بو دوروم (وضعیت)، آذربایجانین بعضی منطقه لری خوارزمی لر، موغوللار و تیموری لر طرفیندن آلیندیقدان سوئرا دیشدی، چونکو اونلار، ۱۲ - نجی عصرده چوخ سایدا تورک طایفالارینین همین بو منطقه لره کؤچورولمه سینه، بئله لیکله ده یئنی یئرلشمه لره و اسکیدن بری بورالاردا یاشایان تورک اهالیسینین گؤجلنمه سینه سبب اولدولار. بو دیشیکلیک علی الخوصوص آذربایجانا دا حکم ائدن ائله خانلیلار ایسلامی قبول ائتدیکدن سوئرا، آذربایجان دیاریندا تورک دیلینده ادبیاتین یارناماسینا سوئ دَرجه یاردیم گؤستریمشیدیلر. (بئله جه) آذربایجان تورک دیلی، فارسجانین قاباغینا چیخدی. خصوصاً، ائله خانلیلارین حاکیمیتی موختلیف مدنیت و دیللرین ایشله دیلمه سینه بیر نوع «تولترانس» (خوش گؤرمک)، تورک دیلینین ده اوزونو گؤستره بیلمه سینه، اعتبار قازانماسینا و تنزلیکله اولکهنین دیلی سویه سینه یوکسلمه سینه امکان یاراتمیشدیر. عرب دیلچیسی ابن - محنّا لوغتینده، موغول، فارس و عرب دیللیری ایله یاناشی، تورک دیلینی ده نظرده توتמוש و اوزادا آذربایجان تورکجه سینه مهّم یئر وئرمیشدیر. او وقتین مکتبلرینده تدریس مقصدی ایله «حسامی» طرفیندن قلمه آلینمیش «تحفه ی حسام» آدلی منظوم فارسجا - تورکجه لوغت ده آذربایجان تورکجه سینین اهمیتینین باشقا بیر دلیلی دیر.^{۳۱۸}

۱۳ - نجو عصرده، تورک ادبیاتیندا بیر دؤنوش نقطه سی اولان آذری شعرلر یازان شاعیرلر ظهور ائتدی: حسن اوغلو، قاضی برهان الدین و عماد الدین نسیمی او جمله دندیرلر. اونلارین شعرلری آذربایجان تورکجه سینی ادبیات دیلی سویه سینه یوکسلتدی. تورکجه ده حسن اوغلو، فارسجادا پور حسن آدی ایله شعر یازان شاعیر آذربایجانین ایلك آدلیم شاعیری کیمی تانیلیر. اوندان الیمیزده قالان تکجه شعر، شاعیرین قودرتی و دیلین اینسیجامینی اثباتا یئتر. او، تورکجه شعرلرینده، شاعیرلرین عنعنه سینی پوزوب، اوزونو «پورحسن» یوخ تورک سایاغی، «حسن اوغلو» آدلاندیرییدیر.

هله آذربایجانین ادبیاتی نین باشلانغیجیندا، دئمه‌لی بیر او قَدَر محصول وئرمه‌ین بیر اینکیشاف دؤورونده قایصری قاضیسی نین اوغلو، احمد برهان‌الدین (۱۳۹۶ - ۱۳۴۵) شعرلری ایله آذربایجان تۆرکجه‌سی نین خوصوصیتلرینه دَقْتی جلب ائتدی... حیاتی چوخ دالغالی ایدی. نهایت اوزونو سلطان اعلان اندیب سیواس و ارزینجانی آلدی. آما آغ قویونلولا طرفیندن اؤلدورولدو. اؤز دؤورونون گؤرکملی عالیمی اولان قاضی برهان‌الدین عرب و فارس دیل‌لرینده یازدیغی بیر چوخ شعرله یاناشی، غزل، رباعی و تویوقلا دولو اولان بیر تۆرکجه دیوان دا یارادامیشدیر. شاعیر اوزونو فارس عنعنه‌لریندن قورتارا بیلدیگی اۆچون اونون غزللری کلاسیک فؤرما باخمایارق، خالق شعرى کیمی سسله‌نیر.

۱۴ - نجو عصر، یاخین شرق، مۆختلیف درویش فرقه‌لری نین فعالیت‌لری ایله چالخالانیردی. بو فرقه‌لردن «حروفی» لر آذربایجان ادبیاتی نین اینکشافیندا بؤیوک تأثیر گؤسترديلر. بو طریقت فضل‌الله نعیمی (۱۳۹۴ - ۱۳۴۰) آدلی تبریزی بیر شاعیرین تشبؤثو ایله قورولدو. طریقت، شاعیری عماد‌الدین نسیمی - نین (۱۴۰۴ - ۱۳۶۹) اونا قوشولماسی ایله اهمیت قازاندی. شاعیر تۆرک ادبیاتی کلاسیکلری نین سنچکین سیمالاریندان بیرى حساب اولونور. او، اؤز شعرلری نین دیلینی، روحلو خالق دیلی نین بیان غنصرلرینی ایشلتمکله اؤزو یاراتمیشدیر. همین چرچیوه‌ده، او عربجه‌دن (و فارسجادان) گلن دخیل کلمه‌لری، قدیم تۆرک سؤزلری ایله عوض ائتمک تمایولونوده گؤستمیشدی. نسیمی نین نوفوذو ساده‌جه آذربایجان ادبیاتی ایله محدودلاشمادی، عثمانلی ادبیاتینا دا تأثیر گؤستردي. حبیبی، ختائی، و فضولی کیمی بؤیوک شاعیرلرده اوندان متأثیر اولموشلار، بو بحثه، بؤیوک عالیم و شاعیر انوار قاسمی (او ۱۴۳۴) - نی خاطیرلایارق سؤن وئیریریک.^{۳۱۹}

سۆن سۆز

بیر عالیمدن نقل ائتدیگیمیز کیمی، «هر تۆرک دیللی تۆرکدور»؛ بو بئله ایسه، ایستر ایسته مز تۆرک سۆیو تاریخینی، تۆرک دیلی تاریخیندن آییرماق، زۇراکی و صونعی (مصنوعی) اولار. بو گرچگی چوخ اولدن باشا دوشن تۆرکلوک مخاليفلرینین، هر شئیدن اول تۆرک دیلینه قصد ائتمه لری ده بورادان نشأت ائدیر. ایش بئله ایسه، تۆرکلره ده دیللی باره ده آیتق و ساییق اولماق دوشر. بونا گۆره یازیلاریمیزا سۆن و ثررکن ده، دیل و مدنیتیمیزین اهمیتی بیر داها خاطیرلاتماق یئرینده و او یغون اولار.

الینده کی نعمتین، قدرینی بیلنلر، اؤزگه نین سؤفره آرتیقلا رینا گۆز تیکمزلر. مالینی محافظه ائتمکده حاقلی ساییلان اینسان، اؤزلویونو قوروماقلا مین دفعه داها حاقلیدیر. اؤزلوگوموزو هدف آلان هجوم، ایستر چیلپاق و قاباجا آچتیق گۇرونومو ایله قارشیمیزا چیخسین، ایسترسه ده (اؤرخوندا گۆل تیکین آبیده سینده کی یازیلارین ایفاده سی ایله) «شیرین سۆزله، یومشاق ایپکله آلدادیب... قبیله، اولوس و ائلیمیزی؛ بیزی، بیز اولاراق باریندیر ماما»^{۳۲۰} اؤچون، رنگارنگ پرده لر آرخاسیندا گیزلنسن؛ اونا قارشى قویماق و ماسکاسینی ییرتماق، متجاویزی رۆسواى ائتمک، ظالیمه مئیدان و ثرمه مک، حقدن یانا، قانون و اخلاق دایره سینده مدافعه ده بولونماق اؤستون بیر وظیفه دیر. بونا گۆره حقیقی قۇرویان، کیملیگینه، وارلیغینا معنوی میراثینا، صاحب چیخان اینسانلاری قیتایانلار، (شاعیر نامیق کمالین دندیگی کیمی) ظولمون آشاغی لئق کؤمکچیسى و ظالیمین نؤکری ساییلما لیدیرلار:

معینى ظالیمین دؤنیادا ارباب دئائتدیر،

کۆپکدیر ذۇوق آلان صیاد بی انصافا خدمتدن!

بودور کی حقین حقلی یه وئریلمه سی گره کن فرصته اؤز مدنیت (کۆلتور) میراثینا صاحب چیخماقدان داها طبیعی بیر شئی تصوّر اولونماز. هله علمین و فنین ترقیسی

نتىجەسىندە ارتباطات (ing.Communication) گۆنۈن گرچكى ھالىتا گلدىكى بو زاماندا، كىچىمىشىن سھولرىنى دۆزگىتمىك قىلىپ بىر ضرورتدېر.

دىلىمىزە ۋە مدىنىتىمىزە صاحىب چىخماق نە دىمكىدېر؟ سادەجەسى: اۋنو قۇروماق ۋە علاقه دار اولوب اينكىشاف ائتدىرمىكىدېر. دىلىمىزە صاحىب چىخماق، اۋنو سئومىكىدېر. اۋنون ۋە سۈيۈموزون حقىقى تارىخىنى، ۋە ماھىتىنى اۋىرنىمىكىدېر. اۋنو دىرلندىرەك، ھەر گۆن بىر آز داھا اىرەلىكمەسى اۋچون ايشلەمىكىدېر. دىلىمىزە ۋە مدىنىتىمىزە صاحىب چىخماق وظىفەسىنى تام ايفا اندە بىلىمك اۋچون بىر نىچە نۆكتەيە دىقت ائتمەلى يىك:

۱. دىلىمىزى سئومەگىن معناسى باشقا دىللەر كىن باغلاماق اۋنلارى سئومەك دىيىلدېر. عكسىنە، نىچەكى بىزە، دىلىمىزى سئومەگىمىزە ياناشى مەن ايل بۇيۇنجا قىرانلار، نظامىلر، خاقانىلر فضولىلر، صائبلر ۋە شەرىارلار كىمى شاعىرلر يىتىشىدىرمەگىمىزە ۋە اۋنلارلن يارادىجى دوھالارى ساپەسىندە فارسجانين اينكىشافى ۋە اوجالماستىندا بۇيۇك پايمىز اولدوغونا كىمسە بىر سۆز دىئە بىلمىز. بورادا بىرىنجى ۋە سۈنۈنجو شرط، بۇيۇك نوائى - نىن دىندىكى كىمى، ھەر حالدا اۋز دىلىمىزدن غفلت ائتمەمىكىدېر.

۲. «سيفارشى» تارىخلىرىن شوبھەلى روايتلىرى يىرىنە حقىقتلىرى اۋىرنىمىك. گىزلە دىلىمىش يا اۋتەرى باخىلمىش، ياددان چىخارىلمىش، و يا آراشدىرمالارى لھىمىزە اۋلان گرچكىلرى اۋرت - باسدىر ائندىلرى ايفشا ائتمىك. «سيفارشى» مەلوماتى يالانلايان تئورىلرى علمى دىقتلە گۆزدن كىچىرمىك. اونودمايق كى، زامانىمىزدا شوبھە گۆتۈرمەين گىرچكىلر دە واقىتى ايلە «ناغىل» تلىقى ائندىلىردىلر؛ ميف (اسطوره)لرلن بىلە بىر پارا حقىقتلرلن سىنبولىك اچارلارى اولدوغونا شاھىدىك.

۳. باشقالارى نىن آشاغىلىق حسلرىنى بىزلەر آشىلاماق كىمى «گۆز باغلايتىجىلىق» - لارىنا آلدانمايىب، دىلىمىزى، مدىنىتىمىزى، كىملىگىمىزى خلاصە اۋزوموزو خۇر ۳۲۱ گۆرمەيىب باشى اوجا ياشايلاق. مثلاً اوشاقلارلىمىز، اۋچ دۇرد «غرض مرضلى سياستچى ۳۲۲ ۋە

۳۲۱ - اسگىك، گىرى، خوار، آشاغى، دون

۳۲۲ - شەرىار بو نۆع «حوقۇبالىق»لارا «سياست» آدى ونرنلرە اعتراض، اېھمالا دىمىشىدىر: «بۇخسا مەندە بىر كىسلە غرض بۇخ / سياست آدى، مەندە بىر مرض بۇخ» حىدربابايا سلام ۲، بند ۱۱۶.

اۋنلارین تقلیدچیسی، گۆلمه سینلر دئییه اۋنلاری آنا دیلیمیزین دادلی لایلالاریندان، شیرین ناغیللاریندان، آهنگلی سۆزلریندن محروم قویماق.

مدنیت و دیلیمیزه صاحب چیخماق اۋچون، علاقه، علم و تدبیر گرکدیر. مرحوم پروفسور دمیرچی زاده - نین ۱۹۷۹ - دا چاپ اولموش «آذربایجانین ادبی دیلینین تاریخی» کتابی نین بیرینجی حیصه سیندن بیر ایکی کئچیدی نقل ائده رک، اۋخوجولارین، مۆختلیف تئوریلردن معتدل نتیجه لر چیخارماقلاری نین آسان و فایدالی اولماسینی دیله ییریک:

«عموم - خالق آذربایجان یازی دیلی، اشاره اولدوغو کیمی، مۆختلیف طایفالار و ائلر دیللی نین، بیر نچه سی نین، خوصوصاً اۋغوز، قیپچاقلارین دیللی نین اساسیندا تقریباً میلادی ۷ - نجی تا ۱۰ - نجو عصرلر آراسیندا شکل آلمیش بیر دیل دیر کی، اۋز واحیدلر سیستمینه گۆره تۆرک دیللی عایله سینه منسوب دور. محض بونا گۆره ده ایلك دؤورلردن باشلا یارق بو دیل خوصوصاً خزر دیزی نین غرب، جنوب دایره سینده ایشله نیلن دیگر دیلر آراسیندا گئیش یاییلمیش تۆرک دیللی ریندن اولدوغو کیمی، تۆرک دیلی یا دا تۆرکی آدی ایله تانیلمیش دیر.

بونا گۆره ده «آذربایجان تۆرکجه سی» ایفاده سی تکجه بیر قبیله دیلی معناسینا دئییل، آذربایجاندا یاشامیش مۆختلیف قبیله یا طایفالارین، یعنی قدیم آذربایجانلیلارین مۆختلیف دیللی معناسیندا دا دئییل، محض میلاددان سؤنرا ۱۰ - ۷ - نجی عصرلر آراسیندا تام حالدا فورمالاشمیش بیر خالقین، یعنی آذربایجان خالقینین واحد عمومی اونسیت واسیطه سی اولان عموم خالق دیلی معناسیندا باشا دوشولن بیر آنلایشین، ایفاده سی دیر.» بیزیم تدقیقات هدفیمیز مشخص معنادا آنلاشیلان «عموم خالق آذربایجان دیلی (تۆرکجه سی)» - دیر. اساس موضوعوموز ایسه، تۆرک دیللی عایله سینده عموم خالق دیلی حالیندا فورمالاشماسی دؤوروندن بو گونه قَدَر اۋز فونئتیکی سیستمین، لؤغت ترکیبیین و قراماتیک (صرف و نحو) قورولوشونون اساسینی ساخلامیش اولان

عموم خالق آذربایجان دیلی نین یۆکسک فؤرماسی ساییلان آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخی (بیر سطحی باخیش) - دیر»^{۳۲۳}

«عمومی دیلچیلیک ادبیاتیندا اورال - آلتای، تۆرک، توران و آلتای دیللری ایله تائینان دیلر عایله سی نین غرب قروپونا، (داها دؤغروسو) جنوب - غرب قروپونا، اوغوز - قیپچاق و یا اوغوز آدلانان قروپونا داخل اندیلن آذربایجان تۆرکجه سی، نه - اینکی بو قروپ داخلینده، حتّی بو عایله یه داخل دیلر ایچریسینده هم عموم خالق دیلی کیمی، هم ده بو اساسدا داها اول فؤرمالاشمیش و تخمیناً مین ایله یاخین اینکیشاف یولونو کئچیرمیش زنگین، سلیس بیر ادبی دیلین وارثی دیر. محض بونا گؤره دیر کی، بو اوزون و مرکّب اینکیشاف یولونو تدقیق ائتمک ضروری اولدوغو قدر ده چتین دیر»^{۳۲۴}.

«آذربایجان دیلی نین تاریخی، آیدینلاشدیرماق اوچون ایستفاده اندیلن یازیلی آبیده لر سیراسیندا، هر شیدن اول، قدیم تۆرک دیلی یازیلی آبیده لری، داها دؤغروسو قدیم کیتابه لری آن مهم و بلاواسیطه علاقه دار منبع لر سیراسیندا قید ائتمک لازیم گلیر. آذربایجانین دیلینی اؤیره نرکن ایستیفاده اولونان اساس یازیلی آبیده لرین و یا منبع لرین باشلیجالاری آشاغیداکی لاردان عبارت دیر:

اورخون و یشنی سنی کیتابه لری

اوغور یازیلاری،

بو آلفابده کی مانیکخی (مانی چیلیک) یازیلاری (۶ - ۵ - نجی عصرلر) بودا دینی یازیلاری (۱۲ - ۹ - نجی عصرلر).

عرب الیفباسی ایله یازیلی سَنَدلر، (قوتادغو بیلک، هئیه الحقایق، دیوان لغات الترک، کیتاب دده قورقود، ابن - محنّانین لؤغتی،^{۳۲۵} Codex comanicus و سایر.

^{۳۲۳} - دمیرچی زاده؛ متنده آدی کئچن اثر، ص. ۱۶ - ۱۵.

^{۳۲۴} - عین. ص. ۹۲.

^{۳۲۵} - عین. ص. ۳۴ - ۳۲ - ۳۱.

بللەنن جىغىرلار، ياخىندا آچىلاچاق ايشلىك يۇللارین مۆژدەسىنى وئىرى. آرتىق
تۆرك شۇناسلىغىن تىخانىب^{۳۶} قالدىغى تۆنلین درینلىکلریندن آیدىنلىق گۇرسنمەیه
باشلامىشىدیر. ائله بیل، مین - ایللىک قارا دومانلار داغىلیر و دان یثرى سۇکولور.

گۈز یومما گۆنشدن

نە قَدَر نورو قارارسا

سۇنمز ابدى

هر گئجه نین بیر سۇنو واردیر!

(سۇن)

اینگتره، گریفیدام،

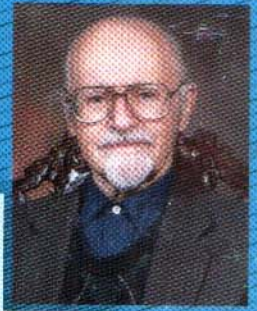
یاغیشلى بیر گۈزک یاز آخشامى،

جمعه ۲۵ نيسان ۱۹۹۷

Həmid Nitqi(Nutki)

BAŞLANGIC

Griffydam, İngirtere 1997

نیم نگاهی به زندگی پر بار زنده یاد دکتر نطقی

پروفسور دکتر حمید نطقی در سال ۱۲۹۹ هجری شمسی مطابق با ۱۱ سپتامبر ۱۹۲۰ میلادی در محله سرخاب تبریز دیده به جهان گشود. او، الفبای عربی و مقدمات دروس مکتب خانه و همچنین قرآن را در مکتب خانه اتحاد نوبر یاد میگردد و سپس در مکتب خانه نجات مشغول تحصیل میگردد و همان زمان از شاگردان پیشرو و ممتاز این مکتب خانه بشمار می آید. او در سال ۱۳۱۲ شمسی، ۱۹۳۳ میلادی دوره مدرسه رشديه را باتمام میرساند و سپس در سال ۱۳۱۸ شمسی و ۱۹۳۹ میلادی وارد دبیرستان فردوسی می شود و پنج سال بعد در تهران دانشکده حقوق را باتمام می رساند و برای اخذ تحصیلات عالی و دکترای حقوق رهسپار استانبول می شود و در سال ۱۳۲۹ هجری مطابق ۱۹۴۸ میلادی به میهن خود ایران باز میگردد و خود را برای خدمت به هم میهنان عزیز در ایران (تهران) آماده میکند.

دکتر نطقی آثار قلمی فراوانی دارد. در تبریز مقالات متعددی در روزنامه های شاهین، سپند، و همچنین در تهران مقالات علمی مختلفی درباره مسائل گوناگون در روزنامه های پرچم، تجدد، اقدام، اطلاعات، دماوند، خاورزمین، کانون، از ایشان پیادگار مانده است. دکتر نطقی در دوران دانشجویی و پس از آن مقالات بسیار با ارزشی مانند: مدیریت مناسبت های بشری، مناسبات درسی و سیاسی در نشریات دانشگاهی، نوشته های اجتماعی و تاریخی، کتابهای درخواستی نشریات ((R.C.D))، مسئله زن در شعر فارسی و دهها مقاله علمی در مجلات مختلف کشور مانند سخن و نگین، از ایشان منتشر میشود.

دکتر نطقی بیش از ده سال سردبیری مجله وزین وارلیق را بعهده داشت و اغلب سرمقاله ها در این سالها بقلم ایشان چاپ و منتشر میشد. در این مقالات درباره زبان شناسی، یازی قاپالاری در این کتابچه درباره الفبای لاتین، سیریلیک و عرب، حروف صدا دار (مصوت) قانون آهنگ بحث میشود. دکتر نطقی درباره زبان شناسی صدها مقاله ی مستدل و کم نظیر نوشته و درباره قانون آهنگ در زبان ترکی آذربایجانی بحث بسیار مستدلی کرده است.

دکتر نطقی علاوه بر آثار کم نظیر درباره ی موضوع های اجتماعی، ادبی، علمی و تخصصی اشعار زیادی هم سروده که کتابهای هررنگ دن، آل یاناقلی بهاریمیز، که بی اندازه زیبا و بدیع هستند، نمونه کوچکی از آن اشعار میباشد.

زنده یاد دکتر حمید نطقی علاوه بر دانش کم نظیر در زمینه های مختلف علم و ادب، و کوشش بی مانند در عرصه های مختلف دانش بشری به تمام معنی انسان والائی بود.